ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

ΙΙ 1969

ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY

ΤΕΥΧΟΣ 1

ΑΘΗΝΑΙ

« ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ »
« ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY »
(AAA)

Τὰ « Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν » εἶναι τετραμηνιαῖον ἐπιστημονικὸν περιοδικὸν ταχείας ἀρχαιολογικῆς ἐνημερώσεως. Ἐκδίδονται παρὰ τῆς Γενικῆς Ἐπιθεωρήσεως Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως κατ' Ἀπρίλιον, Αὔγουστον καὶ Δεκέμβριον.

ΙΔΡΥΤΗΣ : Καθηγητὴς ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων.

ΣΥΝΤΑΞΙΣ : Γραφεῖον Δημοσιευμάτων τοῦ Τ.Α.Π.

ΣΕΛΙΔΩΣΙΣ : Λουΐζας Μοντεσάντου.

ΕΚΤΥΠΩΣΙΣ : Γραφικαὶ Τέχναι Ι. Μακρῆς Α.Ε.

Συνδρομὴ ἐτησία ἐσωτερικοῦ : δι' ἕκαστον τόμον δρχ. 200· ἐξωτερικοῦ : $ 10.

Τιμὴ ἑκάστου τεύχους δρχ. 60· διὰ τὸ ἐξωτερικὸν $ 3.50

Εἰκὼν ἐξωφύλλου: Θήρα. Ἀμαυρόχρωμος πολύχρωμος πρόχους (Ἀρβ.1), (Σπ. Μαρινᾶτος, σελ. 68).

COPYRIGHT 1969 : ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΑΠ
ΤΟΣΙΤΣΑ 1, ΑΘΗΝΑΙ (147)

« Athens Annals of Archaeology » is a periodical for the quick communication of the archaeological news from Greece. AAA is issued every April, August and December by the General Inspectorate of Antiquities and Restoration.

FOUNDER : The Inspector General of Antiquities and Historical Monuments Prof. SP. MARINATOS.

EDITOR : A. Kaloyeropoulou· ART EDITOR : Louisa Montessantou. Texts translated into English by Mrs H. Wace and Miss S. Kaloyeropoulou.
Printed : by J. Makris S.A. Athens.

Address : TAP Service, A. KALOYEROPOULOU, Publication Office. 1, Tossitsa Str., Athens (147).

Subscription $ 10 per volume. Single numbers $3.50.
Please give six weeks notice of change of address.

The picture on the cover is a matt-painted polychrome ewer from Thera (Arv. 1). (Sp. Marinatos, page 68).

ΠΑΡΟΡΑΜΑ

Βλ. ἔναντι σελίδα:

Μετὰ τὸ *Εἰκὼν ἐξωφύλλου:* ἀνάγνωθι: *Πήλινος νεολιθικὸς οἰκίσκος ἐκ Κραννῶνος* (Γ. Χουρμουζιάδης, σελ. 36 κἑ.). Ἔγχρωμον σχέδιον: Κ. Ἠλιάκη. *Ἔγχρωμος Πίναξ: Θήρα. Ἀμαυρόχρωμος πολύχρωμος πρόχους (Ἀρβ. 1),* (Σπ. Μαρινᾶτος, σελ. 68). Ἔγχρωμον σχέδιον Φ. Ζαχαρίου.

CORRIGENDUM:

See page opposite:

After: *The picture on the cover* ... Read: *Clay model of a Neolithic house from Krannon* (G. Hourmouziades, page 39). Colour design by K. Eliakis. *Colour Plate: Matt-painted polychrome ewer from Thera.* (Arv. 1). (Sp. Marinatos, page 68). Colour design by F. Zachariou.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ Β΄ ΤΕΥΧΟΣ 1

1969

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ	Σελὶς		Page
Γ. ΔΟΝΤΑΣ, Νεώτερα περὶ τοῦ μεγάλου ρωμαϊκοῦ κτηρίου τῆς ὁδοῦ Ἀδριανοῦ	1-3	Summary	3
Ε. ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΥ - ΔΕΪΛΑΚΗ, Θολωτὸς Τάφος Καζάρμας	3-5	Résumé	5-6
Α. ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ, Λακωνικὰ περιρραντήρια εἰς τὸ Μουσεῖον Σπάρτης	7-9	Summary	9-10
Α. ΧΩΡΕΜΗΣ, Μ. Ε. βωμὸς εἰς «Νησακούλι» Μεθώνης	10-14	Summary	14
Γ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ψηφιδωτὸν Ἀπόλλωνος - Μουσῶν εἰς ἀρχαίαν Ἦλιδα	15-18	Zussamenfassung	18-19
Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Τὸ μυκηναϊκὸν νεκροταφεῖον τῆς Τανάγρας	20-25	Summary	25
Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Εἰδήσεις ἐξ Εὐβοίας	26-28	Summary	29-30
Η. ΤΣΙΡΙΒΑΚΟΣ, Μυκηναϊκὰ εἰς Μίστρον Εὐβοίας	30-31	Résumé	31
Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Ἀνακαλύψεις ἐν Σέσκλῳ	32-35	Summary	35-36
Γ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, Πήλινον ὁμοίωμα νεολιθικοῦ οἰκίσκου	36-38	Summary	39
Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ὑστεροαρχαϊκὸς ναὸς εἰς Ἄρταν	39-42	Summary	42-43
Ε. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ, Εἰδήσεις ἐκ Θεσπρωτίας	43-46	Summary	46-47
Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, Ἀργυρᾶ λειψανοθήκη τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης	48-49	Résumé	49
Β. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΗΣ, Εἰδήσεις ἐκ Κύπρου	50-57	Summary	58
ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ὁ κίνδυνος τῶν ἐρειπίων ἐκ τῶν κεραυνῶν	59-63	Summary	63-64

ΣΚΙΝΔΑΛΑΜΟΙ			
SP. MARINATOS, «Chelidonisma»	65-69	—	—
G. MYLONAS, Legends and Archaeology	69-72	—	—
Γ. ΔΟΝΤΑΣ, Ἀθηναϊκαὶ εἰκονιστικαὶ προτομαί	73-74	Zusammenfassung	74
Β. ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΗΣ, Ἀνασυγκρότησις δύο ἀναγλύφων στηλῶν	75-79	Résumé	79
ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, Ἐπίγραμμα ἐκ Κωπῶν	80-83	Summary	84
ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, Ἱστοὶ μινωϊκῶν ἱερῶν καὶ αἰγυπτιακοὶ πυλῶνες	84-88	Résumé	88
Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, Κεφαλὴ ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου	89-92	Résumé	92-93
Γ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, Μαγούλα Κοσκινᾶ	93-95	Summary	95
Ν. ΦΑΡΑΚΛΑΣ, Περὶ τῆς κατοικήσεως τῶν Λελέγων ἐν Βοιωτίᾳ	96-97	Summary	97
P. THEMELIS, Protogeometric Necropolis near Lefkandi	98-102	—	—
Μ. ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ - ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, Νομίσματα ἐξ Ἄτραγος	102-107	Résumé	105

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ		
Κ. Δ. ΚΤΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ: Ἡ Κρητομυκηναϊκὴ Γραφή	108-114	
The Cretomycenaean Script		114-119
ΣΠ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, Τὰ Μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς	120-126	
Mycenaean Burial Customs		127-131

Σελὶς Page

Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Τὰ Προϊστορικὰ θεμέλια τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ 131-136

The Prehistoric Foundations of Greek Civilization 137-141

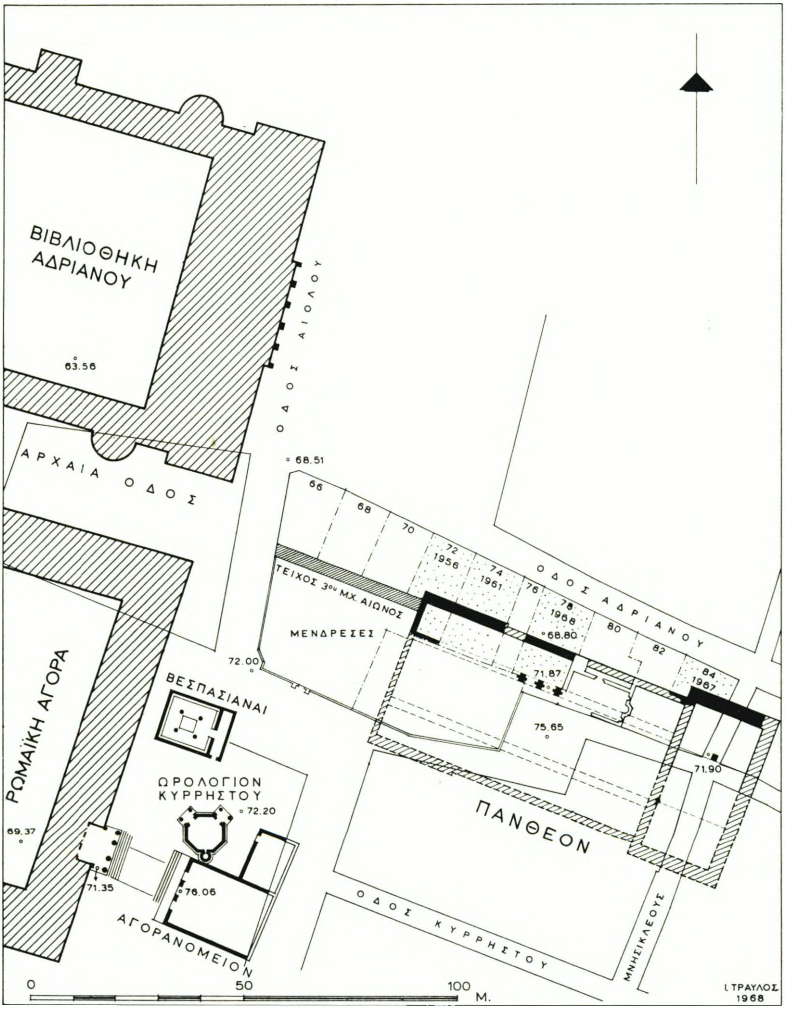
Γ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗΣ, Ἀττική: Προϊστορικὰ εὑρήματα ἐκ Φιλοθέης ..... 142-144 Summary 147

ΝΤ. ΠΕΠΠΑ - ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ, Περὶ τοῦ "Ψηφίσματος τοῦ Θεμιστοκλέους" καὶ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας 146-152

Concerning the "Decree of Themistocles" and subsequent Literature 152-156

Matt - painted polychrome ewer (Arv. 1)

Σχέδ. 1. Σχεδιογράφημα τοῦ νέου Ἁδριανείου κτηρίου ἐν Ἀθήναις

ΝΕΩΤΕΡΑ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΡΩΜΑΪΚΟΥ ΚΤΗΡΙΟΥ ΤΗΣ ΟΔΟΥ ΑΔΡΙΑΝΟΥ

Εἰς τὰ ΑΑΑ (Ι (1968), σελ. 221) εἶχεν ἀναγγελθῆ ὅτι εἰς τὸ οἰκόπεδον Ψαρίδη, ὁδὸς Ἁδριανοῦ 78, εὑρέθη μέγα οἰκοδόμημα τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, τὸ ὁποῖον ὑπετέθη ὅτι εἶναι τὸ Κοινὸν ἱερὸν τῶν θεῶν ἢ Πάνθεον τοῦ αὐτοκράτορος Ἁ-

δριανοῦ. Εἰς τὸ τοπογραφικὸν διάγραμμα τοῦ ἀρχιτέκτονος κ. Τραυλοῦ ἐσημειώνετο μάλιστα καὶ τὸ σχῆμα τοῦ οἰκοδομήματος ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μέχρι τότε ἀποκαλυφθέντων.

Εἰς τὸ σήμερον δημοσιευόμενον διάγραμμα (σχέδ. 1) τὸ σχῆμα αὐτοῦ συμπληρώνεται μὲ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα προέκυψαν ἔκτοτε.

1. Προσεκτικὸς καθαρισμὸς καὶ μελέτη τῶν ἐρειπίων, τὰ ὁποῖα εἶχον εὑρεθῆ τὸ 1967 εἰς τὸ οἰκόπεδον Ἀρμούτη, Ἀδριανοῦ 84 (ΑΑΑ Ι (1968), σελ. 19), ἔδειξαν ὅτι ὁ τοῖχος, ὁ πέραν τῆς σημειουμένης ὡς ΒΑ. γωνίας αὐτοῦ (ΑΑΑ Ι (1968), σελ. 222), εἰς τὴν πραγματικότητα ἀνῆκεν εἰς τὸν πρόναον τοῦ Ἀδριανείου κτηρίου καὶ δὴ εἰς τὴν βορείαν αὐτοῦ πρόσοψιν.

2. Ἡ πρὸς Α. συνέχεια τοῦ τμήματος τούτου τοῦ προνάου εὑρέθη καθ' ὅλον τὸ πλάτος τῆς ὁδοῦ Μνησικλέους, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς διανοίξεως χάνδακος ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας Ὑπονόμων. Ἀκόμη ἀνατολικώτερον διεπιστώθη ὅτι ὁ πρόναος διατηρεῖται εἰς ἀρίστην κατάστασιν εἰς τὸ ὑπόγειον παλαιοῦ κτίσματος κατὰ τὴν γωνίαν τῶν ὁδῶν Μνησικλέους καὶ Ἀδριανοῦ ἀριθ. 86.

3. Κατὰ τὰς ἐργασίας τῆς αὐτῆς Ἑταιρείας εὑρέθη εἰς τὴν διασταύρωσιν τῶν ὁδῶν Μνησικλέους καὶ Διογένους, εἰς ἱκανὸν ἀπὸ τῆς ὁδοῦ βάθος, τμῆμα μαρμαρίνης κρηπῖδος καὶ ἐπ' αὐτῆς πλέον τοῦ ἡμίσεος μαρμαρίνου πεσσοῦ.

Εἰκ. 1. Τμῆμα μαρμαρίνης κρηπῖδος καὶ ὁ ἐπ' αὐτῆς πεσσός

Τὸ μάρμαρον τοῦ πεσσοῦ εἶναι Καρύστιον καὶ ἡ ἐργασία του λίαν ἐπιμελημένη (εἰκ. 1). Πεσσὸς καὶ κρηπὶς

ἀνήκουν εἰς τὸν πρόναον τοῦ κτηρίου.

Ἐπειδὴ συνεχίζονται αἱ ἐργασίαι τῆς Ἑταιρείας Ὑπονόμων εἶναι ἐνδεχόμενον κατ' αὐτὰς νὰ προκύψουν καὶ νέα στοιχεῖα διαφωτίζοντα τὸ σχῆμα τοῦ μνημειώδους τούτου Ἀδριανείου οἰκοδομήματος.

Γ. ΔΟΝΤΑΣ

MORE ABOUT THE NEW HADRIANIC BUILDING IN ATHENS

The plan of the monumental Hadrianic building in Hadrian Street No 78 (AAA I (1968), p. 223) was completed on the basis of new details (p l a n 1). The ruins in the basement of Hadrian Street No 84 are all part of it and include part of its North wall and of its larger pronaos. A few yards beyond, the pronaos was found in Mnisikleous Street during drainage work. Further East the pronaos is well preserved in the basement of Hadrian Street No 86. Finally the drainage work further up in Mnisikleous Street led to the discovery of a marble pavement and a pillar of Carystian marble (f i g. 1), which also belonged to the pronaos.

G. S. DONTAS

ΘΟΛΩΤΟΣ ΤΑΦΟΣ ΚΑΖΑΡΜΑΣ

Συνεχισθείσης τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἐν Καζάρμᾳ Ἀργολίδος (ε ἰ κ. 1-2) (AAA I (1968), σελ. 236 - 238) θολωτοῦ μυκηναϊκοῦ τάφου, ἐγένετο ὁ καθαρισμὸς τῶν τριῶν ἐντὸς τοῦ θαλάμου λάκκων. Οὗτοι εἶχον λαξευθῆ ἐντὸς τοῦ μαλακοῦ βράχου ὑπὸ τὸ δάπεδον τῆς θόλου καὶ περιελάμβανον μίαν ταφὴν ἕκαστος ἐν κενῷ. Κατὰ τὰς γενομένας παρατηρήσεις καὶ τὴν μέχρι τοῦδε μελέτην τῶν εὑρημάτων φαίνεται ὅτι καὶ αἱ τρεῖς ταφαὶ ἦσαν σύγχρονοι. Μετὰ τὴν σφράγισιν τῶν τάφων διὰ μεγάλων πλακῶν καὶ πηλοῦ, κατὰ τὴν περίμετρον τοῦ τάφου ἐτοποθετήθησαν μεγάλοι πλουσίως διακοσμημένοι ἀμφορεῖς περιέχοντες προσφορὰς πρὸς τοὺς νεκρούς (πρβλ. Ὀδυσ. ω 65 κ.ἑ.), ὑπεράνω τῶν λάκκων δὲ ἠνάφθη μεγάλη πυρά, εἰς τὰς παρυφὰς τῆς ὁποίας εὑρέθησαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἐν ἀφθονίᾳ ὀστᾶ ζώων, ὡς καὶ οἱ σκελετοὶ δύο ἀκτερίστων ἀτόμων, εἰς θέσιν γονυκλινῆ. Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε δεδομένων δὲν φαίνεται ἀδύνατον ὅτι πρόκειται περὶ ἀνθρωποθυσίας (πρβλ. Persson, Royal Tombs at Dendra, σελ. 68 κ.ἑ.). Ἀνθρωποθυσία προφανῶς ἔχει λάβει χώραν καὶ εἰς τὸν τάφον Γ τοῦ δευτέρου περιβόλου τῶν Μυκηνῶν (Mylonas, Ancient Mycenae, σελ. 137 - 138). Ἡ θυσία ἐγένετο ἐπὶ σωροῦ λιθαρίων παρὰ τὸ στόμιον τοῦ θαλάμου. Κατὰ χώραν εὑρέθησαν πηλίνη λυχνία, μικρότατα τεμάχια χονδροειδοῦς πλήρως κεκαυμένου ἀγγείου καὶ ἀφθονία ὀστῶν. Μετὰ πάροδον πολλῶν γενεῶν, τὸ αὐτὸ σημεῖον τοῦ τάφου ἐχρησιμοποιήθη, προφανῶς ὑπὸ τῶν ἀπογόνων τῶν πρώτων ταφέντων, διὰ τὴν ἐκ νέου προσφορὰν θυσίας μικροῦ μόσχου (ε ἰ κ. 3).

Ἐκ τῶν τριῶν λάκκων, οἱ II καὶ III περιεῖχον ἀνὰ ἕνα ἄνδρα ἕκαστος· ὁ

Εἰκ. 1. Ἄποψις τῆς ἀκροπόλεως Καζάρμας ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς

ὑπ' ἀριθ. Ι μίαν γυναῖκα (εἰκ. 4). Ἡ νεκρὰ ἔφερε περιδέραιον ἐκ ψήφων ἀμεθύστου· πλησίον τῆς κεφαλῆς της εὑρέθη διάδημα χρυσοῦν, κατεσκευασμένον ἐκ λεπτοτάτων φυλλαρίων χρυσοῦ ἄνευ συγκολλητικῆς ὕλης. Πλησίον τῶν χειλέων τοῦ τάφου εὑρέθησαν μικρότατα ἀποτμήματα φυλλαρίων χρυσοῦ, φαίνεται δὲ ὅτι τὸ διάδημα εἶχε κατασκευασθῆ κατὰ χώραν μόνον διὰ νεκρικὴν χρῆσιν. Παρομοίας κατασκευῆς καὶ χρήσεως πρέπει νὰ εἶναι καὶ τὰ κατὰ καιροὺς ἐντὸς τάφων ἀνευρεθέντα λεπτότατα ἐλάσματα.

Ὁ νεκρὸς τοῦ λάκκου ΙΙ (εἰκ. 6) ἔφερε περιδέραιον ἐκ μεγάλων ψήφων ἀμεθύστου, καρνεολίου καὶ ὑαλομάζης (εἰκ. 5). Τινὲς τῶν ψήφων φέρουν ἐγχαράκτους παραστάσεις γρυπῶν, ἅρματος καὶ πτηνῶν. Τὸν νεκρὸν συνώδευον ὁ ἐλαφρὸς αὐτοῦ ὁπλισμός (δύο ἐγχειρίδια, μαχαίριον, παραξιφίς, δεσμὶς βελῶν καὶ κατάλοιπα κράνους ἐξ ὀδόντων κάπρου), πέντε πήλινα ἀλάβαστρα, λυχνία ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ ἀργυροῦν κύπελλον. Παρὰ τὸν ἀριστερὸν αὐτοῦ πόδα εὑρέθη σειρὰ ἐκ τεσσάρων μολυβδίνων σταθμῶν (πρβλ. τὰ ἐκ τῆς Θήρας, ΑΑΑ Ι (1968), σελ. 220, εἰκ. 14).

Ὁ νεκρὸς τοῦ λάκκου ΙΙΙ (εἰκ. 7) ἔφερεν ὡσαύτως ἐγχειρίδιον. Περὶ αὐτὸν δὲ εἶχον τοποθετηθῆ δύο μαχαίρια κατὰ τὴν ἀριστερὰν πλευράν, γλωσσοειδὲς ἐγχειρίδιον, δέσμη βελῶν, μάχαιρα, ἀκόνη καὶ κτένιον ἐξ ἐλεφαντοστοῦ πλησίον τῆς κεφαλῆς. Παρὰ τὸν δεξιὸν πόδα ἀνευρέθησαν δύο χαλκοῖ δίσκοι ζυγοῦ.

Οἱ νεκροὶ τῶν τάφων ΙΙ καὶ ΙΙΙ ἔκειντο ἐντὸς ἀσκεποῦς φορείου ἢ μεγάλης ἀσπίδος. Καὶ εἰς τὰς τρεῖς ταφὰς ἀνευρέθησαν ἄφθονα κατάλοιπα ὀργανικῶν ἀπηνθρακωμένων οὐσιῶν (ἴσως ἐκ προσφορῶν), ξύλου, πορφυρῶν δερμάτων καὶ ὑφάσματος (πρβλ. Ἰλιάδ. Ω 795 - 796).

Ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως τῶν λάκκων καὶ ἐν τῷ θαλάμῳ περισυνελέγησαν πλεῖστα

Εἰκ. 2. Μυκηναϊκὴ γέφυρα εἰς περιοχὴν Καζάρμας, χρησιμοποιουμένη καὶ σήμερον

ἄλλα μικρὰ ἀντικείμενα, τεμάχια ἐξειργασμένα ἐλεφαντοστοῦ, ψῆφοι ἠλέκτρου καὶ ὑαλομάζης, πυρῆνες ἐλαιῶν καὶ μία βερυκόκκου. Οἱ πυρῆνες ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον διάτρητοι καὶ ἐφέροντο ὑπὸ τοῦ ἑτέρου τῶν δούλων ὡς περιδέραιον, προφανῶς.

Ἐνδιαφέρουσα τυγχάνει ἡ ἀνεύρεσις μεγάλου ἀριθμοῦ ἀντικειμένων ἐν εἴδει ἀτρήτων κομβίων, ἅτινα προφανῶς ἐχρησίμευον διὰ νὰ προσκολλῶνται ὡς διακοσμητικὰ ἐπὶ ὑφασμάτων, δερματίνων, μεταλλίνων ἢ ξυλίνων σκευῶν. Χαρακτηριστικὸν τυγχάνει ὅτι εἰς τὴν ὀπισθίαν πλευρὰν φέρουν κεχαραγμένα διὰ σταθερᾶς χειρὸς σύμβολα, δυνάμενα νὰ ταυτισθοῦν πρὸς σύμβολα τῆς γραμμικῆς Α καὶ Β. Τὰ χαράγματα ταῦτα ἐχρησίμευον, προφανῶς, διὰ νὰ ὁρίζουν τὸ σημεῖον ἢ τὸ σκεῦος ἐπὶ τοῦ ὁποίου θὰ ἔδει νὰ κολληθοῦν.

Εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν ἔχει ἐντοπισθῆ ὑφ' ἡμῶν καὶ ἕτερος τάφος, ἐλπίζεται δὲ ὅτι ἡ συνέχισις τῶν ἀνασκαφῶν θὰ ἀποδώσῃ λίαν ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα.

Ε. ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΥ - ΔΕΪΛΑΚΗ

Εἰκ. 3. Θυσία μόσχου ἐπὶ βωμίσκου παρὰ τὸ στόμιον τοῦ τάφου

Εἰκ. 4. Λάκκος Ι. Ἡ νεκρὰ κατὰ χώραν

TOMBE A THOLOS DE KAZARMA

En continuant la fouille (figs. 1-4) de la tombe à tholos de Kazarma, on a ouvert les trois tombes taillées dans le roc à l'intérieur de la tholos. Elles comprenaient un mort chacune; une femme dans la tombe no I (fig. 4), un homme à no II, un homme probablement à no III. Des matières organiques carbonisées ont été trouvées dans les tombes, surtout à celles des hommes, qui ont été, probablement, enterrés sur leur grands

Εἰκ. 5. Λάκκος ΙΙ. Περιδέραιον ἐκ μεγάλων ἐγχαράκτων ψήφων περὶ τὸν λαιμὸν τοῦ νεκροῦ

boucliers. On y a trouvé aussi des restes de cuir, de couleur rouge. Tous les morts portaient des colliers de pierres précieuses d'améthyste, calcédoine et de pâte de verre; quelques pierres sont admirablement taillées (fig. 5); on y trouve des griffons, des oiseaux volants, un homme sur un char. Dans les tombes des hommes on a trouvé des poignards, des couteaux (fig. 7), des flèches en bronze et en obsidienne, les deux disques en bronze d'une balance, cinq petits vases (fig. 6), une coupe en argent, une lampe en argent et en or. La tombe de la femme contenait un diadème en or. Pendant les obsèques ont eu lieu des sacrifices des bêtes et probablement aussi d' hommes (esclaves) (?).

E. PROTONOTARIOU - DEÏLAKI

Εἰκ. 6. Λάκκος ΙΙ. Ἄποψις τῆς ταφῆς πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ τοῦ σκελετοῦ

Εἰκ. 7. Λάκκος ΙΙΙ. Δέσμη βελῶν, μάχαιρα καὶ ἀκόνη πλησίον τῆς κεφαλῆς τοῦ νεκροῦ

Εἰκ. 1 - 2. Κυκλικὴ βάσις λακωνικοῦ περιρραντηρίου

ΛΑΚΩΝΙΚΑ ΠΕΡΙΡΡΑΝΤΗΡΙΑ ΕΙΣ ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟΝ ΣΠΑΡΤΗΣ

Κατὰ τὰς ἐργασίας τακτοποιήσεως τῶν ἀποθηκῶν τοῦ Μουσείου Σπάρτης, ἐπετεύχθη ἡ ἀνασύνθεσις τῆς κυκλικῆς βάσεως ἀγνώστου μέχρι σήμερον περιρραντηρίου, ἐκ λακωνικοῦ μαρμάρου (εἰκ. 1 - 3). Ἡ προέλευσις τοῦ ἔργου δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ προσδιορισθῇ, ἂν καὶ ἐπὶ τῶν συγκολληθέντων τεμαχίων εἶναι ἀναγεγραμμένος ὁ ἀριθμὸς 1423 a - e, ὅστις ὑποδηλοῖ μᾶλλον τὴν ἀνεύρεσιν τοῦ ἔργου εἴς τινα τῶν ἐν Σπάρτῃ βρετανικῶν ἀνασκαφῶν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος.

Ἡ βάσις ἑδράζεται ἐπὶ τριῶν ποδῶν σχήματος κυκλικοῦ τεταρτημορίου, διογκοῦται δὲ πρὸς τὸ ἐλλεῖπον κεντρικὸν αὐτῆς τμῆμα, ἔνθα, ἐνδεχομένως, κιονοειδής τις προεξοχὴ ἀνεφύετο διὰ τὴν ἀσφαλεστέραν συγκράτησιν τῆς λεκάνης. Ἐκ τῶν κατὰ τὴν περιφέρειαν τριῶν λεόντων, ἀκέραιος διατηρεῖται μόνον ὁ εἷς, τοῦ δευτέρου ἔχει ἀποκοπῆ ἡ κεφαλή, τοῦ τρίτου δὲ ἐκτὸς τῆς κεφαλῆς καὶ τὸ ὀπίσθιον τμῆμα τοῦ σώματος. Οἱ λέοντες φέρονται πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ αἱ

Εἰκ. 3. Κεφαλὴ ἑνὸς ἐκ τῶν λεόντων τῆς ἀνωτέρω βάσεως (εἰκ. 1 - 2)

ἐπ' αὐτῶν ἱστάμεναι γυναικεῖαι θεότητες, τῶν ὁποίων σώζονται συνεσταλμένοι οἱ ἄκροι πόδες, ἐκράτουν τὰς ἐπὶ τῶν ράχεων τῶν θηρίων ἀνεστραμμένας οὐρὰς διὰ τῆς δεξιᾶς των.

Αἱ διαστάσεις τοῦ ἔργου (διάμ. 0,55, ὕψ. 0,27 μ.), συγκρινόμεναι πρὸς τὰς

νεστέρας λακωνικῆς τέχνης τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.

Ἀφορμῆς δοθείσης ἐκ τῆς ἀνασυνθέσεως τοῦ νέου τούτου ἀποκτήματος καὶ γνωστῆς οὔσης τῆς ἀπόψεως περὶ τῆς λακωνικῆς καταγωγῆς τῶν περιρραντηρίων ἐν γένει, ἐπεχειρήθη ἡ συγκέντρωσις καὶ ἄλλων λησμονηθέντων μνημείων τοῦ αὐτοῦ τύπου, τινὰ τῶν ὁποίων μνημονεύονται μὲν εἰς παλαιοτέρας δημοσιεύσεις, δὲν ἔτυχον ὅμως μέχρι τοῦδε τῆς καταλλήλου προβολῆς καὶ ἀξιοποιήσεως, εἴτε ἕνεκα τῆς κακῆς φωτογραφικῆς ἀπεικονίσεώς των, εἴτε λόγῳ τῆς τότε προταθείσης ἐσφαλμένης ἑρμηνείας των.

Οὕτω τὸ ὑπὸ τῶν Buschor καὶ Massow ἐν Ἀμυκλαίῳ ἀνακαλυφθὲν ἀγαλμάτιον (ἀρ. Εὑρετ. 2629), (ΑΜ. 52, 1927, σελ. 17 καὶ 34, Παρένθ. Πίν. 7),

Εἰκ. 4 - 5. Τμῆμα κιονίσκου περιρραντηρίου μετὰ μιᾶς πρωΐμου δαιδαλικῆς γυναικείας μορφῆς

σχετικῶς μικρὰς ἀναλογίας τῶν σωζομένων ἄκρων τῶν ἀπολεσθεισῶν μορφῶν, ὁδηγοῦν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἀρχικὸν ὕψος τοῦ νέου λακωνικοῦ περιρραντηρίου ἦτο αἰσθητῶς χαμηλότερον τοῦ γνωστοῦ ἐκ Κορίνθου παραδείγματος. Ἡ χρονολόγησίς του κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος, συνάγεται ἐκ τῆς χαρακτηριστικῆς πλαστικῆς διαμορφώσεως τῶν ὄγκων τοῦ προσώπου τοῦ σωζομένου λέοντος, αἱ λεπτομέρειαι τοῦ ὁποίου ἀπαντῶνται εἰς ἀνάλογα ἔργα τῆς ἰδίας ἐποχῆς. Αἱ ἐπὶ μέρους μορφαὶ καὶ τὰ περιγράμματα τῶν σωμάτων διακρίνονται ἄλλωστε διὰ τὴν προτίμησιν τῶν ἀδιαταράκτων ἐνιαίων ἐπιφανειῶν καὶ τὰ γωνιώδη περιγράμματα, χαρακτηριστικῶν καὶ τῆς μεταγε-

γίνεται σήμερον εὐχερέστερον κατανοητὸν ὡς μορφὴ στηρίζουσα τὴν λεκάνην ἀναλόγου περιρραντηρίου, ἔχοντος κατ' ἀντίστροφον φορὰν καθημένους τοὺς λέοντας. Καὶ τοῦτο συνάγεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι διατηροῦνται ἴχνη τῆς οὐρᾶς, συγκρατουμένης διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τῆς μορφῆς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον καὶ οἱ πρῶτοι μελετηταὶ εἶχον μετ' ἐπιφυλάξεως διακρίνει. Αἱ διαστάσεις τῆς μορφῆς ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνωμεν καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ περιρραντηρίου τούτου τὸ αὐτὸ χαμηλὸν ἀρχικὸν ὕψος, ποὺ διαπιστοῦται εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ νέου περιρραντηρίου τῆς Σπάρτης.

Ὡς σπάνιον δεῖγμα πρωϊμου τύπου δύναται νὰ ἑρμηνευθῇ καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Jenkins προβληθέν, καὶ ὡς μοναδικὸν παράδειγμα βωμίσκου ἑρμηνευθέν, τμῆμα κιονίσκου μετὰ μιᾶς μόνον γυναικείας μορφῆς τῶν πρωϊμων δαιδαλικῶν χρόνων (ἀρ. Εὑρετ. 3362 (εἰκ. 4-5) (BSA 33 (1932/33), σελ. 69 κ. ἑ., πίν. 8 ἀρ. 6). Κατὰ τὴν ἐκ νέου πρόσφατον ἐξέτασιν τοῦ μνημείου διεπιστώθη, ὅτι ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ κιονίσκου ἔχει κοιλανθῆ χαρακτηριστικῶς πρὸς ὑποδοχὴν λεκάνης, στερεουμένης ἀσφαλῶς διὰ γομφώσεως ἐντὸς τῆς ὑπαρχούσης κυκλικῆς ἐγκοπῆς διαμ. 0,10 καὶ βάθους 0,03 μ. Διὰ τῆς ἐκ νέου παρουσιάσεως τοῦ μοναδικοῦ τούτου ἔργου, ὡς καὶ τῆς προτεινομένης νέας ἑρμηνείας αὐτοῦ,

Εἰκ. 6. Τεμάχιον μετὰ λαβῆς σχήματος δισκελοῦς καὶ κεντρικοῦ ἐξάρματος μετὰ γοργονείου

ἐλπίζεται ἡ ἀναγνώρισις καὶ ἄλλων ἀναλόγων μνημείων.

Τμήματα λεκανῶν, τινὰ τῶν ὁποίων φέρουν κατὰ τὸ χεῖλος καὶ ἐγχαράκτους ἀναθηματικὰς ἐπιγραφὰς ἀρχαϊκῶν χρόνων, εἶναι γνωστὰ ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε δημοσιεύσεων. Πρὸς ὁλοκλήρωσιν ὅμως τῆς προσφερομένης εἰκόνος τῶν λακωνικῶν περιρραντηρίων κρίνεται ἀπαραίτητος ἡ ἐκ νέου ἀπεικόνισις τεμαχίου μετὰ λαβῆς σχήματος δισκελοῦς καὶ κεντρικοῦ ἐξάρματος μετὰ γοργονείου, ἀρ. Εὑρ. 1958 (εἰκ. 6), χρονολογηθέντος προσφάτως ὑπὸ τῆς συναδέλφου Θ. Καράγιωργα κατὰ τὰ μέσα τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος (ΑΔ 19 (1964): Μελέται, σελ. 121 ἀρ. 28).

ΑΓΓΕΛΟΣ ΣΠ. ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ

LACONIAN PERIRRHANTERIA

The recent reconstruction, from four separated fragments, in the Sparta Museum storeroom, of the base of an unknown perirrhanterion dated to the late 7th century B.C. (figs. 1-3), presents an opportunity for reexamining the theory of the laconian origin of the perirrhanterion type. All it is preserved

is the base with 3 crouching lions, each bearing on its back the feet of a female divinity; these divinities have now vanished.

To the discovery of this new monument, already exhibited in the Sparta Museum, we owe the certain identification of some other fragments in the Museum, known from earlier publications. The figure found by Buschor and Massow in the Amyklaion excavation (Invent. No 2629 - AM 52 (1927), pp. 17 and 34, Beil. 7) is obviously a divinity supporting the basin of a perirrhanterion of this kind, as was in fact suggested with some hesitation by the excavators. On the other hand the column fragment with a female figure on it, explained by Jenkins as a curious and unique type of altar, and dated to the early daedalic period (figs. 4-5), (BSA 33 (1932/33), p. 69 ff. Pl. 8, No 6) can now be identified without any doubt as a perirrhanterion fragment. The characteristic cavity on the top and the incision were certainly intended for the insertion of the lacking basin.

Various fragments of basin rims are already known from Sparta. One of the more important pieces preserves part of the handle with a button bearing a rare gorgoneion (fig. 6), and was recently dated by Th. Karagiorga about the middle of the 6th century B.C. (ΑΔ 19 (1964): Μελέται, σελ. 121, ἀρ. 28).

ANGELOS S. DELIVORRIAS

Μ.Ε. ΒΩΜΟΣ ΕΙΣ «ΝΗΣΑΚΟΥΛΙ» ΜΕΘΩΝΗΣ

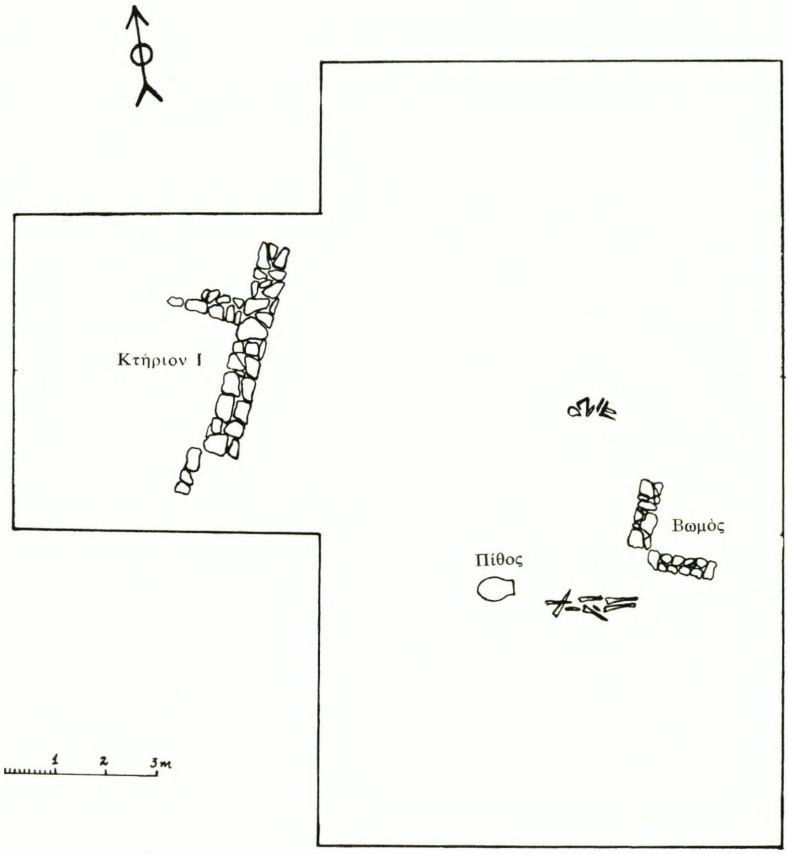
Κατὰ τὸν Ὀκτώβριον 1968 διενηργήθη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα[1] ἐπὶ τῆς νησῖδος «Νησακούλι» Μεθώνης, κειμένης ἐντὸς τοῦ ὁμωνύμου ὅρμου καὶ δὴ εἰς τὸ Α. τμῆμα τῆς εἰσόδου αὐτοῦ, ἀπεχούσης δὲ περὶ τὰ δύο ναυτικὰ μίλια ἀπὸ τῆς Μεθώνης καὶ περὶ τὰ 150 μ. ἀπὸ τοῦ Α. βραχίονος τοῦ κόλπου. Ἡ ὕπαρξις ἀρχαίων ἐπὶ τῆς νησῖδος εἶχεν ἀναφερθῆ κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1967 ὑπὸ τοῦ ἰατροῦ κ. Π. Βαλλιάνου, ὅστις καὶ παρέδωσεν εἰς τὸ Μουσεῖον Χώρας τεμάχια μικροῦ ταφικοῦ πίθου μετὰ τριῶν ψευδολαβῶν, συγκολληθέντος καὶ συμπληρωθέντος (εἰκ. 1).

Εἰκ. 1. Ταφικὸς πίθος

Ἠρευνήθη ἔκτασις 171 τ.μ. ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς νησῖδος, ὅπου ἡ ἐπίχωσις

1. Εὐχαριστῶ τὸν Προϊστάμενον τῆς Ζ' Ἐφορείας κ. Γ. Παπαθανασόπουλον διὰ τὴν ἀνάθεσιν εἰς ἐμὲ τῆς ὡς ἄνω ἐρεύνης.

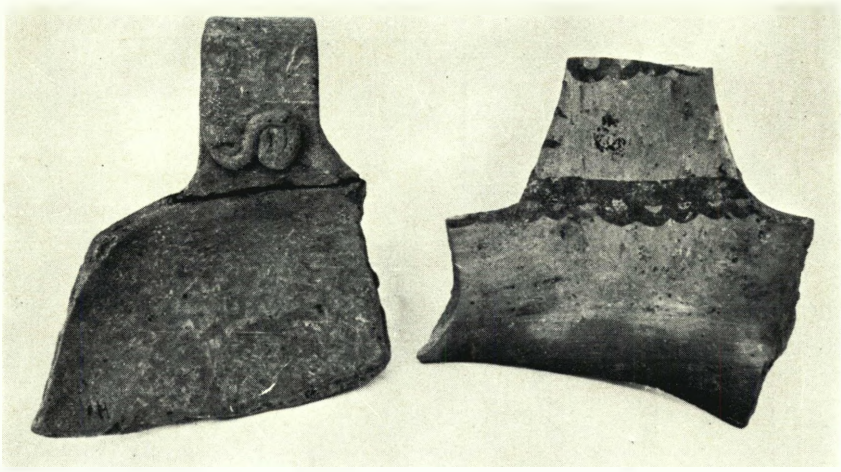

Σχέδ. 1. Σχεδιογράφημα ἀνασκαφῆς εἰς Νησακούλι Μεθώνης

ἦτο ἐλαχίστη (0,20 - 0,40 μ.). Εἰς τὸ Α. μέρος τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου ἀπεκαλύφθη μικρὸν κτίσμα σχήματος Γ (σχέδ. 1). Τὸ ἓν σκέλος αὐτοῦ (μήκους 1.30 μ., πλάτους 0,55 μ. καὶ σωζ. ὕψους 0,22 μ.) ἔχει κατεύθυνσιν ἀπὸ ΒΑ. πρὸς ΝΔ. περίπου, τὸ δὲ ἕτερον (μήκους 1.35 μ., πλάτους 0,32 μ. καὶ σωζ. ὕψους 0,22 μ.) ἀπὸ Δ. πρὸς Α. Ἀμφότερα τὰ σκέλη ἀπολήγουν κανονικῶς, οὐδεμία δὲ ἔνδειξις συνεχίσεως ὑπάρχει. Τὸ κτίσμα κατεσκευάσθη ἐκ ξηρολιθιᾶς. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ ἀνευρέθη μέγας σωρὸς λίθων, ἱκανὸς ἀριθμὸς κεκαυμένων ὀστῶν ζώων, ὀστράκων, ὡς καὶ μεγαλυτέρων τμημάτων ἀγγείων. Μεταξὺ τῶν ὀστῶν ὑπῆρχον τε-

Εἰκ. 2. Σωρὸς λίθων, ὀστῶν καὶ ὀστράκων ἐντὸς τοῦ βωμοῦ

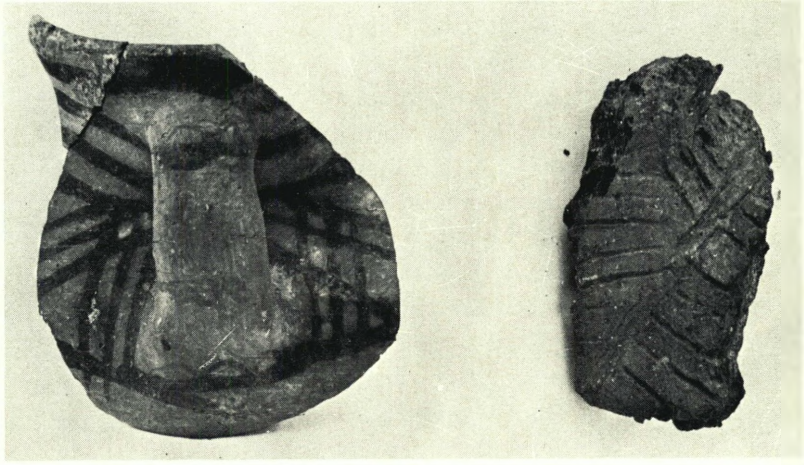
Εἰκ. 3. Μ.Ε. ὄστρακα ἐκ τοῦ βωμοῦ

μάχια κεράτων ἐλάφου ὡς καὶ χαύλιοί τινες. Ὁ σωρὸς οὗτος ἠδράζετο ἐπὶ γῆς μελανῆς καὶ σκληροτάτης ἐκ τῆς πυρᾶς (εἰκ. 2). Τὰ ὄστρακα χρονολογοῦνται περὶ τὸ τέλος τῆς Μ.Ε. ἐποχῆς, εἶναι δὲ ἀμαυρὰ καὶ τεφρὰ μινύεια, matt-painted dark on light, ὡς καὶ ἐλάχιστα ἐγχάρακτα τοῦ λεγομένου ἀδριατικοῦ τύπου (εἰκ. 3-4)[2].

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω στοιχείων συνάγεται, ὅτι πρόκειται περὶ βωμοῦ, τῆς ἀπόψεως ταύτης ἐνισχυομένης καὶ ἐκ τοῦ ὅτι μεταξὺ τῶν συγκροτηθέντων ἀγγείων ὑπάρχει τμῆμα ἀγγείου τοῦ γνωστοῦ ὡς «δέπας ἀμφικύπελλον» (εἰκ. 5), τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἦτο ἀγγεῖον λατρείας, ἓν εἶδος πρωτογόνου κέρνου[3]. Ὁ βωμὸς οὗτος ἦτο κατάγειος, ἐφωδιάσθη δὲ διὰ τῶν δύο ἀναφερθέντων τοίχων πρὸς προστασίαν τῆς πυρᾶς ἀπὸ τῶν δυτικῶν καὶ

2. N. S. Valmin, Messen. Exp., σ. 256 κ.ἑ.

3. N. S. Valmin, Das adriatische Gebiet in Vor- und Frühbronzezeit, σ. 200.

Εἰκ. 4. Μ.Ε. ὄστρακα ἐκ τοῦ βωμοῦ

νοτίων ἀνέμων τῶν συνηθεστέρων καὶ ἰσχυροτέρων τῆς περιοχῆς (εἰκ. 6). Σημειωτέον ὅτι, καθ' ὅσον γνωρίζω, ὁ βωμὸς οὗτος εἶναι ὁ πρῶτος εὑρεθεὶς ἐκ τῆς Μεσοελλαδικῆς περιόδου, μελέτη δὲ τῶν ἐν αὐτῷ εὑρεθέντων ὀστῶν θὰ ἀποβῇ λίαν χρήσιμος διὰ τὰς γνώσεις μας ἐπὶ τῶν λατρευτικῶν ἐθίμων τῆς ἐποχῆς.

Εἰς ἀπόστασιν 8 μ. περίπου ΒΔ. τοῦ βωμοῦ ἀπεκαλύφθησαν δύο τοῖχοι κτηρίου (σχέδ. 1). Ὁ εἷς (σωζ. μήκους 4.50 μ., πλάτους 0,70 μ. καὶ σωζ. ὕψους 0,45 μ.) ἔχει κατεύθυνσιν ἀπὸ ΒΑ. πρὸς ΝΔ., ὁ δὲ ἕτερος (σωζ. μήκους 1.50 μ.,

Εἰκ. 5. «Δέπας ἀμφικύπελλον» ἐκ τοῦ βωμοῦ

Εἰκ. 6. Ὁ βωμὸς μετὰ τὸν καθαρισμὸν

Εἰκ. 7. Τοῖχοι τοῦ κτίσματος Ι

πλάτους 0,50 μ. καὶ σωζ. ὕψους 0,45 μ.) βαίνει καθέτως πρὸς τὴν Δ. πλευρὰν τοῦ πρώτου, εἰς ἀπόστασιν 1.10 μ. ἀπὸ τοῦ Β. ἄκρου αὐτοῦ (εἰκ. 7).

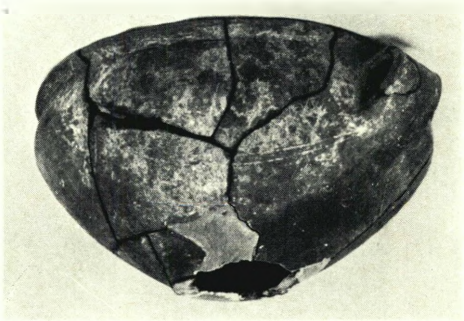
Εἶναι ἄγνωστος ἡ χρησιμότης τοῦ ὡς ἄνω κτηρίου, τὸ Δ. τμῆμα τοῦ ὁποίου προφανῶς κατεστράφη ὁριστικῶς κατολισθῆσαν εἰς τὴν θάλασσαν.

Περὶ τὸ κτήριον τοῦτο περισυνελέγησαν ὄστρακα τῶν αὐτῶν πρὸς τῶν τοῦ βωμοῦ τύπων καὶ ὀλίγαι λεπίδες πυρίτου. Ἐκ τῶν συγκροτηθέντων ἀγγείων σπουδαιότερον εἶναι ἀμαυρόχρωμος μινυεία, δίωτος λεκάνη μὲ διπλῆν ἐγχάρακτον γιρλάνδαν (εἰκ. 8).

Εἰς τὸν μεταξὺ τοῦ βωμοῦ καὶ τοῦ κτίσματος Ι χῶρον ἀπεκαλύφθησαν μία πιθοειδὴς ταφή, ἑτέρα λακκοειδὴς μὲ τὸν νεκρὸν ἐν συσπειρώσει, ὡς καὶ ἐπιμήκης σωρὸς ὀστῶν ἐντὸς λάκκου, μεταγενέστερος ὅμως, διότι εὑρέθησαν τεμάχια σιδήρου πλησίον τῶν ὀστῶν (σχέδ. 1).

Κατὰ πόσον ἐπὶ τῆς νησίδος ταύτης ὑπῆρχε καὶ οἰκισμός, θὰ ἀποδείξῃ ἡ περαιτέρω συνέχισις τῆς ἀνασκαφῆς.

ΑΓΓΕΛΟΣ Κ. ΧΩΡΕΜΗΣ

Εἰκ. 8. Ἀμαυρόχρωμος μινυεία λεκάνη ἐκ τοῦ κτίσματος Ι

M.E. ALTAR ON NISSAKOULI - METHONI

On the little island Nissakouli in the Gulf of Methoni a Middle Helladic earth altar was found with two small walls, forming an angle to protect the fire from the South and West winds (see plan 1, figs. 2, 6). On the altar were many burned bones of animals and sherds (fig. 2). The most important find is a piece of a twin-bowl (fig. 5), which was a cult vase. The sherds are black and grey Minyan, matt-painted dark on light (figs. 3, 4) and very few of adriatic type.

Two walls of a building (fig. 7), a pithos (fig. 1), and an earth cut (pit?) burial were also found (see plan 1). The sherds around them were of the same type as those of the altar.

ANGELOS C. CHOREMIS

ΨΗΦΙΔΩΤΟΝ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ - ΜΟΥΣΩΝ ΕΙΣ ΑΡΧΑΙΑΝ ΗΛΙΔΑ[1]

Ἐντὸς παλαιᾶς ἀρδευτικῆς αὔλακος, διανοιγείσης κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας πρὸς ἄρδευσιν τῶν ἀγροκηπίων τῆς περιοχῆς Γαλουπίου - Καλυβίων Ἤλιδος, συγκεκριμένως δὲ κατὰ τὰς ἐκτελεσθείσας ἐκεῖ τῇ ἐποπτείᾳ ἡμῶν ἐργασίας διαπλατύνσεως τῆς αὔλακος χάριν τῆς κατασκευῆς τμήματος

1. Περιληπτικὴν ἔκθεσιν περὶ τῶν διεξαγομένων ἀνασκαφῶν εἰς ἀρχαίαν Ἤλιδα, βλ. Γ. Ἀ. Παπαθανασοπούλου, Ἤλις, ἡ πρωτεύουσα τῶν Ἠλείων, ἐν ΑΑΑ Ι (1968), σελ. 128 κ.ἑ.

Εἰκ. 1. Ἀρχαία Ἤλις. Τὸ ψηφιδωτὸν τῶν Μουσῶν

τῆς κεντρικῆς διώρυγος τοῦ φράγματος Πηνειοῦ, ἀπεκαλύφθη μέρος ἑλληνικοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῶν χρόνων τῆς Ρωμαιοκρατίας.

Ὡς ἀπεδείχθη διὰ δοκιμαστικῶν διερευνητικῶν τομῶν, τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον εἶναι ἐκτεταμένον, ἀνήκει δέ, ὡς εἰκάζεται, εἰς μέγα οἰκοδόμημα δημοσίας χρήσεως. Λόγῳ τῆς σπουδαιότητος τοῦ εὑρήματος ἐγκατελείφθη ἡ διαπλάτυνσις τῆς παλαιᾶς αὔλακος, μετετοπίσθη ἡ κεντρικὴ διῶρυξ ἐκεῖθεν, ἡ δὲ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο διεκόπη προσωρινῶς, διὰ νὰ ὁλοκληρωθῇ εἰς εὐθετώτερον χρόνον.

Εἰς τὸ μέχρι στιγμῆς ἀποκαλυφθὲν τμῆμα τῆς ψηφιδωτῆς ἐπιστρώσεως τοῦ δαπέδου περιλαμβάνεται ἐξαίρετος αὐτοτελὴς παράστασις μὲ θέμα τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὰς Μούσας, τοὺς θείους τούτους ὑπηρέτας τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν.

Ἡ παράστασις (εἰκ. 1) ἔχει ὡς ἀκολούθως: Περὶ τὸ κέντρον μεγάλου κύκλου (διάμ. 1.52 μ.) ἐγγεγραμμένου εἰς τετράγωνον, διακεκοσμημένον δι' ἐσχηματοποιημένων φυτικῶν θεμάτων, σχηματίζεται ἄλλος μικρότερος (διαμ. 0,63 μ.), ἐντὸς τοῦ ὁποίου παρεστάθη τὸ σύμβολον τοῦ Ἀπόλλωνος, ἡ Λ ύ ρ α, συνοδευομένη ὑπὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ θεοῦ: ΑΠΟΛΛΩΝ.

Ἡ περὶ τὴν κεντρικὴν ταύτην παράστασιν σχηματιζομένη μεταξὺ τῶν περιφερειῶν τῶν δύο κύκλων πλατεῖα κυκλικὴ λωρὶς εἶναι διηρημένη εἰς δέκα τμήματα ἀκτινοειδῶς διατεταγμένα. Εἰς τὰ ἐννέα, καὶ μὲ ὄψιν πρὸς τὰ ἔξω, περιέχεται τὸ ὄνομα καὶ τὸ σύμβολον ἢ ἡ προσωπογραφία μιᾶς ἑκάστης τῶν ἐννέα Μουσῶν.

Εἰς τὸ δέκατον τμῆμα παρίσταται ὀρεινὸς ὄγκος μὲ ἔντονον περίγραμμα καὶ φωτοσκιάσεις, ὁ ὁποῖος ἐφάπτεται τοῦ δεξιοῦ ὁρίου τοῦ τμήματος ἀπὸ τὸ ὁποῖον καὶ φαίνεται ὅτι ἐκφύεται. Δύο ὀνόματα, ΜΝΗΜΟΣΥΝΗ καὶ ΠΙΕΡΙΑ, τὰ ὁποῖα εὑρίσκονται ἑκατέρωθεν τοῦ οὕτω παρασταθέντος ὄρους, δηλοῦν ἀφ' ἑνὸς τὴν μητέρα τῶν Μουσῶν καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸν τόπον καταγωγῆς τῶν θυγατέρων τούτων τοῦ Διός.

Δεξιὰ τῆς μητρὸς Μνημοσύνης, καὶ ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά, ἄρχεται ἡ παράθεσις τῶν Μουσῶν, τῶν κατὰ τὸν Ὅμηρον ἀποκλειστικῶν θεοτήτων τῆς μνήμης. Ἡ σειρὰ παρατίθεται ἀκριβῶς, ὅπως παρεδόθη εἰς ἡμᾶς ἀπὸ τὸν ποιητὴν τῆς Θεογονίας Ἡσίοδον. Οὕτω καὶ εἰς τὴν παροῦσαν παράστασιν εἶναι πρώτη ἡ Μοῦσα τῆς Ἱστορίας, ἡ Κ λ ε ι ώ, ἄνωθεν τοῦ ὀνόματος τῆς ὁποίας παρίσταται τὸ σύμβολον τῆς θεᾶς, ἤτοι ἡμιανοιγμένος εἱλητός. Ἕπεται ἡ Εὐ τ έ ρ π η μὲ τὸ διονυσιακὸν σύμβολον τοῦ διπλοῦ αὐλοῦ καὶ ἀκολουθοῦν ἡ Θ ά λ ε ι α καὶ ἡ Μ ε λ π ο μ έ ν η. Ἀτυχῶς τὰ σύμβολα τῶν δύο τελευταίων ἔχουν ὑποστῆ καθολικὴν σχεδὸν φθοράν, ἡ ὁποία εἶναι καὶ ἡ μόνη ὑπάρχουσα εἰς τὸ μωσαϊκόν· ἐν τούτοις, τόσον διὰ τὴν Θάλειαν ὅσον καὶ διὰ τὴν Μελπομένην, δύναται μετὰ βεβαιότητος νὰ λεχθῇ, ὅτι ἄνωθεν τῶν ὀνομάτων τῶν δύο αὐτῶν Μουσῶν, στενῶς ὡς γνωστὸν συνδεδεμένων ἀντιστοίχως μὲ τὴν κωμῳδίαν καὶ τὸ δρᾶμα, ὑπῆρχον θεατρικὰ προσωπεῖα, μέρη τῶν ὁποίων μόλις διακρίνονται. Ἀκολουθοῦν ἐν συνεχείᾳ εἰς τὸ μωσαϊκὸν τῆς Ἥλιδος ἡ Τ ε ρ ψ ι χ ό ρ η καὶ ἡ Ἐ ρ α τ ώ, τὸ θελκτικὸν τοῦτο ζεῦγος τῆς λυρικῆς καὶ ἐρωτικῆς ποιήσεως. Ἄνωθεν τῶν ὀνομάτων των, ὑπάρχουν τὰ σύμβολα αὐτῶν, ἤτοι ἡ

Κιθάρα διὰ τὴν πρώτην καὶ ἡ Λύρα διὰ τὴν δευτέραν.

Ἡ Μοῦσα τῶν θεϊκῶν ἀσμάτων καὶ τῶν ἡρωϊκῶν ὑμνωδιῶν, ἡ μετέπειτα προστάτις τῆς μιμικῆς τέχνης καὶ ἑβδόμη εἰς τὴν σειρὰν Μοῦσα, ἡ Πολύμνια[2], παρεστάθη εἰς τὸ μωσαϊκὸν τῆς Ἤλιδος διὰ τῆς « προσωπογραφίας » της· ὡς γνωστόν, ἡ Μοῦσα ἐστερεῖτο ἰδιαιτέρου συμβόλου καὶ ἡ παροῦσα παράστασις εἶναι μία εἰσέτι ἐπιβεβαίωσις τούτου. Ὁ ψηφοθέτης διὰ τῆς ἀπαλότητος τῶν ἐντέχνως χρησιμοποιηθεισῶν ὑπ' αὐτοῦ ἐγχρώμων φωτοσκιάσεων τοῦ προσώπου, ἐπέτυχεν εὐστόχως νὰ προσδώσῃ εἰς τὸ ἔργον του τὸν πρέποντα εἰς τὴν Μοῦσαν σκεπτικισμὸν καὶ τὴν χαρακτηρίζουσαν τὴν προσωπικότητα αὐτῆς ἔκφρασιν διὰ τῆς σιωπῆς. Ἐκπλήσσει πράγματι ἡ Πολύμνια τῆς Ἤλιδος, ἡ ὁποία στοχαζομένη μετὰ χάριτος διὰ τῆς ἐκφράσεως καὶ μόνον, φαίνεται ὡς νὰ ὁμιλῇ. Ἡ προσωπογραφία τῆς Πολυμνίας εἶναι ἡ μόνη σημαντικὴ ἀπὸ καλλιτεχνικῆς ἀπόψεως παράστασις τοῦ μωσαϊκοῦ. Ἀκολουθεῖ ἡ Οὐρανία, ἐπίσης διὰ τοῦ ὀνόματός της καὶ τοῦ συμβόλου της, ἤτοι τῆς σφαίρας τοῦ Οὐρανοῦ.

Μὲ τὴν Καλλιόπην, τὴν κατ' ἐξοχὴν θεὰν τῆς ἐπικῆς ποιήσεως, ἥτις καὶ αὕτη παρεστάθη δι' ἑνὸς ἐκ τῶν συμβόλων της, ἐδῶ τοῦ ἡμικλείστου βιβλίου, ὁλοκληροῦται ἡ παρουσίασις τῶν Μουσῶν.

Τὴν ὅλην πέριξ τῆς κεντρικῆς ἀνεικονικῆς παραστάσεως τῆς Ἀπολλωνίου θεότητος κυκλικήν, ὄχι ἀπολύτως συμμετρικὴν καὶ φυγοκεντρικὴν ἅμα παράθεσιν τῶν συμβολιζομένων μορφῶν τῶν Μουσῶν, διακρίνει ἡ χάρις ποιᾶς τινος ἁπλοϊκότητος εἰς τὴν ἔμπνευσιν ἀλλὰ καὶ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου.

Ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι δὲν ἔχει εἰσέτι ὁλοκληρωθῆ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ οἰκοδομήματος εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκει τὸ ἀποκαλυφθὲν μικρὸν τμῆμα τῆς ψηφιδωτῆς ἐπιστρώσεως τῶν δαπέδων του, εἶναι πρόωρον νὰ προβῇ τις εἰς συμπεράσματα σχετικῶς μὲ τὸν προορισμὸν καὶ τὴν χρονολόγησίν του· ἐν τούτοις, ἐκ τῆς ἐκτάσεως τῶν μέχρι στιγμῆς διαπιστωθέντων ὁρίων τοῦ κτηρίου εἰκάζομεν ὅτι τοῦτο εἶναι δημόσιον οἰκοδόμημα καὶ ἀνήκει εἰς τὸν 2ον - 3ον μ.Χ. αἰῶνα.

Ἡ ὕπαρξις παραστάσεως Μουσῶν εἰς τὴν Ἤλιδα, ἀκριβῶς λόγῳ τῶν στενῶν δεσμῶν τῆς πρωτευούσης ταύτης τῶν Ἠλείων μετὰ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας καὶ τῶν ἐν αὐτῷ τελουμένων, ἀσφαλῶς ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν ὡς σχετιζομένη πρὸς τὰς τοπικὰς παραδόσεις ἀμφοτέρων τῶν κέντρων τούτων. Αἱ Μοῦσαι, ὡς γνωστόν, ἐκτὸς τῆς παραστάσεως αὐτῶν εἰς τὴν λάρνακα τοῦ Κυψέλου εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἥρας ἐν Ὀλυμπίᾳ, ἐλατρεύοντο εἰς τὴν Ἱερὰν Ἄλτιν, ὅπου ὑπῆρχε καὶ βωμὸς εἰς αὐτὰς ἀφιερωμένος[3].

Διὰ τὴν Ἤλιδα, βεβαίως, ὅπου δὲν παραδίδεται ὑπὸ τῶν ἀρχαίων πηγῶν λατρεία τῶν Μουσῶν, ἡ ὕπαρξις τῆς παρούσης παραστάσεως ἀποτελεῖ σημαντικὴν ἀποκάλυψιν ὡς ἐνδεικτικὸν ἀσκουμένης τοπικῆς σχετικῆς πρὸς αὐτὰς λατρείας. Εἰς τοῦτο συνηγοροῦν τὰ ἑξῆς: Ἡ ὕπαρξις εἰς τὴν Ἤλιδα αὐτοῦ τούτου τοῦ ψηφιδωτοῦ τῶν Μουσῶν, αἱ ὁποῖαι, ὡς ἐλέχθη, ἐλατρεύοντο εἰς τὴν ἐξηρτημένην ἐκ τῆς Ἤλιδος γειτονικὴν Ὀλυμ-

2. Ἡ γραφὴ τοῦ ὀνόματος τῆς Μούσης εἰς τὴν παράστασιν τῆς Ἤλιδος εἶναι *Πολύμνεια*.

3. Παυσανίας V, 14, 10.

πίαν, κυρίως ὅμως ἡ ἀναγραφὴ τοῦ ὀνόματος Πιερία, τὸ ὁποῖον δηλοῖ ἀσφαλῶς τὸν τόπον τῆς καταγωγῆς τῶν Μουσῶν, ἀλλὰ καὶ ἐνθυμίζει ἐντόνως δύο σεβαστὰ εἰς τοὺς Ἠλείους ὀνόματα σχετικὰ πρὸς τὸ τοπωνύμιον, τῆς Πιερίας, γυναικὸς τοῦ Ὀξύλου, καὶ τῆς πηγῆς Πιέρας.

Ὡς γνωστόν, ἡ σύζυγος τοῦ κατὰ τὴν κάθοδον τῶν Δωριέων ἀποκτήσαντος τὴν βασιλείαν τῆς ἠλειακῆς γῆς Ὀξύλου ὀνομάζεται Πιερία: «Τῷ δὲ Ὀξύλῳ Πιερίαν μὲν τῇ γυναικὶ ὄνομα εἶναι λέγουσι, πέρα δὲ τὰ ἐς αὐτὴν οὐ μνημονεύουσιν»[4]. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ὑστέρας ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, εἰς οὓς ἀνήκει τὸ ψηφιδωτὸν τῶν Μουσῶν, ἐνδεχομένως διαιωνίζετο εἰς τὴν ἠλειακὴν παράδοσιν λατρεία τις εἰς ἀνάμνησιν τῆς γυναικὸς τοῦ Ὀξύλου. Ἐνισχυτικὸν τῆς ὑποθέσεως ταύτης θεωροῦμεν τὸ ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Παυσανίου ἐτιμᾶτο ἡ μνήμη τοῦ Ὀξύλου εἰς Ἤλιδα, δεδομένου ὅτι ὁ περιηγητὴς ἀναφέρει ὅτι ὑπεδεικνύετο ἐκεῖ ὡς τάφος αὐτοῦ ναόσχημον οἰκοδόμημα μὲ ξυλίνους κίονας[5]. Τὸ ὄνομα ἐξ ἄλλου τῆς ἠλειακῆς πηγῆς Πιέρας θὰ ἠδύνατο νὰ συσχετισθῇ πρὸς τὸ τοπωνύμιον - πατρίδα τῶν Μουσῶν, δεδομένου ὅτι αὗται ὑπῆρξαν καὶ θεότητες τῶν πηγῶν καὶ τῶν ὑδάτων. Τοῦτο ἐνισχύει καὶ ἡ ὕπαρξις εἰς τὴν περιοχήν, μεταξὺ Ὀλυμπίας καὶ Ἤλιδος, κρήνης ἔνθα ἐτελοῦντο καθαρμοί, ἡ ὁποία φέρεται ὑπὸ τοῦ Παυσανίου ὡς ὀνομαζομένη Πιέρα:

«Γίνεται δέ σφισιν ἐπὶ κρήνῃ Πιέρᾳ τὰ καθάρσια· ἐκ δὲ Ὀλυμπίας τὴν πεδιάδα ἐς Ἤλιν ἐρχομένῳ πρὸς τὴν πηγὴν ἀφικέσθαι τὴν Πιέραν ἔστι»[6].

Ἀσφαλῶς, ἂν δὲν ἀποδεικνύῃ λατρείαν, δηλοῖ ἀποδιδομένην ὑπὸ τῶν Ἠλείων τιμὴν πρὸς τὰς Μούσας.

Γ. Α. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

4. Παυσανίας V, 4, 4.

5. Παυσανίας VI, 24, 9.
6. Παυσανίας V, 16, 8.

ALT-ELIS: MOSAIK MIT APOLLON UND DEN MUSEN

In den seit dem Februar des letzten Jahres fortgeführten Ausgrabungen im Gebiet der antiken Stadt Elis — die Grabungen werden durchgeführt, um den günstigsten Platz für die Anlage eines Bewässerungskanals des gewaltigen Peneios - Staudammes zu suchen — wurde ein Teil eines griechischen Kieselmosaik - Fußbodens der römischen Kaiserzeit gefunden, der zu einem großen öffentlichen Gebäude des 2. - 3. Jhs. n. Chr. gehört.

Angesichts der Wichtigkeit des genannten Fundes wurde der Entschluß gefasst, die Trace des Kanals von dieser Stelle zu verlegen. Die Ausgrabung des Platzes wurde vorläufig unterbrochen, um zu einem günstigeren Zeitpunkt zu Ende geführt zu werden.

In dem bisher freigelegten Abschnitt

der Fußbodenmosaiken des Gebäudes ist eine ausgezeichnete Darstellung mit dem Thema des Apollon und der Musen enthalten, die im folgenden zum erstenmal vorgestellt werden soll:

Die Darstellung:

Um die Mitte eines großen Rundes von 1,52 m Dm., das in ein mit stilisierten Pflanzenmotiven geschmücktes Viereck eingeschrieben ist, ist ein zweiter, kleinerer Kreis gezogen (Dm. 0,63 m). In diesem Kreis ist das Symbol Apollons, die Leier, dargestellt, begleitet vom Namen des Gottes: Ἀπόλλων.

Die breite Zone um dieses Mittelbild, die von den beiden Kreisen begrenzt wird, ist in zehn radial angeordnete Felder unterteilt. In neun von ihnen ist, nach aussen gewendet, der Name und das Symbol oder das Bildnis einer der neun Musen wiedergegeben.

Im zehnten Segment ist ein Gebirgsblock mit kräftigem Umriß und Licht und Schatten dargestellt, der sich an den rechten Rand des Feldes anlehnt und offenbar aus ihm herauswächst.

Zwei Namen, Mnemosyne und Pieria, welche sich zu beiden Seiten des so dargestellten Gebirges befinden, deuten einerseits die Mutter der Musen, andererseits den Ort an, an dem diese Töchter des Zeus geboren sind.

Rechts von der Mutter, Mnemosyne, beginnt von links nach rechts fortschreitend, die Aufzählung der Namen der Musen. Die Reihe hat genau die Abfolge, die uns der Dichter der hesiodischen Theogonie gibt.

Die vom künstlerischen Gesichtspunkt her bemerkenswerteste Darstellung des Mosaiks ist das Bildnis der Muse Polymnia.

Das Vorhandensein einer Darstellung der Musen in Elis hat gewiß und vor allem angesichts der engen Beziehungen dieser Hauptstadt der Eleer zu dem Heiligtum von Olympia und seinen Kulten eine spezifische Bedeutung, die mit der lokalen Überlieferung dieser beiden Zentren verbunden ist.

Für Elis, wo die antiken Quellen im Gegensatz zu Olympia keinen Kult der Musen überliefern, hat das Mosaik sicher einen großen Quellenwert, da es zeigt, daß auch hier die Musen Verehrung genossen. Als Stütze dieser Vermutung erachten wir die Tatsache, daß auf dem Mosaik der Geburtsort der Musen, Pieria, namentlich genannt ist.

Wir verbinden dies mit dem der gleichnamigen Gemahlin des Oxylos, Pieria, ebenso, wie mit der Quelle Pieria, die sich nach Pausanias zwischen Olympia und Elis befand. Dort vollzogen die Eleer Reinigungsriten.

G. A. PAPATHANASOPOULOS

ΤΟ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΝ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΝ ΤΗΣ ΤΑΝΑΓΡΑΣ

Εἰκ. 1. Τάφος 1. Ταφὴ α

Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέροντα διὰ τὴν μελέτην τῆς Ὑστερομυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἐν Βοιωτίᾳ ὑπῆρξαν τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς εἰς Τανάγραν Θηβῶν, τὴν ὁποίαν ἀνέλαβον κατὰ τὸ τέλος τοῦ προηγουμένου ἔτους τῇ ὑποδείξει καὶ παρακινήσει τοῦ Καθηγητοῦ κ. Μαρινάτου, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐπισκεφθῆ τὸν χῶρον καὶ ἐνδιαφερθῆ ἀνέκαθεν διὰ τὴν συστηματικὴν ἀνασκαφήν του. Ἐκτεταμένον μυκηναϊκὸν νεκροταφεῖον ΝΑ. τοῦ σημερινοῦ χωρίου Τανάγρα εἶχεν ὑποστῆ κατὰ τὸ παρελθὸν ἀγρίαν σύλησιν, μεταξὺ δὲ τῶν πλέον ἐνδιαφερόντων εὑρημάτων του αἱ περίφημοι λάρνακες εἶχον ἐξαχθῆ κυρίως εἰς τὸ ἐξωτερικόν.

Ὡς ἔγραφεν ἡ E. Vermeule (Painted Mycenaean Larnakes, JHS. 1965, σελ. 125) ἀπετέλει μέγα ἀτύχημα διὰ τὴν ἐπιστήμην τῆς Μυκηνολογίας ἡ μὴ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ οἱουδήποτε ἐκ τῶν τάφων τῆς Τανάγρας, ὥστε νὰ μὴν «εἶναι γνωστὰ οὔτε τὸ σχῆμα τῶν τάφων οὔτε ἡ τυχὸν ὕπαρξις καλυμμάτων τῶν σαρκοφάγων οὔτε πληροφορίαι περὶ τῶν ἐν αὐταῖς κτερισμάτων». Ταῦτα διελευκάνθησαν, νομίζω, διὰ τῆς κατωτέρω περιγραφομένης ἀνασκαφῆς.

Ἀνεσκάφησαν τρεῖς τάφοι, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ δύο ἦσαν μερικῶς συλημένοι, ὁ δὲ τρίτος ἄθικτος. Πρόκειται περὶ τάφων θαλαμοειδῶν, μὲ δρόμον καὶ θάλαμον λαξευμένους ἐντὸς τοῦ μαλακοῦ ἀσβεστολιθικοῦ πετρώματος καὶ μὲ διεύθυνσιν ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Οἱ δύο πρῶτοι εἶναι ἀρκετὰ ἐπιμελοῦς κατασκευῆς καὶ ἐσχεδιάσθησαν σχεδὸν μεγαλοδιάστατοι. Ἐὰν ἡ πέριξ περιοχὴ φέρῃ πυκνοὺς παρ᾽ἀλλήλους ἢ εἰς συστάδας τοιούτους τάφους, ὡς ὑπάρχουν ἐνδείξεις, οἱ δύο ἀνασκαφέντες ἐνταῦθα ἀνῆκον ἀσφαλῶς εἰς ἐξεχούσας οἰκογενείας τῆς περιοχῆς. Τὴν ἔννοιαν αὐτὴν τῆς «ἱεραρχήσεως»

Εἰκ. 2. Τάφος 1α. Λάρναξ *in situ*

τῶν τάφων φαίνονται στηρίζουσαι καὶ αἱ ἑξῆς ἐνδείξεις: Ὀλίγον κατωτέρω, πρὸς Β., καὶ εἰς τὴν αὐτὴν ἀξονικὴν φορὰν ἀνεσκάφη ἕτερος τάφος, ἀσύλητος οὗτος (βλ. σχέδ. 1), τὸ σχῆμα, αἱ διαστάσεις καὶ τὰ εὑρήματα τοῦ ὁποίου ὑπολείπονται κατὰ πολὺ τοῦ ἀνωτέρω αὐτοῦ κειμένου τάφου 1 καὶ τοῦ 1α.

Ἡ κατὰ συστάδας λάξευσις τάφων δὲν ἦτο κάτι ἀσύνηθες διὰ τὴν εἰς γένη κατανεμομένην μυκηναϊκὴν κοινωνίαν, ὡς παρετήρησε πρὸ πολλοῦ ὁ Τσούντας διὰ τὰς Μυκήνας, ἑκάστη δὲ συστὰς θὰ ἀνταπεκρίνετο καὶ πρὸς ἀντίστοιχον γένος καὶ θὰ ἐξεπροσώπει τὴν οἰκονομικὴν καὶ κοινωνικὴν ἐκείνου βαθμίδα.

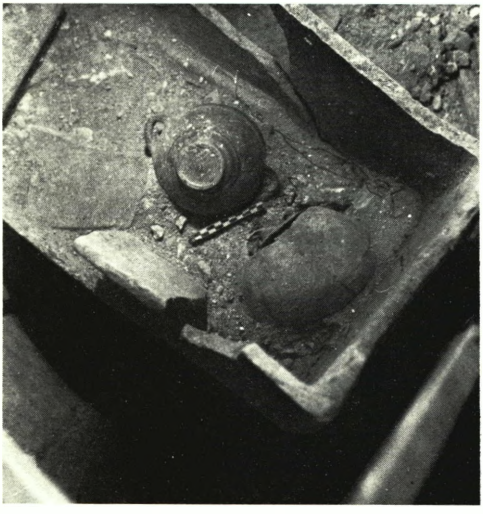
Ἀμφοτέρων τῶν περιγραφέντων τάφων ὁ θάλαμος ἔχει λαξευθῆ ἀκανόνιστος καὶ εἰς τοῦτο συνετέλεσε πιθανώτατα καὶ ἡ σύστασις τοῦ λαξευμένου πετρώματος (ἰδὲ σχέδ. 1). Εἰδικώτερον διὰ τὸν καλύτερον διατηρηθέντα τάφον 1 παρατηρεῖται ἐνταῦθα ὅτι ἑκατέρωθεν τῆς εἰσόδου, καμαρωτῆς ἄνω καὶ προχείρως ἰσοπεδωμένης κάτω (1.10 × 0,70 μ.), μορφοῦνται δύο ἀσύμμετροι « παραστάδες », ὠμαλισμένης λαξεύσεως. Γενικῶς, τὸ μέτωπον τῆς εἰσόδου τοῦ τάφου εἶναι κατακόρυφον ἢ ἐλαφρῶς ἐπικλινὲς πρὸς τὰ ἔσω. Τὸ ὑπὲρ τὴν εἴσοδον τμῆμα τοῦ πετρώματος ἀπέκοψαν λοξῶς πρὸς τὰ ἔσω οἱ εἰσελθόντες εἰς τὸν τάφον καὶ ἠλλοίωσαν οὕτω τὴν ἀρχικήν του ἐμφάνισιν. Σχετικῶς ἀμελὴς εἶναι ἡ λάξευσις τῶν παραστάδων τῆς εἰσόδου,

Εἰκ. 4. Τάφος 1α. Μία ἐκ τῶν πέντε περὶ τὴν λάρνακα ταφῶν

διότι οὔτε μετὰ σχολαστικῆς κανονικότητος εἶναι λατομημένοι οὔτε κἂν ἐσχεδιάσθησαν ὡς αὐτόνομοι παραστάδες οὔτε ἰσοδιάστατοι εἶναι. Εἰς τὴν πραγματικότητα ἡ λάξευσις τοῦ πετρώματος διὰ τὴν διάνοιξιν τοῦ θαλάμου τοῦ τάφου ἐχώρησεν ἀμελὴς μετὰ τὴν εἴσοδον τοῦ τάφου προσαρμοζομένη πρὸς τὴν σύστασιν τοῦ πετρώματος, τὸ ὁποῖον εἶναι κατὰ τόπους περισσότερον σαθρόν, διερρωγὸς καὶ ἀποκόπτεται εἰς σχίδακας.

Εἰκ. 3. Τάφος 1α. Ἡ λάρναξ (λεπτομέρεια)

Εἰκ. 5. Τάφος 2. Ἀποθέτης ὀστῶν

Τὴν εἰκόνα τῆς ἀμελοῦς αὐτῆς κατασκευῆς τοῦ θαλάμου δίδει ἡ κάτοψις τοῦ θαλάμου τοῦ τάφου. Εὑρεῖαι κολπώσεις ἐντὸς τοῦ πετρώματος ἐλαξεύθησαν καὶ ἐκ τῆς σκοπιμότητος νὰ δημιουργηθοῦν χῶροι ἀποθέσεως τῶν νεκρῶν ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἢ ἐντὸς λαρνάκων, τὴν ἰδέαν δὲ ταύτην ἐπιβάλλει καὶ ἡ ἐν τῷ δαπέδῳ τοῦ θαλάμου διὰ χωριστῆς λαξεύσεως ἀποχώρισις τῶν τμημάτων τούτων τοῦ συνόλου χώρου τοῦ θαλάμου. Τὸ δάπεδον τοῦ θαλάμου δὲν ἐλαξεύθη ἐπίσης μὲ ἰδιαιτέραν προσοχήν, ἐντελῶς δὲ ἀμελὴς εἶναι ἡ λάξευσις τῶν τοιχωμάτων του, ἐνῷ ἡ ὀροφή, σχηματισθεῖσα δι' ἀφαιρέσεως ὁριζοντίων στρώσεων, ἐν μέρει δὲ καὶ καταπεσοῦσα, δίδει τὴν αὐτὴν εἰκόνα προχείρου κατασκευῆς. Οἱ δύο οὗτοι τάφοι εἶχον λαξευθῆ τόσον ἐγγὺς ἀλλήλων, ὥστε ὁ ἕτερος τούτων (μᾶλλον ὁ 1α) διέτρησε τὰ τοιχώματα τοῦ θαλάμου τοῦ ἑτέρου, δημιουργηθέντος οὕτω ὀπαίου ἀνοίγματος, τὸ ὁποῖον εἶχον ἀποφράξει οἱ κατασκευασταὶ τῶν τάφων.

Ἐντὸς τοῦ τάφου 1 ἐσώζετο μικρὰ μόνον ἀπαραβίαστος ἐπίχωσις, ἥτις ἀνασκαφεῖσα ἔδωκε τέσσαρας ἐν συνόλῳ ταφάς, ὧν ἡ μία ἐκτερισμένη διὰ γυναικείου εἰδωλίου τύπου Ψ (εἰκ. 1), προχοΐσκης καὶ μονώτου κυαθίου. Δεξιὰ τοῦ νεκροῦ τούτου καὶ μὲ τὰς κεφαλάς των πρὸς τὸ τοίχωμα τοῦ θαλάμου τοῦ τάφου ἀπέκειντο τρεῖς νεκροί. Ἡ διατήρησις τῶν ὀστῶν εἶναι μετρία· οὐχ ἧττον εἶναι φανερὰ ἡ στενὴ παρ' ἀλλήλους τοποθέτησις τῶν σκελετῶν μὲ κρανία διαδεχόμενα ἄλληλα καὶ τὸ ἀμέσως ἐπόμενον ὀλίγον κατωτέρω τοῦ προηγουμένου κατὰ σειρὰν δὲ μεγέθους οὕτως, ὥστε ὑποθέτω ὅτι ἐνταῦθα ἔχομεν σύγχρονον κατάθεσιν νεκρῶν συγγενῶν, ἴσως μιᾶς οἰκογενείας ἐκ τοῦ πατρός, τῆς μητρὸς καὶ τοῦ τέκνου, τοῦ ὁποίου ἡ κεφαλὴ ἐτοποθετήθη παρὰ τὴν γνάθον τῆς μητρὸς μὲ τραγικὴν περιπάθειαν. Τὰ κάτω ἄκρα τῶν νεκρῶν δὲν διατηροῦνται (σαφῆ), φαίνεται ὅμως ὅτι καὶ τούτων τὰ σκέλη εἶχον συμπτυχθῆ πρὸς τοὺς μηρούς, ἀποπεσόντα δὲ ἐμίχθησαν πρὸς ἐκείνους. Περιέργως οἱ νεκροὶ οὗτοι εὑρέθησαν ἐντελῶς ἀκτέριστοι. Ἡ τεταραγμένη ἐπίχωσις ἔγεμε θραυσμάτων λαρνάκων, ὀστῶν καὶ κεφαλῶν αἰγῶν, καὶ θραυσμάτων ἀγγείων, ἐξ ὧν συνεκολλήθησαν: μόνωτος πρόχους μετὰ γεφυροστόμου προχοῆς, σχεδὸν ἀκέραιος ψευδόστομος ἀμφορίσκος καὶ μόνωτος ἀσκός. Τὰ ἀγγεῖα ἀνήκουν εἰς τὴν ΠΒ περίοδον. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἐνταῦθα ἡ εὕρεσις τῶν κεφαλῶν αἰγῶν διὰ τὴν γνῶσιν τῶν ταφικῶν ἐθίμων τῆς περιοχῆς. Τὸ φαινόμενον δὲν εἶναι μεμονωμένον, ὡς γνωστόν, ἡ δὲ σημασία του θὰ ἐξαρθῇ εἰς προσεχῶς δημοσιευθησομένην μελέτην περὶ τοῦ νεκροταφείου τούτου.

Τοῦ τάφου 1α διετηρεῖτο ἄθικτον τὸ δυτικόν του ἥμισυ περίπου, διότι ἡ καταπεσοῦσα ὀροφὴ τοῦ θαλάμου ἠμπόδισε τὴν πρόοδον τῆς συλήσεως, τὸ ἀσύλητον δὲ τοῦτο τμῆμα ἀπέβη ἐνδεικτικὸν τῆς ἀφθονίας τῶν κτερισμάτων τῶν ἀξιολόγων τούτων τάφων. Ἐντὸς τοῦ τμήματος τούτου ἀνευρέθη πηλίνη λάρναξ, διευθύνσεως Α-Δ., περιέχουσα νεκρὸν ἐνήλικα μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς Δ. καὶ τοὺς πόδας συνεπτυγμένους εἰς τὸ Α. ἄκρον τῆς λάρνακος, φέροντα ἐπὶ τοῦ στήθους ἀνάστροφον βαθὺν δίωτον ἀκέραιον σκύφον (εἰκ. 2, 3 καὶ 6). Πέριξ ὑπῆρχον πέντε ταφαὶ εἴτε ἀρχῆθεν ἐνεργηθεῖσαι ἐκεῖ εἴτε ἀποτεθεῖσαι ἐντὸς ἀβαθῶν λαξεύσεων τοῦ πετρώματος, κατὰ τὸν γνωστὸν μυκηναϊκὸν τρόπον (εἰκ. 4). Αἱ πλεῖσται τῶν ταφῶν τούτων ἦσαν ἐκτερισμέναι δι' ἀκεραίων μικρῶν γραπτῶν ἀγγείων τῆς IIIB - IIIC1 περιόδου — ἡ ὁποία φαίνεται καὶ ἡ ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τοῦ νεκροταφείου τῆς Τανάγρας — (εἰκ. 7-8) καὶ εἰδωλίων, δύο δὲ περιεῖχον καὶ κοσμήματα, ἤτοι ψήφους ἐξ ὑαλομάζης καὶ κομβία ἐκ στεατίτου. Ἐξ ἄλλου, ἐκ τοῦ τάφου τούτου συνελέγησαν δύο σχεδὸν ἀκέραιοι ψευδόστομοι ἀμφορίσκοι καὶ ἓν κολοβὸν μόνωτον ποτήριον, τῆς αὐτῆς ὡς ἄνω ἐποχῆς, μετ' αὐτῶν δὲ καὶ τόσα τεμάχια λάρνακος, ὥστε ἠδυνήθημεν νὰ τὴν ἀναπαραστήσωμεν σχεδὸν ἀκεραίαν.

Ἂς σημειωθῇ ὅτι καὶ τῶν δύο τούτων λαρνάκων εὑρέθησαν τὰ πώματα, ὥστε δὲν εὐσταθεῖ ἡ ὑπόθεσις τῆς Vermeule «There was no evidence for any lids, and perhaps all the larnakes were simple open boxes» (JHS ἔ.ἀ. σ. 125).

Ὁ τάφος 2 (σχέδ. 1) – ἀσύλητος – ὁριζόμενος κατὰ τὸν ἕτερον τῶν δύο βραχιόνων τοῦ δρόμου (τὸν Α.) ὑπὸ λιθίνου τοίχου, ἔχει σχῆμα κλιβανοειδὲς μὲ ὀροφὴν ἐπικλινῆ πρὸς Ν. Ἐντὸς αὐτοῦ χωρεῖ καθήμενος ἀνήρ. Ἔχει κάτοψιν χονδρικῶς περιφερῆ. Καίτοι ὁ τάφος εὑρέθη ἀσύλητος, παρουσίασε πρωτοφανῆ πενίαν. Ἐν τῷ δαπέδῳ καὶ παρὰ τὴν Ν. ἀπόληξιν αὐτοῦ εὑρέθη τὸ μόνον ἐν αὐτῷ εὕρημα, ἤτοι μικρὰ πυξὶς μὲ γραπτὰ κοσμήματα. Τὸ ἀγγεῖον ὅμως ἐστερεῖτο τῶν τριῶν του ὤτων (λαβῶν), προσθέτων ὄντων. Τὰ ἴχνη τῶν λαβῶν τούτων εἶναι καταφανῆ ἐπὶ τοῦ ὤμου τοῦ ἀγγείου, ἔλειπον δὲ βεβαίως καὶ οὐδαμοῦ εὑρέθησαν ἐν τῇ γειτονίᾳ τοῦ ἀγγείου ἢ ἐν ἄλλῃ τινὶ θέσει. Ἐν τῷ δαπέδῳ τοῦ θαλάμου οὐδὲν ἴχνος αὐτοῦ ἀνευρέθη. Εἰς τὴν δεξιᾶ τῷ εἰσερχομένῳ πλευρὰν τοῦ

Εἰκ. 6. Τάφος 1α. Ὁ ἐντὸς τῆς λάρνακος σκύφος

Εἰκ. 7. Τάφος 1α. Ἀγγεῖον ἐκ τῆς ταφῆς 2

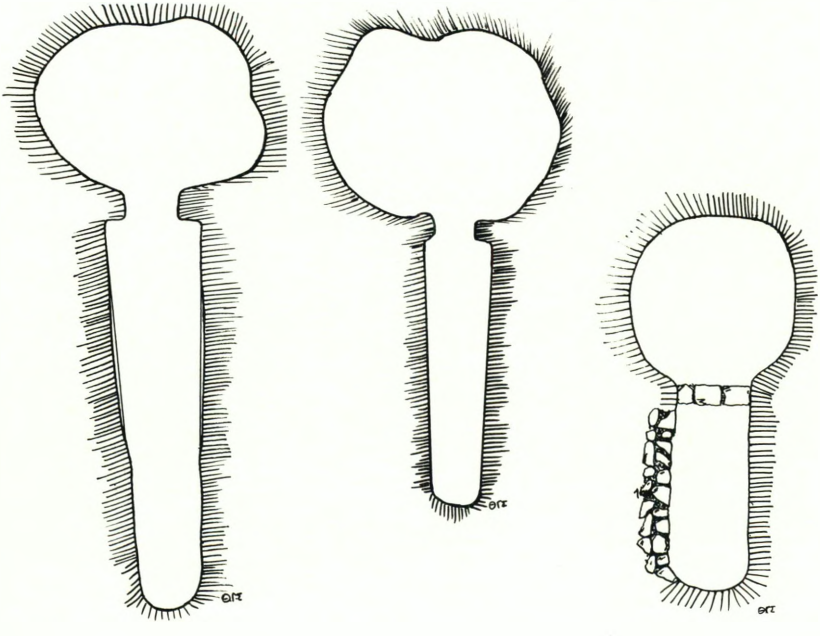

τάφου ὅμως τὸ πέτρωμα τοῦ δαπέδου εἶχε λαξευθῆ εἰς ἐλλειπτικὴν κοιλότητα (βάθους 0,18 μ.), ἐντὸς αὐτῆς δὲ ἀπέκειντο λείψανα σκελετῶν. Εὑρέθησαν εἰς καλὴν ἢ ἀρίστην διατήρησιν τρία κρανία, ἅτινα ἐξήχθησαν προσεκτικῶς (ε ἰ κ. 5) διὰ κρανιολογικὰς παρατηρήσεις, καὶ ὀστᾶ ἐκ τῶν κάτω ἢ ἄνω ἄκρων ἐνηλίκων νεκρῶν. Ὁ ἀποθέτης οὗτος ἐξηγεῖ μερικῶς καὶ τὴν πτωχείαν τοῦ τάφου εἰς κτερίσματα καὶ τὴν εὕρεσιν τῆς ἐστερημένης ὤτων πυξίδος. Οὕτω, νομίζω, ὅτι ἔχομεν ἐνταῦθα σαφῆ περίπτωσιν καθαρισμοῦ τοῦ τάφου ἐκ τῶν ἐν αὐτῷ νεκρῶν, ἀπόθεσιν τῶν λειψάνων αὐτῶν ἐντὸς τοῦ ἀποθέτου καὶ ἀποκομιδὴν τυχὸν κτερισμάτων.

Ἐξ ἄλλου, εἰς δοκιμαστικὸν ὄρυγμα Α. τῶν τάφων 1 καὶ 1α καὶ εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ θαλάμου ἄλλου μυκηναϊκοῦ τάφου, τοῦ ὁποίου εἶχε καταπέσει ἡ ὀροφή, συνελέξαμεν καὶ μεῖζον μέρος λάρνακος μυκηναϊκῆς μετὰ γραπτῶν παραστάσεων ἐξωτερικῶς, ἰσαξίας πρὸς τὰς κατὰ τὸ παρελθὸν κλαπείσας καὶ πωληθείσας εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τοιαύτας.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Μυκηναϊκῆς Τανάγρας εἶναι αὐτόχρημα μέγα διὰ τὴν ἔρευναν τῆς περιοχῆς καὶ τῆς Ὑστέρας μυκηναϊκῆς ἐποχῆς γενικώτερον. Τὸ νεκροταφεῖον εἶναι μέγα, καίτοι δὲ γενεαὶ ὅλαι κλεπτῶν ἔχουν συλήσει πολλοὺς τῶν τάφων, ὑπάρχουν βασίμως καὶ ἕτεροι ἀσύλητοι, ἀποζημιοῦντες ἀμέσως τὴν ἔρευναν. Εἷς ἄλλος στόχος εἶναι ὁ ἀκριβὴς ἐντοπισμὸς καὶ ἡ μερικὴ τοὐλάχιστον ἀνασκαφὴ τοῦ συνοικισμοῦ, περὶ τοῦ ὁποίου συνέλεξα ἤδη ὡρισμένας ἐνδείξεις. Μελλοντικὴ ἔρευνα θὰ ἀποβῇ ἀναμφιβόλως σημαντικὴ καὶ διὰ τὴν

Σχέδ. 1. Τάφοι 1, 1α καὶ 2 (ἡ θέσις τῶν τάφων ἐν τῷ σχεδίῳ εἶναι συμβατικὴ)

διερεύνησιν τῶν σχέσεων τῆς περιοχῆς πρὸς ἄλλα σύγχρονα κέντρα τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος, προστιθεμένων οὕτω νέων κεφαλαίων εἰς τὴν ἔρευναν τῆς Ὑστερομυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἐν Βοιωτίᾳ.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Γ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Εἰκ. 8. Τάφος 1α. Ἀγγεῖα καὶ εἰδώλιον ἐκ τῆς ταφῆς 4

THE MYCENAEAN CEMETERY OF TANAGRA IN BOEOTIA

For the first time systematic digging in the near vicinity of the modern village of Tanagra in Boeotia has brought to light quite interesting finds of the last Mycenaean period (IIIB - IIIC 1). Three chamber tombs (plan 1; figs. 1 - 8) excavated, which have yielded several whole vases of the IIIB - IIIC1 period, some beads of glass - paste, steatite buttons, and one engraved steatite gem. In one of the tombs a larnax was unearthed containing a single burial. This last was accompanied by a deep-bowl lying upon the breast (fig. 3).

The major part of painted larnax was found in another, partly plundered, chamber tomb.

A thorough study of the material will be published soon.

TH. SPYROPOULOS

Εἰκ. 1 - 2. Προσθία καὶ πλαγία ὄψις μυκηναϊκοῦ εἰδωλίου ἐξ Ἐρετρίας

ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΕΞ ΕΥΒΟΙΑΣ

Α΄ Μυκηναϊκὰ Ἐρετρίας

Ἡ τυχαία ἀποκάλυψις ἑνὸς μυκηναϊκοῦ εἰδωλίου τύπου Φ (εἰκ. 1 - 2) καὶ λεπίδων ὀψιανοῦ (εἰκ. 4, 2-5) ἐπὶ τοῦ ΝΑ. πρανοῦς τῆς ἀκροπόλεως, ὡς καὶ ἡ ἀνεύρεσις, κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς Ἐρετρίας, ἑνὸς κωνικοῦ σφονδύλου ἐκ στεατίτου (εἰκ. 4, 1) καί τινων μυκηναϊκῶν ὀστράκων, ἓν ἐκ τῶν ὁποίων εἰκονίζεται ἐνταῦθα (εἰκ. 3), ἔρχονται νὰ ἀποδείξουν τὴν ὀρθότητα τῶν πληροφοριῶν τοῦ Archäologischer Anzeiger (1922, 316) καὶ τοῦ Hope Simpson (Gazetteer and Atlas of Myc. Sites, 1965, 167, 562) περὶ ὑπάρξεως μυκηναϊκῶν ἐπὶ τῆς ἀνωτέρω ἀκροπόλεως καὶ νὰ θέσουν ὑπὸ σοβαρὰν ἀμφισβήτησιν τὰς παλαιοτέρας, ἀλλὰ καὶ τὰς προσφάτως διατυπωθείσας ἀπόψεις τῶν J. Boardman (BSA 52 (1957), 23 - 24), H. Sackett (BSA 61 (1967), 60, 48), καὶ K. Schefold [Antike Kunst, 2 (1966) 198. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, 273· 22 (1967): Χρονικά, 271. Archaeology 21, 4 (1968), 275], οἱ ὁποῖοι ἀναγνωρίζουν τοὺς προϊστορικοὺς συνοικισμοὺς «Παλαιοχώρια» Κάτω Βάθειας (σημ. Ἀμαρύνθου) καὶ «Ξερόπολις» Λευκαντί, ὡς πιθανὰς θέσεις τῆς μυκηναϊκῆς Ἐρετρίας.

Εἰκ. 3. Μυκηναϊκὸν ὄστρακον ἐξ Ἐρετρίας (Δυτικὴ Πύλη)

Εἰκ. 4. Σφόνδυλος ἐκ στεατίτου (ἀριθ. 1) καὶ θραύσματα λεπίδων ὀψιανοῦ (ἀριθ. 2 - 5) ἐξ Ἐρετρίας

Εἰκ. 5. Χαλκίς : Α. Ἐνετικὸν ὑδραγωγεῖον « Καμάρες », Β. Θέσις εὑρέσεως γεωμετρικῶν, Γ. Ἅγιος Ἰωάννης

Β΄ Γεωμετρικὰ Χαλκίδος

Ἐπὶ λοφίσκου, κειμένου μεταξὺ τοῦ ἐνετικοῦ ὑδραγωγείου « Καμάρες » καὶ τῆς συνοικίας « Γύφτικα » Χαλκίδος (εἰ κ. 5), ἐβεβαιώθη, κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς ῥικοπέδων τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1968, ἡ παρουσία γεωμετρικοῦ στρώματος (8ος - 7ος αἰ. π.Χ.), διατεταραγμένου δυστυχῶς καὶ ἄνευ ἐμφανῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων, καταστραφέντων προφανῶς λόγῳ τῆς μικρᾶς ἐπιχώσεως (0,80 μ. μέχρι τοῦ φυσικοῦ βραχώδους ὑπεδάφους) καὶ τῶν ἐπαλλήλων οἰκοδομικῶν φάσεων (κυρίως ἑλληνιστικῆς καὶ ὑστέρας ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ἀπὸ τοῦ 2ου π.Χ. μέχρι τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ.) (πρβλ. Ἀ. Ἀνδρειωμένου, Ψηφιδωτὰ Χαλκίδος, ΑΕ 1953/4 (1961), 304).

Ἐπὶ ἑτέρου λόφου, δυτικώτερον κειμένου, ἔνθα ἡ συνοικία τοῦ νεκροταφείου τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, διεπιστώθη ἡ ὕπαρξις γεωμετρικῶν κιβωτιοσχήμων τάφων, εἷς τῶν ὁποίων ἔδωσε τὴν ὑδρίαν τῶν εἰ κ. 6 - 7, ἡ ὁποία φέρει ἐμφανῆ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐπιδράσεως τῆς Κυκλαδικῆς κεραμεικῆς τοῦ τέλους τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. Σημειοῦμεν ἰδιαιτέρως τὴν παρουσίαν τοῦ λευκοκιτρίνου ἐπιχρίσματος καὶ τοῦ μοτίβου τῶν ἀντωπῶν, ἑκατέρωθεν τοῦ « δένδρου ζωῆς », ἵππων. (Πρβλ. π.χ. τὸν ἐκ Κουρίου τῆς Κύπρου κρατῆρα ἐν Νέᾳ Ὑόρκῃ, ὁ ὁποῖος φέρει ἐπὶ μετόπης τοῦ ὤμου τὸ αὐτὸ θέμα. Ὁ καθηγητὴς Κοντολέων (ΑΕ 1945/7,11 κ.ἑ., εἰκ. 4) ἀποδεικνύει τὴν ἐκ Κυκλάδων προέλευσιν τοῦ μνημειώδους τούτου ἀγγείου. (Βλ. καὶ ΠΑΕ 1949, 131 (θραῦσμα πίθου ἀναγλύφου ἐκ Τήνου) καὶ BSA, 1952, 2 κ.ἑ.).

Κατέστη οὕτω δυνατὸν νὰ ἐντοπισθῇ ἡ θέσις τῆς ἰσχυρᾶς πόλεως τῶν ἱπποβοτῶν Χαλκιδέων τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀμφιδάμαντος, τῆς πόλεως τῶν τολμηρῶν

θαλασσοπόρων καὶ μεταφορέων τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου εἰς τὴν Δύσιν.

Παραμένει εἰσέτι ἄγνωστος ἡ θέσις τῆς μυκηναϊκῆς Χαλκίδος τῶν «μεγαθύμων Ἀβάντων» καὶ τοῦ μεγάρου τοῦ «ἀρχοῦ» των Ἐλεφήνορος Χαλκωδοντιάδου (Ἰλ. Β 540), ὁ ὁποῖος τόσον ἀδόξως ἐφονεύθη ἐν τῷ Τρωϊκῷ πολέμῳ (Ἰλ. Δ 463 - 469).

Γ΄ Ρωμαϊκὰ Ἀλιβερίου

Ἡ εἰκονιζομένη ἐνταῦθα (εἰκ. 8) ναόσχημος μαρμαρίνη ἐπιτύμβιος στήλη ρωμαϊκῶν χρόνων (2ος μ.Χ. αἰ.), εὑρέθη τυχαίως τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1968 εἰς τὸν χῶρον τοῦ θερμοηλεκτρικοῦ ἐργοστασίου ΔΕΗ Ἀλιβερίου. Ἔχει ὕψος 1.12 μ. καὶ πλάτος 0,56 μ. Τόσον ὁ κατ' ἐνώπιον παριστάμενος ἱματιοφόρος (Palliatus) νεκρὸς ΕΡΕΝΝΙΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ (συμφώνως πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου ἐπιγραφήν), ὅσον καὶ ὁ προσβλέπων αὐτόν, εἰς τὸ δεξιόν του ἱστάμενος παῖς, ἐνθυμίζουν ἀττικὰ πρότυπα τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος. Τέσσαρα ἀγγεῖα ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων παρεδόθησαν μετὰ τῆς στήλης.

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

Εἰκ. 6 - 7. Προσθία καὶ ὀπισθία ὄψις ὑδρίας ἐκ Χαλκίδος

NEWS FROM EUBOEA

A. Mycenaean finds from Eretria

A clay Mycenaean idol of type Φ (figs. 1-2) with some obsidian blades (fig. 4, 2-5) found by chance on the SE slope of the Eretrian Acropolis, and a steatite button (fig. 4, 1) with a few Mycenaean sherds (fig. 3), discovered during excavation at Eretria, serve to prove the truth of the reports (AA 1922, 316. Simpson, G.A.M.S., 1965, 167, 562) that Mycenaean occupation must have existed on the Acropolis above and to bring under consideration the opinion of J. Boardman, H. Sackett and K. Schefold, who recognise the prehistoric sites of Amarynthos and Lefkandi as the probable candidates for identification with Old (Mycenaean) Eretria.

B. Geometric from Chalkis

The existance of a disturbed late Geometric level without definite architectural remains (evidently destroyed through continuous occupation of the site) on the hill, lying between the Venetian aqueduct « Kamares » and the modern quarter of « Gyftika » in Chalkis, is enough evidence to identify the place with the site of the vigorous city of Chalkis of the time of Amphidamas, the city of the bold seafarers, who carried the Greek alphabet to the West. The cemetery of the site must have been situated on the hill lying West of the modern cemetery of Snt John, where two cist graves were excavated. In one of them the hydria (figs. 6-7) was found. The influence of Cycladic pottery of the late 8th c. B.C. is evident particularly in the yellow-whitish slip and the heraldic motive of the horses climbing

Εἰκ. 8. Ἐπιτύμβιος στήλη ἐξ Ἀλιβερίου

the « Tree of Life » (Cf. the huge crater from Kourion in New York, whose Cycladic origin was proved by Professor Kontoleon (AE 1945/7, 11, fig. 4).

The Mycenaean city of the « great hearted » Abantes and the megaron of their « leader » Elephinor (Homer Iliad, II 540) still remain unknown.

C. Roman finds from Aliveri

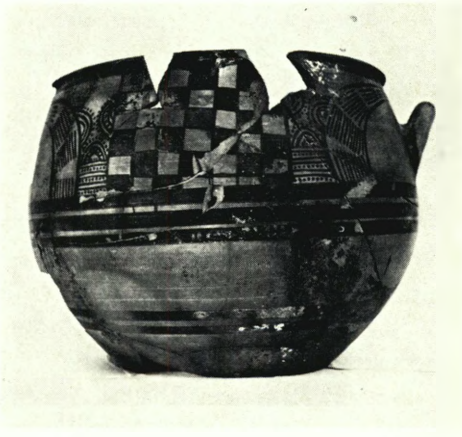
The marble grave stele (fig. 8),

(H: 1,12 m. B: 0,56 m), probably to be dated to the 2nd c. A.D., was found by chance in the area of the Electricity Factory of Δ.Ε.Η. at Aliveri. The presentation of the palliatus dead man, whose name: ΕΡΕΝΝΙΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ, is written on the epistyle, and the young boy on his right, staring at him, follow Attic prototypes of the second half of the 4th c. B.C. Four late Roman vases were given to the Museum together with the stele.

PETROS G. THEMELIS

ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ ΕΙΣ ΜΙΣΤΡΟΝ ΕΥΒΟΙΑΣ

Εἰκ. 1 - 2. Μίστρος Εὐβοίας. Κύλιξ καὶ σκύφος ἐκ τοῦ τάφου Α

Ἡ πρὸ δεκαετίας διὰ μηχανικοῦ ἐκσκαφέως διάνοιξις τῆς ὁδοῦ Μίστρου - Μαυροπούλου, χωρίων κειμένων εἰς ἀπόστασιν 30 περίπου χλμ. ἐκ τῆς πόλεως Χαλκίδος, συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀνεύρεσιν καὶ σύλησιν ἓξ θαλαμωτῶν μυκηναϊκῶν τάφων, τῶν ὁποίων ὁ προσεκτικὸς καθαρισμὸς κατέδειξεν ὅτι πρόκειται περὶ οἰκογενειακῶν τάφων, λαξευμένων ἐντὸς λευκοῦ μαλακοῦ πώρου καὶ ἀποτελουμένων ἐκ μικροῦ δρόμου καὶ θαλάμου, σχήματος ἐλλειψοειδοῦς, τραπεζίου ἢ ὀρθογωνίου. Ἀμέσως μετὰ ἢ παρὰ τὴν δι' ἀκανονίστων λίθων φρασσομένην εἴσοδον ἑκάστου τάφου ἀνευρέθησαν λάκκοι πλήρεις ὀστῶν καὶ κτερισμάτων παλαιοτέρων παραμερισμένων ταφῶν. Ἐκ τῶν ἓξ τάφων, χρονολογουμένων ὡς ἐκ τῶν κτερισμάτων εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙβ ἐποχήν (μόνον τὰ ἀγγεῖα τῶν εἰκ. 2 καὶ 3 ἀνήκουν εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙγ ἐποχήν), ὁ Α ἀπέδωσε τὰ περισσότερα ἀντικείμενα (εἰκ. 1 - 4), διότι οἱ ἀρχαιοκάπηλοι δὲν εἶχον συλήσει τὰς παραμερισμένας ταφάς, ἐνῷ οἱ ὑπόλοιποι ἀπέδωσαν ὄστρακα καὶ ἐλάχιστα ἀντικείμενα: ὁ Β δύο λί-

θινα σφονδύλια, ὁ Γ ἓν σφονδύλιον, ὁ Δ τμῆμα χαλκοῦ ἀρυτῆρος, ὁ Κ πρόσθιον τμῆμα σιδηρᾶς αἰχμῆς δόρατος καὶ ὁ Λ ἓν πήλινον σχήματος Φ γυναικεῖον εἰδώλιον. Οἱ ἐρευνηθέντες τάφοι ἀποτελοῦν τμῆμα μόνον ἐκτεταμένου μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου, ἐκτεινομένου ἐπὶ κλιτύος ἄνωθεν καὶ κάτωθεν τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγούσης ἀπὸ Μίστρου εἰς Μαυρόπουλον. Σημαντικὸν εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν ἀνευρίσκονται διὰ πρώτην φορὰν «μυκηναϊκά», ἐνῷ ὀλίγον ἔξω τῆς Χαλκίδος ἔχουν παλαιότερον ἀνασκαφῆ τάφοι μὲ παρόμοια εὑρήματα καὶ ὁμοίας κατόψεις (βλ. Παπαβασιλείου, Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων, καὶ Hankey, BSA 1952, 49 κ.ἑ.).

ΗΛΙΑΣ ΤΣΙΡΙΒΑΚΟΣ

Εἰκ. 3. Μίστρος Εὐβοίας. Σκύφος ἐκ τοῦ τάφου Α

TOMBES MYCÉNIENNES A MISTROS EN EUBÉE

Le nettoyage des six tombes de l'époque mycénienne (YE III b - c) près du village Mistros en Eubée a donné les vases des figs. 1 - 4.

ELIAS TSIRIVACOS

Εἰκ. 4. Μίστρος Εὐβοίας. Ἀγγεῖα καὶ εἰδώλιον ἐκ τοῦ τάφου Α

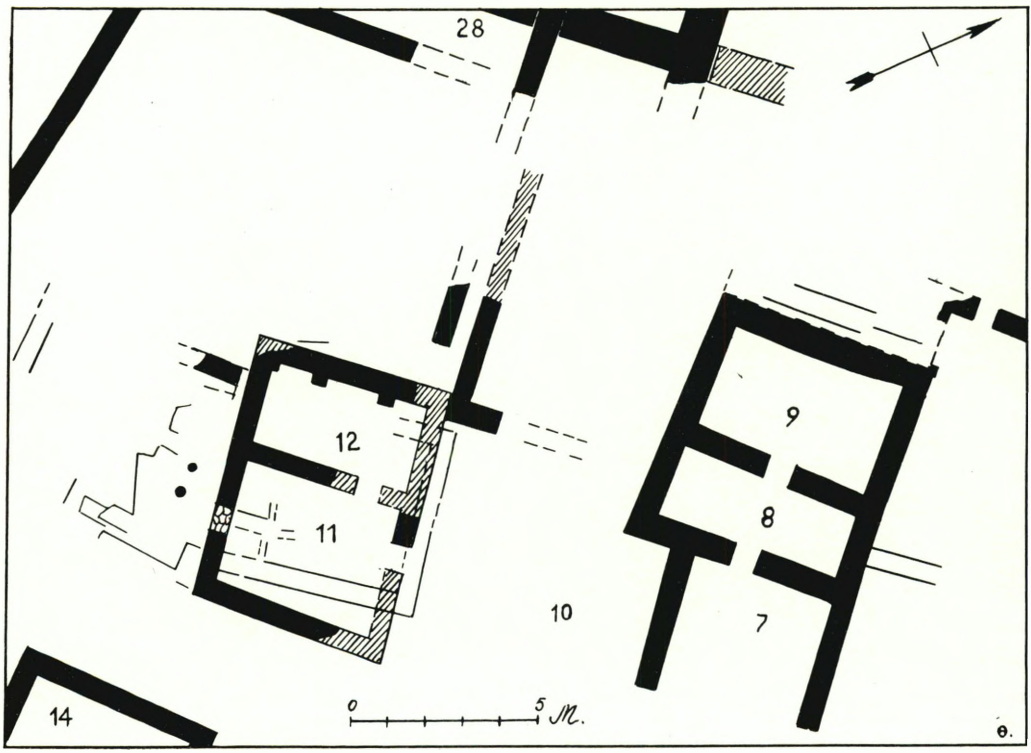
ΑΝΑΚΑΛΥΨΕΙΣ ΕΝ ΣΕΣΚΛΩ

Ὅτε, κατ' Ἰούλιον τοῦ 1901, ὁ ἀείμνηστος Χρῆστος Τσούντας ἠγόραζε διὰ λογαριασμὸν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀντὶ δραχμῶν διακοσίων (200) τὸν ἐκ δύο στρεμμάτων ἀγρόν, τὸν καταλαμβάνοντα τὴν ἐπίπεδον κορυφὴν τῆς ἀκροπόλεως «Καστράκι», παρὰ τὸ χωρίον Σέσκλον τοῦ Βόλου, ἵνα δυνηθῇ ν' ἀνασκάψῃ ἀκωλύτως, ἐχάριζεν εἰς τὴν ἐπιστήμην θησαυρὸν ἀνεκτίμητον!

Ἡ προϊστορικὴ ἀκρόπολις τοῦ Σέσκλου καὶ ἡ γείτων τοῦ Διμηνίου ἀνεσκάφησαν τότε κατὰ τὸ δυνατὸν πλήρως καὶ ἡ ἀκολουθήσασα ἀπαράμιλλος δημοσίευσις τῶν ἀνασκαφῶν ἐκείνων εἰς τὸ κλασσικὸν ἔργον τοῦ μεγάλου ἐρευνητοῦ (Χρ. Τσούντα, Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου. Ἀθῆναι, 1908) κατέστησαν τὸ Σέσκλον καὶ τὸ Διμήνιον ἀληθῆ σύμβολα — τυπικὰς θέσεις δύο ὁλοκλήρων πολιτισμῶν τῆς Ἐποχῆς τοῦ Λίθου.

Ἀπὸ τῶν ἀνασκαφῶν ὅμως τοῦ Χρ. Τσούντα διέρρευσε τόσος χρόνος καί, κυρίως, ἀνέκυψαν τόσα νέα προβλήματα

Σχέδ. 1. Σέσκλον 1968. Κάτοψις τοῦ μεγάρου 7 - 8 - 9 καὶ τοῦ οἰκοδομήματος 11 - 12 τῆς Μέσης Νεολιθικῆς

ἐν τῇ προόδῳ τῆς ἐρεύνης τῆς ἑλληνικῆς προϊστορίας, ὥστε ἡ ἐπανεξέτασις τῶν ἀκροπόλεων, μάλιστα δὲ τῆς τοῦ Σέσκλου, κατέστη ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη. Ταύτην ἐπεχείρησεν ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία διὰ τοῦ γράφοντος εἰς πέντε περιόδους (1962, 1963, 1965, 1966 καὶ 1968. Πρβλ. τὰς σχετικὰς ἀνασκαφικὰς ἐκθέσεις εἰς τὰ ΠΑΕ τῶν ἐτῶν 1962 - 1966), συνεπίκουρος δ' ἦλθε τελευταίως καὶ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, προθύμως χορηγήσασα τὰ μέσα συντηρήσεως τῶν πολυτίμων διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς κτισμάτων τῆς ἀκροπόλεως.

Ἡ ἀνακάλυψις εἰς τὸ βαθύτερον μέρος τῶν ἐπιχώσεων στρώματος τῆς Προκεραμεικῆς Νεολιθικῆς (πιθανῶς πρῶτον ἥμισυ τῆς 7ης χιλιετίας π.Χ.), ἡ διαπίστωσις τῶν πρώτων ἀρχῶν τῆς κεραμεικῆς καὶ τῶν διαδοχικῶν σταδίων τῆς ἐξελίξεως τῆς Ἀρχαιοτέρας Νεολιθικῆς (πιθανῶς μετὰ τὰ μέσα τῆς 7ης π.Χ. χιλιετίας μέχρι τοῦ τέλους τῆς 6ης), τέλος δὲ ἡ ἐξακρίβωσις τῶν ἀλλεπαλλήλων φάσεων τῆς Μέσης Νεολιθικῆς (χονδρικῶς 5η χιλιετία π.Χ.), ταυτιζομένης συνήθως πρὸς τὸν λεγόμενον «Πολιτισμὸν τοῦ Σέσκλου» ἢ «Περίοδον Ι» τῶν Wace - Thompson, ἦσαν τὰ κυριώτερα πορίσματα τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν, διὰ τῶν ὁποίων ἐπετεύχθη ὁ ἐκσυγχρονισμὸς τῶν παλαιῶν δεδομένων. Ἡ πλήρης δημοσίευσις τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν νέων ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν εὑρίσκεται ἤδη εἰς τὸ στάδιον τῆς προπαρασκευῆς.

Κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῆς ἐπανεξετάσεως τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων τῆς ἀκροπόλεως τοῦ Σέσκλου (1968), ἦλθον εἰς φῶς νέα σημαντικώτατα στοιχεῖα, τὰ κυριώτερα τῶν ὁποίων διὰ βραχέων ἐκτίθενται κατωτέρω.

1. Τὸ πρόβλημα τῆς ὑπάρξεως ὀχυρώσεως κατὰ τὴν Μέσην Νεολιθικὴν φαίνεται ὅτι ἐπελύθη ὁριστικῶς: Ἐξηκριβώθη δηλ. ὅτι ἡ ἀκρόπολις ἦτο ὠχυρωμένη κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον, ὅπου εἰκάζεται ἡ κυρία πρὸς αὐτὴν πρόσβασις (σχέδ. 1, ἀριθ. 28), ἐνῷ παραλλήλως παρετηρήθησαν λείψανα δυνάμενα νὰ στηρίξουν τὴν ὑπόθεσιν ἐπεκτάσεως τῆς ὀχυρώσεως καὶ εἰς ἄλλας πλευράς.

Ὀχυρωματικοὶ περίβολοι τῆς Μέσης Νεολιθικῆς δὲν εἶχον μέχρι τοῦδε ἀνακαλυφθῆ εἰς τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Ἑλλάδα γενικώτερον· ἂν δὲ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐν Σέσκλῳ ἔχομεν τρεῖς τοὐλάχιστον τεκτονικὰς φάσεις εἰς τὴν ὀχύρωσιν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἀρχῆθεν ὁ συνοικισμὸς τῆς περιόδου ταύτης ἦτο ὠχυρωμένος. Χρονικῶς οὕτω φθάνομεν εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς 5ης π.Χ. χιλιετίας, ἤτοι εἰς τὴν ἐποχὴν περίπου τῶν ὀχυρώσεων τοῦ Hacilar I.

2. Ὁ συνοικισμὸς τοῦ Σέσκλου κατὰ τὴν Μέσην Νεολιθικὴν φαίνεται ἐντεταγμένος εἰς ἓν γενικὸν «πολεοδομικὸν» σχέδιον, ἀποβλέπον εἰς τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ ὅλου καὶ τὴν συμμετρικὴν περὶ ἓν κεντρικὸν κτίσμα (τὸ μέγαρον 7 - 8 - 9, βλ. σχέδ. 1) διάταξιν τῶν οἰκημάτων καὶ τοῦ δικτύου καθέτων καὶ παραλλήλων ὁδῶν μικροῦ πλάτους, λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ χώρου.

Τὸν συνοικισμὸν ἀπήρτιζον πιθανῶς ὁμάδες οἰκιῶν ἐν εἴδει οἰκιστικῶν ἑνοτήτων, αὐστηρῶς δὲ καθωρισμένα ἦσαν τὰ ὅρια τῶν ἰδιοκτησιῶν καὶ ἀντιστοίχως τῶν ὁδῶν καὶ πλατειῶν ἢ κοινῶν αὐλῶν.

Εἰκ. 1. Σέσκλον. Ἐσωτερικὴ ἀντηρὶς τοῦ δωματίου 12 καὶ ἀγγεῖον τοῦ ρυθμοῦ Α3α κατὰ χώραν

Εἰκ. 2. Σέσκλον. Ὑψηλὸν κυλινδρικὸν ποτήριον μονόχρωμον (Α1)

3. Ἐσώτερος ὀχυρωματικὸς περίβολος τῆς Νεωτέρας Νεολιθικῆς, ἀσφαλίζων τὸ περίφημον Μέγαρον 1-2-3 (τῆς «Περιόδου τοῦ Διμηνίου»), ἀνεκαλύφθη τὸ πρῶτον ἤδη, ἐνῷ ὁ ὑπὸ τοῦ Τσούντα ἀποκαλυφθεὶς περίβολος ἦτο ὁ δεύτερος· τοῦ δευτέρου αὐτοῦ περιβόλου ἀνεκαλύφθη ὄπισθεν τοῦ μεγάρου 1-2-3 π ύ λ η μὲ τὸν ὅλμον τῆς θύρας εἰς τὴν ἀρχικὴν θέσιν. Τρίτου περιβόλου τῶν αὐτῶν χρόνων ἀνεκαλύφθησαν ἐπίσης ἴχνη, ὥστε φαίνεται ὅτι ἡ ἀκρόπολις κατὰ τὴν Νεωτέραν Νεολιθικὴν ἦτο ὠχυρωμένη δι' ἐπαλλήλων περιβόλων, ὡς ἡ τοῦ Διμηνίου!

4. Εἰς τὸν ΒΑ. τομέα τῶν ἀνασκαφῶν ὡλοκληρώθη ἡ ἀποκάλυψις τοῦ μεγαλυτέρου οἰκοδομήματος τῆς Μέσης Νεολιθικῆς, τῆς Οἰκίας 50 (διαστάσεων ἐσωτερικῶς 6.50 × 7.50 μ. περ., ἤτοι ἐμβαδοῦ 50 μ. τετραγ. σχεδόν), τετραγώνου κατόψεως, ὡς καὶ τῶν παρακειμένων οἰκημάτων 47 καὶ 37. Ἐξ αὐτῶν τὸ δεύτερον (Οἰκία 37) εἶναι, ὡς εἶχεν ἤδη ὁ Τσούντας τονίσει, λίαν ἀξιοσημείωτον διὰ τὴν κάτοψιν, παρέχουσαν τύπον δώματος ἐλαφρῶς δρομικοῦ μετὰ προδόμου καὶ ὀπισθοδόμου. Μεταξὺ τῶν Οἰκιῶν 50, 47, 37 καὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Τσούντα πλήρως ἀνασκαφείσης οἰκίας 38, παρεμβάλλεται χῶρος ἀνοικτός, ἐν εἴδει πλατείας ἢ κοινῆς αὐλῆς, πλάτους 5 μ.

καὶ μήκους 6 - 7 μ., καθ' ὅλου δὲ τὰ οἰκήματα ταῦτα φαίνονται ὀργανικῶς συνδεδεμένα εἰς ἓν οἰκιστικὸν σύνολον ἢ συνοικίαν.

5. Ἡ συμπλήρωσις τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ οἰκοδομήματος 11 - 12, κειμένου νοτιοδυτικῶς τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου τοῦ συνοικισμοῦ, δηλ. τοῦ μεγάρου 7 - 8 - 9, ἀποκληθέντος δὲ ὑπὸ τοῦ Τσούντα « κεραμεικοῦ ἐργαστηρίου », ἀπεκάλυψε πολλὰ καὶ ἐνδιαφέροντα νέα στοιχεῖα (βλ. κάτοψιν εἰς τὸ σχέδιον 1): Εἰς τὸ βάθος τοῦ ἐσωτέρου δωματίου 12 εὑρέθησαν τρεῖς λίαν βραχεῖαι ἐσωτερικαὶ ἀντηρίδες, μὴ ἔχουσαι προφανῆ τεκτονικὸν λόγον ὑπάρξεως, παρ' αὐτὰς δ' ἔκειντο πολλὰ πλήρη ἀγγεῖα, ἐκ τῶν ὁποίων ἓν εἶναι τὸ πληρέστερον δεῖγμα τοῦ ρυθμοῦ Α3α (λευκὰ γραμμικὰ κοσμήματα ἐπὶ βαθέος ἐρυθροῦ βάθους) (εἰκ. 1), ἄλλα δέ, ὡς τὸ ὑψηλὸν κυλινδρικὸν ποτήριον τῆς εἰκ. 2, σπάνια δείγματα τῆς μονοχρώμου τεχνικῆς.

Σπουδαιότερα ὅμως τῶν κινητῶν εὑρημάτων ἦσαν τὰ τεκτονικὰ στοιχεῖα ἐνταῦθα : Οἱ λιθόκτιστοι κατὰ τὴν κρηπῖδα τοῖχοι ἔφερον ἐπάλειψιν πηλοῦ ἐν εἴδει κονιάματος καὶ ἐπίχρισμα λεπτοτέρου καὶ καθαρωτέρου πηλοῦ (πρβλ. εἰκ. 1), τεμάχια δὲ πηλοῦ ἐπαλείψεως, προερχόμενα ἐξ ὀ ρ ό φ ο υ πιθανῶς, ἔσωζον πλείονα στρώματα λεπτοτάτου ἐπιχρίσματος — κατὰ πρόχειρον ἐξέτασιν μὴ παρουσιάζοντος χρῶμα ἢ κόσμησιν. Ἐὰν τελικῶς ἀποδειχθῇ ὅτι ὑπῆρχεν ὄροφος (ἢ καὶ ἡμιώροφος τοῦ γνωστοῦ ἐκ τῶν νήσων τύπου), τοῦτον ἀνεῖχον δοκοὶ στηριζόμενοι ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν ἀντηρίδων, αἱ ὁποῖαι ἄλλως δὲν ἑρμηνεύονται τεκτονικῶς. Ἐκτὸς ἂν ὑποτεθῇ ὅτι ὁ προορισμὸς αὐτῶν ἦτο κοσμητικὸς ἢ τελετουργικὸς (Çatal Hüyük !), ὁπότε πρέπει νὰ δεχθῶμεν ἱερότητα τοῦ χώρου. Στοιχεῖα ὅμως ἐνισχύοντα τοιαύτην ὑπόθεσιν δὲν προῆλθον ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς, μόνον δὲ ἡ ὕπαρξις χρώματος καὶ κοσμήσεως ἐπὶ τῶν ἐπιχρισμάτων θὰ ἦτο δυνατὸν ν' ἀνατρέψῃ τὴν κατάστασιν.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, αἱ μοναδικαὶ αὗται διὰ τὴν Μέσην Νεολιθικὴν τῆς Θεσσαλίας διαπιστώσεις μαρτυροῦν ἐπαρκῶς περὶ τῆς ὑψηλῆς στάθμης τοῦ πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου τῶν κατοίκων τῆς ἀκροπόλεως τοῦ Σέσκλου.

Τὸ οἰκοδόμημα 11 - 12 κατεστράφη διὰ πυρὸς περὶ τὰ τέλη τῆς Μέσης Νεολιθικῆς, φαίνεται δὲ ὅτι ἡ καταστροφὴ ὑπῆρξε γενική, διότι ἔκτοτε ἡ ἀκρόπολις ἠ ρ η μ ώ θ η ἐπὶ αἰῶνας ὅλους, μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς προκεχωρημένης φάσεως τῆς Νεωτέρας Νεολιθικῆς, τὴν ὁποίαν ἀποκαλοῦμεν « Περίοδον τοῦ Διμηνίου ».

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ρ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ

DISCOVERIES IN SESKLO

In the last season (1968) of the excavations of the acropolis of Sesklo (excavated by Chr. Tsountas in the first years of our century) some new and important details came to light : 1. The acropolis was fortified in the Middle Neolithic period, at least on the Western edge, where there is the principal entrance. 2. A general settlement plan suggests that it existed in that period because the walls of the houses and the streets have a direction parallel or

perpendicular to the axis itself. 3. Around the megaron of the « period of Dimini » there was discovered an internal peribolos and traces of another elsewhere; it seems certain therefore that here also the acropolis of the later Neolithic period was strengthened by successive periboloi, as at Dimini. 4. In the Notrheast section of the excavations the excavation was completed of a complex of houses, including the large house 50 (about 6.50 × 7.50 m. inside). The building 11 - 12 (see the plan 1) southwest of the « megaron » 7 - 8 - 9 was fully excavated. At the bottom of room 12 three small internal buttresses projected, near which were found many pots (figs. 1 - 2). The walls had a coating of clay and from several bits of evidence it is concluded that probably there existed another floor. The house was destroyed by fire at the end of Middle Neolithic.

DIMITRIOS THEOCHARIS

ΠΗΛΙΝΟΝ ΟΜΟΙΩΜΑ ΝΕΟΛΙΘΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΚΟΥ

1. Εἶναι γνωστόν, ὅτι ἡ ἔρευνα τῶν νεολιθικῶν πολιτισμῶν δὲν κατώρθωσε μέχρι σήμερον νὰ εἴπῃ τὴν τελευταίαν λέξιν εἰς τὸν τομέα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ φύσις τῶν σχετικῶν εὑρημάτων, καὶ κατὰ συνέπειαν ἡ κατάστασίς των κατὰ τὴν εὕρεσιν, δὲν ἐπέτρεψε νὰ διατυπωθοῦν πλήρεις, θεωρητικαὶ τοὐλάχιστον, ἀπόψεις, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐν γένει κατασκευὴν ἑνὸς οἰκήματος τῆς περιόδου αὐτῆς. Ἱκανοποιητικὰ ὑπῆρξαν μόνον τὰ ἀνασκαφικὰ εὑρήματα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἐστοιχειοθέτησαν τὴν γνῶσίν μας, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ ὑλικὰ δομῆς, τὰς κατόψεις τῶν οἰκημάτων, μέχρι δὲ ἑνὸς σημείου καὶ τὴν « πολεοδομικήν » των διάταξιν ἐντὸς ἑνὸς καθωρισμένου χώρου. Δι' αὐτὸν τὸν λόγον εὑρήματα ἀνασκαφικὰ ἢ τυχαῖα, τὰ ὁποῖα εἶναι δυνατὸν νὰ προσφέρουν νέα στοιχεῖα διὰ τὴν ὁλοκλήρωσιν τῶν γνώσεών μας εἰς τὸν τομέα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἔχουν ἰδιαιτέραν σημασίαν. Κατὰ συνέπειαν καὶ τὸ τυχαίως εὑρεθὲν εἰς Κραννῶνα Λαρίσης, μοναδικὸν εἰς τὸ εἶδός του, πήλινον ὁμοίωμα Νεολιθικοῦ οἰκίσκου ἐκρίθη ἄξιον ἰδιαιτέρας μελέτης, πρὸς τὸ παρὸν δὲ παρουσιάζονται ἐνταῦθα ἀδρομερῶς ὀλίγα τινὰ περὶ τοῦ εὑρήματος.

2. Τὸ ἐν λόγῳ ὁμοίωμα, διαστάσεων 0,09 × 0,08 × 0,07 (εἰκ. 1 - 3 καὶ εἰκὼν ἐξωφύλλου), εὑρέθη ΒΔ. τοῦ χωρίου Κραννὼν τῆς Λαρίσης ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας χαμηλοῦ γηλόφου, κατασπάρτου διὰ πλήθους ὀστράκων τῆς Μέσης καὶ Νεωτέρας Νεολιθικῆς περιόδου, γνωστοῦ δὲ ὑπὸ τοπωνύμιον « Ντουράκι (Ε. Δεϊλάκη, Θεσσαλικά, 1960 σ. 46). Εἶναι κατεσκευασμένον ἐκ καθαροῦ ροδόχρου πηλοῦ ἰσχυρῶς ὠπτημένου. Ὑπόλευκον ἐπίχρισμα καλύπτει τὴν ἐπιφάνειάν του καὶ διακοσμητικὸν θέμα διὰ βαθέος ἐρυθροῦ χρώματος, συμπαγοῦς ρυθμοῦ (solid style) καλύπτει τὴν στέγην καὶ τὰς πλευράς. Τὸ θέμα τοῦτο εἶναι εἰς μὲν τὴν στέγην ἀβακωτὸν καὶ πανομοιότυπον τοῦ θέματος ἀγγείων τῆς Μ. Νεολιθικῆς περιόδου, εἰς τὰς πλευρὰς

1

δὲ καὶ ἰδιαιτέρως περὶ τὰ τέσσαρα ἀνοίγματα, διὰ τῶν ὁποίων διασπᾶται ἡ ἐπιφάνεια τῶν πλευρῶν, τὸ θέμα εἶναι σειρὰ συνεχομένων τριγώνων, μᾶλλον ἀτέχνων, ὥστε νὰ καθίστανται ἁπλαῖ φλογοειδεῖς ἀποφύσεις, ὅπως ἀκριβῶς ὅμοια θέματα κοσμοῦντα ἐξωτερικὰς γωνίας κεραμεικῶν ἀντικειμένων, ὡς εἶναι αἱ τριποδικαὶ ἢ τετραποδικαὶ τράπεζαι τῆς αὐτῆς χρονικῆς περιόδου.

Ἡ στέγη τοῦ οἰκήματος εἶναι δικλινής. Αἱ δύο ἐπικλινεῖς πτέρυγες καταλήγουν εἰς ὀδοντωτὰς προεξοχὰς μιμουμένας ἀσφαλῶς τὰ ἀπολήξεις τῶν δοκίδων, αἱ ὁποῖαι καὶ ἀπετέλουν τὴν ξυλίνην ὑποδομὴν τῆς στέγης τῶν νεολιθικῶν οἰκημάτων, ὅπου ἐπηλείφετο ὁ πηλὸς δημιουργῶν μετὰ τῶν δοκίδων τὸ συμπαγὲς στέγαστρον τῆς οἰκίας (Χ. Τσούντας, Δ - Σ). Πλὴν αὐτῶν τῶν προεξοχῶν παρατηροῦμεν καὶ τὰς δύο ἄκρας τῆς μεσαίας δοκοῦ, αἱ ὁποῖαι προεξέχουν ὁρίζουσαι τὰς ἄνω γωνίας τῶν δύο ἀετωματικῶν ὄψεων. Αἱ προεξοχαὶ αὗται, ὅπως καὶ ὅλαι αἱ προεξοχαὶ καὶ καὶ λοιπαὶ τεκτονικαὶ « ἀρθρώσεις » τοῦ ὁμοιώματος, ὑπογραμμίζονται διὰ τοῦ αὐτοῦ βαθέος ἐρυθροῦ χρώματος.

2

3

Εἰς τὸ κέντρον τῆς στέγης — μέσον τῆς μεγάλης δοκοῦ — ὑπάρχει στρογγύλον ἄνοιγμα, τὸ ὁποῖον μόνον ὡς ὀ π α ῖ ο ν δύναται νὰ ἐξηγηθῇ, διότι οὐδεμία ἄλλη αἰτία θὰ ὠθοῦσε τὸν κατασκευαστὴν πρὸς τὴν αὐθαίρετον κατασκευὴν τοῦ ἀνοίγματος τούτου εἰς τὴν θέσιν ταύτην, εἰμὴ μόνον ἡ πρόθεσίς του δι' ἀκριβῆ μίμησιν τοῦ ὑπὸ ἀναπα-

Εἰκ. 1-3. Τρεῖς ὄψεις τοῦ πηλίνου νεολιθικοῦ οἰκίσκου ἐκ Κραννῶνος

ράστασιν οἰκήματος. Καὶ ἓν οἴκημα εἰς τὴν πραγματικότητα μόνον ὀ π α ῖ ο ν θὰ ἠδύνατο νὰ ἔχῃ εἰς τὴν θέσιν αὐτήν.

3. Τὸ πήλινον τοῦτο ὁμοίωμα τοῦ νεολιθικοῦ οἰκήματος προφανῶς ἐπλάσθη διὰ νὰ ἀνατεθῇ εἰς περίοπτον θέσιν. Ἴσως ἐντὸς ἱεροῦ, ἴσως ἐντὸς τῆς οἰκίας τοῦ κατασκευαστοῦ. Γεννᾶται λοιπὸν τὸ ἐρώτημα, τί παριστᾷ τὸ πήλινον εὕρημα τῆς Κραννῶνος ;

Ὡς γνωστὸν κατασκευάζονται ὁμοιώματα σημαντικῶν κτισμάτων κυρίως, καὶ ταῦτα ἀνατίθενται. Ἴσως λοιπὸν καὶ τὸ ὁμοίωμα ἐκ Κραννῶνος νὰ παριστᾷ κτίσμα μοναδικὸν τῆς περιόδου καὶ τῆς περιοχῆς, ἓν δημόσιον οἴκημα, ἴσως ἓν ἱ ε ρ ό ν.

Πρὸς αὐτὴν περίπου τὴν κατεύθυνσιν μᾶς ὁδηγεῖ καὶ ἡ διακόσμησις τοῦ εὑρήματος, τὴν ὁποίαν ἀσφαλῶς ὁ κατασκευαστὴς ἐμιμήθη ἐκ τῆς πραγματικότητος. Καὶ διακόσμησιν τόσον ἔντονον καὶ ἐκτεταμένην μόνον σημαντικὸν κτίσμα πρέπει νὰ εἶχε.

Ἐν τέλει θὰ παρατηρήσωμεν τὰ πλευρικὰ ἀνοίγματα : Πιστεύομεν, ὅτι ὁ πλάστης δὲν τὰ ἐπενόησεν ἐκ τοῦ μηδενός. Τὰ εἶδε καὶ τὰ ἐμιμήθη. Καὶ τὰ κατεσκεύασεν ἰσομεγέθη, διότι ἀσφαλῶς δὲν ἤθελε νὰ διακρίνῃ ταῦτα εἰς θύρας καὶ παράθυρα, ὅπως προφανῶς θὰ συνέβαινε καὶ εἰς τὸ ὑπὸ ἀναπαράστασιν οἴκημα, ὅπερ θὰ εἶχεν εἰς τὰς τέσσαρας πλευράς του ἰσομεγέθη ἀνοίγματα. Ἦτο δυνατὸν μία κοινὴ οἰκία νὰ εἶχε τοιαῦτα ἀνοίγματα εἰς τὰς πλευράς της ; Νὰ εἶχε δηλαδὴ τέσσαρας θύρας, ἐνῷ, ὡς καλῶς γνωρίζομεν, μίαν καὶ μοναδικὴν θύραν διέθετον αἱ νεολιθικαὶ οἰκίαι καὶ ταύτην πολὺ μικροτέραν τοῦ ἀναστήματος ἀνδρός ;

4. Ταῦτα πάντα, ὡς γενικαὶ σκέψεις, διὰ τὴν πιθανὴν ἑρμηνείαν τοῦ πηλίνου οἰκίσκου ἐκ Κραννῶνος. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν χρονολόγησιν, αὕτη προκύπτει σαφῶς ἐκ τῆς γραπτῆς του διακοσμήσεως. Τῷ ὄντι ἡ διακόσμησις αὕτη καὶ ὡς θέμα καὶ ὡς τεχνικὴ ἔχει βεβαιωθῆ ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων φάσεων τῆς ἐρεύνης, ὅτι ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν διακοσμητικὸν ρυθμὸν τῆς Μέσης Νεολιθικῆς περιόδου. Τὸ αὐτὸ ἐξ ἄλλου μαρτυρεῖ καὶ τὸ πλῆθος τῶν ὀστράκων τῶν συλλεγέντων ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ γηλόφου « Ντουράκι », τὰ ὁποῖα κυρίως ἀνάγονται εἰς τὴν αὐτὴν Νεολιθικὴν περίοδον. Ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου λοιπὸν προκύπτει, ὅτι καὶ τὸ πήλινον ὁμοίωμα οἰκίσκου ἐκ Κραννῶνος ἀνάγεται εἰς τὴν Μέσην Νεολιθικὴν Περίοδον (ἀρχαὶ ἢ μέσον πέμπτης π.Χ. χιλιετίας). Πρέπει, ἑπομένως, νὰ εἶναι τὸ παλαιότερον εὕρημα αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἐν Εὐρώπῃ, καθ' ὅσον ὅλα τὰ ὁμοιώματα οἰκημάτων, τὰ ὁποῖα ἔχομεν ὑπ' ὄψιν, προέρχονται ἀπὸ χρονολογικῶς νεωτέρας περιόδους (G. Childe, The Dawn of European Civilization σ. 102. S. Piggott, Ancient Europe, σ. 46 κλπ.).

Ἐν συμπεράσματι δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι τὸ πήλινον ὁμοίωμα ἐκ Κραννῶνος προσφέρει πολυτιμοτάτας πληροφορίας περὶ τῆς τεχνικῆς τῆς κατασκευῆς τῆς στέγης τῶν οἰκημάτων τῆς περιόδου ἐκείνης, διότι εἴτε τοῦτο παριστᾷ ἁπλῆν οἰκίαν εἴτε δημόσιον οἴκημα, εἴμεθα σχεδὸν βέβαιοι, ὅτι ἔχομεν πρὸ ἡμῶν μίαν πολύτιμον, πιστὴν ἐκ τῆς πραγματικότητος ἀντιγραφὴν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων, τῶν ὁποίων ἡ ἀπουσία ἢ ἡ ἀποσπασματική, κατὰ τὴν εὕρεσίν των εἰς τὰς ἀνασκαφάς, παρουσία δημιουργεῖ ἐπιφυλάξεις, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ σημαντικὸν θέμα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Γ. Χ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ

CLAY MODEL OF A NEOLITHIC BUILDING

From the Neolithic site known as « Douraki », near Krannon of Larisa comes a clay model of a Neolithic building (figs. 1-3 and cover plate), bearing painted decoration (solid style) of deep red on cream background. The model has a sloping roof with an *opaion* (lantern) and one opening on each of its four sides. The whole structure of the model together with its various architectural details (beam protections, gables etc.) lead to the conclusion that the maker was imitating actual contemporary architectural details. It looks as though his intention was to reproduce as best he could a public building (e.g. a place of worship). This view is confirmed both by the painted decoration as well as by the four openings, which are not suitable for a private dwelling. The model from Krannon cannot be dated later than the beginning of the Middle Neolithic period (i.e. the beginning of the 5th millennium B.C.) as is suggested by the type of its decoration in comparison with that of the decorated pottery of the same period. The find, unique in its kind, is of immense importance, as it increases our knowledge concerning the architecture of the Neolithic period.

G. HOURMOUZIADES

ΥΣΤΕΡΟΑΡΧΑΪΚΟΣ ΝΑΟΣ ΕΙΣ ΑΡΤΑΝ

Εἰς τὸ κέντρον τῆς συγχρόνου πόλεως Ἄρτης, ἡ ὁποία χωρὶς διακοπὴν συνεχίζει τὴν ζωὴν τῆς κορινθιακῆς ἀποικίας τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος Ἀμβρακίας, ἀπὸ τοῦ 1964 ἔγινε γνωστὴ ἡ ὕπαρξις μνημειώδους ναοῦ ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου Μπακαγιάννη, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Βασιλέως Πύρρου καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ Ἱ. Ναοῦ Παρηγορητίσσης. Ἡ δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ 1964 εἶχεν ἀποκαλύψει τὸν πρόναον καὶ τμῆμα τοῦ σηκοῦ (βλ. Σ. Δάκαρην ἐν ΑΔ 20 (1965): Χρονικὰ σ. 346, πίν. 413-14)· κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1966 ἀνεσκάφη ἡ ὑπὸ τὴν ὁδὸν Βασιλέως Πύρρου ΝΑ. γωνία καὶ τμῆμα τῆς ἀνατολικῆς περιστάσεως, καλυφθεῖσα καὶ πάλιν ἀπὸ τὸ νέον κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ. Καὶ εἰς τὰς δύο περιόδους τὰ εὑρήματα ἦσαν πενιχρά, δεδομένου ὅτι αἱ ὑπεράνω τῶν θεμελίων ἐπιχώσεις εἶναι χριστιανικῶν χρόνων: ἑλληνιστικὰ νομίσματα καὶ τμῆμα ἔλικος μικροῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου, μὴ ἀποδιδομένου μετὰ βεβαιότητος εἰς τὸν ναόν. Ἰδιαιτέρως εὐτυχὴς ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης ὑπῆρξεν ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1968, ἡ ὁποία ἀπέβλεψεν εἰς τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν ὑπεράνω τοῦ ναοῦ νεωτέρων ἐπιχώσεων πρὸς διαπίστωσιν τῶν διαστάσεων καὶ τῆς μορφῆς αὐτοῦ. Οὕτως ἀπεκαλύφθη ἡ εἰς τὸ βάθος τοῦ οἰκοπέδου δυτικὴ πλευρά, ἡ βορεία πλευρὰ τῆς περιστάσεως καὶ τμῆμα τῆς νοτίας, ἐντὸς τοῦ γειτονικοῦ οἰκοπέδου Γιώτη (εἰκ. 1).

Μὲ κατεύθυνσιν Α - Δ. ὁ ναὸς κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος του χωρεῖ ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου Μπακαγιάννη. Διαστάσεων 20.75 × 44 μ. περίπου, ἦτο περίπτερος καὶ ἀπετελεῖτο ἐκ προνάου καὶ ἐπιμήκους σηκοῦ, ἐσωτερικοῦ μήκους 21.80 μ., εἰς τὸ βάθος τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἡ ἐκ τριῶν δόμων θεμελίωσις τοῦ βάθρου διὰ τὸ ἄγαλμα ἢ σύμβολον τῆς λατρευομένης θεότητος. Ἀπὸ τῶν πρωΐμων ἤδη χριστιανικῶν χρόνων — κεραμοσκεπεῖς ἀκτέριστοι τάφοι ἔβαινον ἐπὶ τῶν δόμων — ὁ ναὸς ἐχρησίμευσεν ὡς λατομεῖον, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ φθάσῃ μέχρις ἡμῶν σωζόμενος μόνον μέχρι τῆς εὐθυντηρίας. Ἡ θεμελίωσις περιστάσεως καὶ τοίχων εἶναι ἐνιαία, πλὴν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, πλάτους 8.20 μ. Τὸ πλάτος τοῦ πτεροῦ εἶναι 4.70 μ. εἰς τὰ πλάγια καὶ 6.20 μ. ἐμπρός. Τὸ ἐκ 3.40 μ. πλάτος διὰ τοὺς τοίχους τοῦ σηκοῦ πρέπει νὰ ἑρμηνευθῇ ὡς ἐνιαία θεμελίωσις διὰ τούτους καὶ τὴν πρὸ αὐτῶν ἐσωτερικὴν κιονοστοιχίαν. Τὸ βάθος τῶν θεμελίων, κατεσκευασμένων ἐξ ἀνίσου πάχους τεραστίων ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν (μήκους μέχρι 4 μ. καὶ ὕψους 0,20 - 50), εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ὑπερβαίνει τὰ 3.10 μ. Εἰς τὴν δυτικήν, ὅπου τὸ ἔδαφος εἶναι βραχῶδες, περιορίζεται εἰς δύο δόμους, συνολικοῦ ὕψους 0,60 μ. Ἡ ἁρμογὴ τῶν πλακοειδῶν λίθων ἔγινε μετὰ μεγάλης ἐπιμελείας διὰ τῆς ἐκμεταλλεύσεως τοῦ φυσικοῦ σχήματος αὐτῶν, χωρὶς δηλαδὴ νὰ πελεκηθοῦν, εἰ μὴ μόνον εἰς τὰς ὁρατὰς ἐξωτερικὰς ἐπιφανείας· παρόμοιος τρόπος ἐργασίας παρατηρεῖται εἰς τὸν ἀρχαϊκὸν ναΐσκον Α΄ Καλυδῶνος (Dyggve - Poulsen, Das Laphrion, σελ. 24, εἰκ. 12). Χρῆσις συνδέσμων δὲν διεπιστώθη.

Ἐπὶ τῆς εὐθυντηρίας βαίνει δόμος ἐξ ὀγκολίθων, ὕψους 0,70 μ., οἱ πλεῖστοι τῶν ὁποίων ἔχουν τεμαχισθῆ καὶ μετα-

Εἰκ. 1. Ἄρτα. Ὁ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Βασιλέως Πύρρου ἀνασκαπτόμενος ναός. Ἄποψις ἐκ ΝΑ.

κινηθῆ ἐκ τῆς ἀρχικῆς των θέσεως. Πιθανῶς πρόκειται διὰ τὴν πρώτην βαθμίδα ἢ μᾶλλον τὴν ὑπὸ μορφὴν ποδίου κρηπῖδα - στυλοβάτην, ὡς εἰς Ἡραῖον Ὀλυμπίας καὶ εἰς ναὸν Πεισιστρατιδῶν Παλλάδος Ἀθηνᾶς (R. Martin, Manuel d'Architecture Grecque I, σελ. 336).

Τὰ ὀλίγα εὑρεθέντα κατὰ τὴν τελευταίαν ἀνασκαφὴν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη εἶναι πώρινα καὶ ἐπιτρέπουν νὰ ἐπιχειρήσωμεν μίαν πρώτην, βάσει αὐτῶν, χρονολογικὴν τοποθέτησιν τοῦ μνημείου. Τὸ κυριώτερον εἶναι δωρικὸν κιονόκρανον (εἰκ. 2) ἀποκεκρουμένον κατὰ τὰς δύο γωνίας τοῦ ἄβακος, ὕψους 0,42 μ. καὶ πλευρᾶς ἄβακος 0,80 μ., μὲ 20 ραβδώσεις. Πιθανῶς ἀνήκει, λόγῳ τῶν μικρῶν διαστάσεων, εἰς τὴν ἐσωτερικὴν κιονοστοιχίαν τοῦ σηκοῦ. Εὑρέθη παρὰ τὴν εὐθυντηρίαν τῆς βορείας πλευρᾶς. Ἡ καμπυλότης τοῦ ἐχίνου καὶ ἡ σχέσις ὕψους αὐτοῦ πρὸς τὸν ἄβακα ὁδηγοῦν εἰς σύγκρισιν πρὸς τὸν ναὸν Ἀφαίας Αἰγίνης, τὸν θησαυρὸν Μεγαρέων Ὀλυμπίας, τὸν θησαυρὸν τῶν Ἀθηναίων εἰς Δελφοὺς (FdD II, Le Trésor des Athéniens, πίν. XVII) καὶ ἰδίως πρὸς τὸν β΄ πώρινον ναὸν Προναίας Δελφῶν (FdD II, Le Sanctuaire d'Athéna Pronaia, I, σελ. 10 - 11, εἰκ. 16 - 17). Ὡς ἐκ τούτου ὁδηγούμεθα εἰς τοὺς περὶ τὸ 500 π.Χ. χρόνους. Τὰ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἐκ τοῦ αὐτοῦ πωρολίθου πάντοτε, εἶναι :

1) ἀπότμημα δωρικοῦ σπονδύλου, διαστ. $0,47 \times 0,63 \times 0,40$ καὶ ἀρχικῆς διαμέτρου 0,81 μ. (εἰκ. 3).

2) Ἀπότμημα ὀρθογωνίου μέλους, πλάτους 0,80 μ., ὅσον δηλαδὴ καὶ ἡ πλευρὰ τοῦ ἄβακος τοῦ κιονοκράνου (ἐπιστύλιον ;).

3) Γωνία ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους μὲ λοξὴν ἐγκοπήν. Πλῆθος ἀμόρφων τεμαχίων πωρολίθου εὑρέθησαν διάσπαρτα καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου.

Εἰκ. 2. Δωρικὸν κιονόκρανον ἐκ τοῦ ὑστεροαρχαϊκοῦ ναοῦ Ἄρτης

Τὴν ὡς ἄνω χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ ἐνισχύει καὶ ἡ εὕρεσις εἰς τὸ γειτονικὸν οἰκόπεδον Γιώτη ἀνθεμίου ἡγεμόνος καλυπτῆρος, ἐκ κιτρίνου πηλοῦ, ὕψους 0,35 μ. (εἰκ. 4). Εἶχε χρησιμοποιηθῆ ὡς πλευρικὸν στήριγμα χριστιανικοῦ τάφου, εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τῶν θεμελίων. Ἐντελῶς ὅμοιον ἔχει εὑρεθῆ εἰς Ὀλυμπίαν (Olympia 2, πίν. XCI καὶ CXXII, σελ. 198) τοποθετούμενον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου αἰῶνος, ἐνῷ ἐκ τεμαχίου τῆς κεραμώσεως τῆς Ἀφαίας ἔχει ἀναπαρασταθῆ λίαν συγγενὲς ἀνθέμιον (Furtwaengler, Aegina, πίν. 48).

Ὁ ἀνασκαπτόμενος ναὸς ἀποτελεῖ μοναδικὸν ὑστεροαρχαϊκὸν μνημεῖον διὰ τὴν Ἤπειρον καὶ ἀπὸ τὰ ὀλίγα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ μεγέθους δι' ὅλην τὴν Ἑλλάδα. Ἡ ὁλοκλήρωσις τῆς ἀνασκαφῆς του θὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ σχηματίσωμεν πληρεστέραν εἰκόνα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς του καὶ ἴσως δώσῃ ἐπιγραφικὰ τεκμήρια διὰ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ μνημειώδους αὐτοῦ ναοῦ εἰς μίαν ἀπὸ τὰς ἐκ τῶν πηγῶν μαρτυρουμένας θεότητας τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας : τὴν Ἀθηνᾶν, τὴν Ἀφροδίτην, τὴν Ἄρτεμιν

Ἡγεμόνην ἢ εἰς τὸν Ἀπόλλωνα Ἀγυιέα, τοῦ ὁποίου ἡ κεφαλὴ καὶ ὁ ὀβελίσκος ἀποτελοῦν σύμβολα τῶν νομισμάτων καὶ δημοσίων σφραγίδων τῆς πόλεως.

ΙΟΥΛΙΑ Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Εἰκ. 3. Ἀπότμημα σπονδύλου δωρικοῦ κίονος

A LATE ARCHAIC TEMPLE IN ARTA

The existence of a great temple in the centre of Arta (the ancient Ambrakia) situated on King Pyrrhos Street, has been known since 1964. It was partly excavated in 1964 and in 1966. Last year's excavation uncovered the West side and part the of the North (fig. 1). It proved that dimensions of the temple are ca. 20.75×44 m.; it is peripteral and there is a pronaos and a deep sekos, at the end of which stands the base for the statue of the god. The temple is preserved up to the euthynteria and has since early Christian times served as a quarry. The massive foundations for the pteron and the walls of the sekos are 8.20 m. wide; there was probably an inner colonnade.

Most important is the discovery of a

Εἰκ. 4. Πήλινον ἀνθέμιον ἀκροκεράμου ἐκ τοῦ ναοῦ Ἄρτης

poros Doric capital (0.80×0.42 m.; fig. 2), very similar to that of the second temple of Athena Pronaia at Delphi, ca. 500 B.C. (F.d.D. II, Le sanctuaire d'Athéna Pronaia I, p. 10 - 11, f. 16 - 17). There are also several other architectural fragments of the same tufa stone (fig. 3). A terracotta antefix (H. 0,35 m.) has also been found, identical with one in Olympia (Olympia 2, pl. XCI, CXXII p. 198) and dated to the beginning of the fifth century B.C. (fig. 4).

The continuation of the excavation will probably give further evidence for this temple unique for the whole of Epirus.

JULIA P. VOCOTOPOULOU

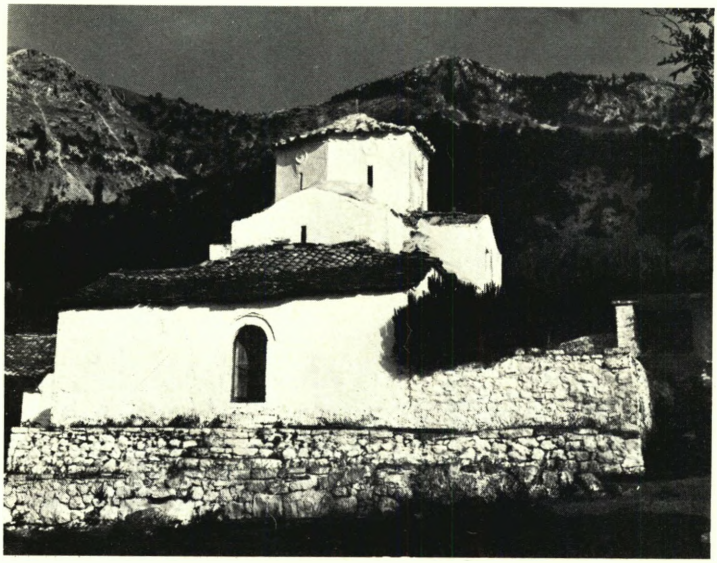
ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΕΚ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

1. Πλακωτὴ

Εἰς ἀπόστασιν 20΄ λεπτῶν πεζῇ ΝΔ. τοῦ χωρίου Πλακωτή, κειμένου παρὰ τὴν Ἐθνικὴν ὁδὸν Ἰωαννίνων - Ἡγουμενίτσης, ὑψοῦται μικρὸς ναὸς τιμώμενος εἰς μνήμην τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος. Ὁ ναὸς (εἰκ. 1) κεκαλυμμένος ἐξωτερικῶς διὰ παχέος κονιάματος καὶ ἐσωτερικῶς ἐπικεχρισμένος διὰ λευκοῦ γαλακτώματος ἀσβέστου, δὲν εἴλκυσε μέχρι τοῦδε τὴν προσοχήν. Ἄλλωστε, ὡρισμένα ἐξωτερικὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα, ἀποτέλεσμα μεταγενεστέρων ἐπεμβάσεων, δίδουν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι τὸ μνημεῖον ἀνήκει εἰς τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Κατὰ τὰς τελευταίως γενομένας ἐργασίας στερεώσεως τοῦ μνημείου, ἦλθον εἰς φῶς στοιχεῖα, βάσει τῶν ὁποίων τοῦτο τοποθετεῖται ἀσφαλῶς εἰς τὴν βυζαντινὴν περίοδον. Τοῦτο βεβαιοῦται καὶ ἀπὸ τὰς τοιχογραφίας, αἱ ὁποῖαι ἀπεκαλύφθησαν εἰς τὸ ἐσωτερικόν, κάτω ἀπὸ νεώτερα ἐπιχρίσματα.

Τὸ μνημεῖον ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ, καὶ μάλιστα εἰς τὴν παραλλαγὴν τοῦ λεγομένου λατινικοῦ σταυροῦ, ἀρχιτεκτονικὸν τύπον ἀρκετὰ διαδεδομένον εἰς τὸν νησιωτικὸν Ἑλληνικὸν χῶρον, σχετικῶς ὅμως σπάνιον εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα. Ἔχει μικρὰς διαστάσεις, ὅπως οἱ περισσότεροι ναοὶ τοῦ τύπου τούτου. Τὸ μέγιστον ἐσωτερικὸν μῆκος, μετὰ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, εἶναι 7.80 μ., τὸ δὲ ἀντίστοιχον πλάτος 5.70 μ. Κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ καλύπτεται ὑπὸ ἐξαπλεύρου τρούλλου, τὰ μονόλοβα παράθυρα τοῦ ὁποίου ἐτειχίσθησαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀνήκει, πιθανώτατα, καὶ ἡ ἡμικυκλικὴ κόγχη τοῦ ἱεροῦ, ἐπὶ τοῦ κονιάματος τῆς ὁποίας ἀνοίγονται ἓξ τυφλὰ ἀψιδώματα. Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τοῦ κτηρίου ἠλλοιώθη μεταγενεστέρως διὰ τῆς προσθήκης νάρθηκος καὶ δύο διαμερισμάτων — ἀνὰ ἓν ἑκατέρωθεν τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ.

Αἱ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ ὑπάρχουσαι τοιχογραφίαι (εἰκ. 2), κάτω ἀπὸ νεώτερα ἐπιχρίσματα, δὲν σώζονται, ὡς διεπιστώσαμεν, καθ' ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν τῶν τοίχων. Διατηροῦνται κυ-

1. Πλακωτή. Ἱερὸς Ναὸς Μεταμορφώσεως Σωτῆρος κατὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως

ρίως κατὰ τὴν βορείαν καὶ ἀνατολικὴν κεραίαν τοῦ σταυροῦ, ἀποσπασματικῶς δὲ κατὰ τὰς ἄλλας κεραίας. Αἱ τοιχογραφίαι, αἱ μόναι βυζαντιναὶ μέχρι στιγμῆς ἐκ τοῦ νομοῦ Θεσπρωτίας, δύνανται νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τοῦ 13ου αἰ.

2. Φωτικὴ

Παρὰ τὴν θέσιν Λιμπόνι ἢ Λαμποβήθρα, εἰς ἀπόστασιν 4 χλμ. ΒΔ. τῆς πόλεως Παραμυθίας, τοποθετεῖται ἡ ἀρχαία πόλις Φωτικὴ (σχετικὴν βιβλιογραφίαν βλ. εἰς RbK στ. 237, Δ. Πάλλας). Ρωμαϊκὴ πόλις κατ' ἀρχάς, ἐξελίχθη ἐν συνεχείᾳ εἰς σημαντικὸν χριστιανικὸν κέντρον, μετὰ δὲ τὴν καταστροφὴν τῆς Νικοπόλεως ἀπέβη τὸ διοικητικὸν κέντρον τῆς Παλαιᾶς Ἠπείρου. Αἱ πληροφορίαι περὶ τῆς χριστιανικῆς πόλεως εἶναι ἐλάχισται, τὰ δὲ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα, ἐξαιρουμένου ἑνὸς κορινθιακοῦ κιονοκράνου, περιορίζονται χρονικῶς εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν ἐποχήν. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν προέρχεται ἀριθμὸς ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν καὶ μαρμαρίνη σαρκοφάγος μὲ διονυσιακὰς παραστάσεις, ἀποκειμένη εἰς τὸ Μουσεῖον Ἰωαννίνων.

Τελευταίως, ἐπεσκέφθην τὸν χῶρον τῆς ἀρχαίας πόλεως καὶ προέβην εἰς ἔρευναν τῆς περιοχῆς μὲ ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα. Ἐπεσημάνθησαν τάφοι, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη διάσπαρτα καὶ ἐρείπια κτηρίων εἰς ὀκτὼ θέσεις. Ἐξ αὐτῶν παρουσιάζονται ἐνταῦθα τὰ ἐρείπια βυζαντινοῦ ναοῦ εἰς θέσιν «Βαλσαμάρι» καὶ τὰ ἐρείπια παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς εἰς θέσιν «Παλιοκλήσι», μελλοντικῶς δὲ θὰ παρασχεθοῦν εἰδήσεις καὶ περὶ τῶν ἄλλων κτηρίων, τὰ ὁποῖα ἐκόσμουν τὴν σημαντικωτέραν, μετὰ τὴν Νικόπολιν, χριστιανικὴν πόλιν τῆς Ἠπείρου.

α. Παλιοκλήσι

Ἐπὶ γηλόφου καὶ οὐχὶ μακρὰν τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγούσης εἰς Παραμυθίαν σώζονται τὰ ἐρείπια τρικλίτου παλαιοχρι-

στιανικῆς βασιλικῆς, ἀπολῃγούσης πρὸς Α. εἰς ἡμικυκλικὴν ἁψῖδα μετὰ δύο συμφυῶν ἀντηρίδων (εἰκ. 3). Ἡ βασιλικὴ ἔχει τὰς ἐξῆς περίπου διαστάσεις : μῆκος, μετὰ τῆς ἁψῖδος, 20 μ. καὶ πλάτος 14 μ. Ἡ ἁψὶς σώζεται εἰς ὕψος 4.5 μ. περίπου, ἐνῷ οἱ λοιποὶ τοῖχοι εἰς ὕψος μέχρι 2 μ. Ἡ τοιχοποιΐα ἀποτελεῖται ἐξ ἀργῶν λίθων μετ' ἀφθόνου κονιάματος καὶ ἀκανονίστων σειρῶν παρεντεθειμένων ὀπτοπλίνθων, πάχους 3 - 4 ἑκ. Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη δὲν ἀνευρέθησαν εἰς τὸν χῶρον τῆς βασιλικῆς, Ν. ὅμως αὐτῆς, εἰς ἀπόστασιν 50 μ. περίπου, ἀνευρέθη κορινθιακὸν κιονόκρανον (εἰκ. 4), τὸ ὁποῖον, πιθανῶς, ἀνήκει εἰς τὴν βασιλικήν. Εἰς ἀπόστασιν 29 μ. περίπου Δ. τῆς βασιλικῆς καὶ παραλλήλως πρὸς τὸν Δ. τοῖχον αὐτῆς σώζονται θεμέλια τοί-

Εἰκ. 2. Πλακωτή. Ἱ. Ν. Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου

Εἰκ. 3. Φωτική. Παλιοκλήσι. Ἐρείπια παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ἀπὸ ΒΑ.

Εἰκ. 4. Φωτική. Παλιοκλήσι. Κορινθιακὸν κιονόκρανον ἐκ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς

χου, ἡ σχέσις τοῦ ὁποίου πρὸς τὴν βασιλικὴν δὲν δύναται νὰ καθορισθῇ πρὸς τὸ παρόν.

β. Βαλσαμάρι

Τὰ ἐρείπια εἰς θέσιν Βαλσαμάρι (εἰ κ. 5), γνωστὰ εἰς τὴν περιοχὴν ὡς ἐρείπια ἐκκλησίας ἀφιερωμένης εἰς μνήμην τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς, ἀνήκουν εἰς Βυζαντινὸν ναὸν ὀρθογωνίου κατόψεως (13.70 × 12.30 μ.) μὲ ἐνδιαφέρουσαν τὴν ἐξωτερικὴν διαμόρφωσιν τοῦ τρικόγχου ἱεροῦ, τοῦ ὁποίου ἡ μὲν κεντρικὴ κόγχη εἶναι ἡμιεξάγωνος, αἱ δὲ πλάγιαι ἡμικυκλικαί. Οἱ τοῖχοί του, σωζόμενοι μέχρις ὕψους 2.5 μ. περίπου, εἶναι ἐκτισμένοι διὰ συνεχῶν ὁριζοντίων στρώσεων πλακοειδῶν λίθων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται στρώσεις ἀσυνεχεῖς ἐκ μιᾶς σειρᾶς ὀπτολίνθων, πάχους 2 - 3 ἑκ. Οἱ κάθετοι ἁρμοὶ τονίζονται διὰ τεμαχίων πλίνθων τεθειμένων ἐπαλλήλως.

Κατὰ χώραν εὑρέθησαν τὰ ἑξῆς ἀρχιτεκτονικὰ μέλη : Πεσσίσκος τέμπλου (60 × 20 × 30 ἑκ.), κατώφλιον (100 × 17 ἑκ.) καὶ ἀπότμημα πλακὸς (32 × 24 × 10 ἑκ.) μὲ φολιδωτὸν ἀνάγλυφον κόσμημα.

Ἡ δι' ἀνασκαφῆς ἀποκάλυψις τῆς διατάξεως τοῦ ναοῦ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ σύστημα τῆς τοιχοποιΐας τοῦ ναοῦ, τὸ ὁποῖον ἐφηρμόσθη ἤδη ἀπὸ τοῦ 11ου αἰ., θὰ δώσῃ στοιχεῖα διὰ τὸν προσδιορισμὸν τῆς χρονολογήσεως τοῦ ναοῦ.

ΕΥΘ. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

NEWS FROM THESPROTIA

Near the village Plakoti there is a church of small dimensions (7.80 × 5.70 m.) to honour the memory of the Transfiguration of Christ.

The church (fig. 1) covered outside with a thick plaster, belongs to the free cross type, having a six sided dome, an architectural type which is rather rare in continental Greece. The shape of the building had been changed during Turkish rule by the addition of a narthex and two departments one on each side of the West part of the cross. The outside semicircular apse of the bema, must also belong to the same period. In the inside, under new coatings are some very interesting wall - paintings (fig. 2), which may be dated to the thirteenth century. Four klm. NW of the town Paramythia, at the site Limboni or Lambovithra is the ancient town of Photiki. Beginning as a Roman town it had developed later to an important Christian centre. What has been discovered so far belongs to the Roman period. During our last visit to the site of ancient Photiki, we noticed, besides the others, the ruins of an early Christian basilica at Palioclisi (fig. 3) and the ruins of a Byzantine church at Valsamari (fig 5).

I. It is a basilica with three apses ending in a semicircular apse on the East. It is about 20 m. long including the apse and 14 m. wide. The apse is 4.5 m. above the ground, while the other walls are only 2 m. high.

The masonry is of rough stones among which there is an irregular row of bricks 3 - 4 cm. thick.

From the basilica a Corinthian capital has been found (fig. 4).

II. The ruins of Valsamari belong to a Byzantine church which has a rectangular plan (13.70 × 12.30 m.) (fig. 5).

The walls extant to a height of about 2.5 m., are built of flat stones in horizontal rows with single rows of bricks 3 cm. thick inserted between. The perpendicular joints are completed by small successively placed pieces of brick.

E. TSIGARIDAS

Εἰκ. 5. Φωτική. Ἐρείπια βυζαντινοῦ ναοῦ εἰς θέσιν « Βαλσαμάρι »

ΑΡΓΥΡΑ ΛΕΙΨΑΝΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Εἰκ. 1. Μουσεῖον Θεσσαλονίκης. Ἀργυρᾶ λειψανοθήκη τοῦ 4ου μ. Χ. αἰ.

Κατὰ τὴν διάνοιξιν, διὰ μηχανικοῦ ἐκσκαφέως, τῆς νέας παραθαλασσίας ὁδοῦ παρὰ τὸ χωρίον Νέα Ἡράκλεια Χαλκιδικῆς καὶ εἰς ἀπόστασιν 20 μ. περίπου ἀπὸ τῆς θαλάσσης ἀνευρέθη ἀργυρᾶ λειψανοθήκη παλαιοχριστιανικῶν χρόνων. Αὕτη ἔχει διαστάσεις : μέγιστον μῆκος 0,124 μ., μέγιστον πλάτος 0,097 μ. καὶ ὕψος μετὰ τοῦ καλύμματος 0,10 μ.

Τὸ πολύτιμον, λόγῳ τῆς σπανιότητός του, εὕρημα τοῦτο εἶχεν ὑποστῆ, ὡς ἦτο φυσικὸν ἐκ τῶν συνθηκῶν ἀνευρέσεώς του, καταστροφήν, ἰδίᾳ εἰς τὸ κάλυμμα αὐτοῦ καὶ εἰς τινα ἄλλα σημεῖα τῶν πλαγίων πλευρῶν.

Τοῦτο παρεδόθη εἰς τὴν Ἐφορείαν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, εἰς ἣν ὀφείλεται καὶ ἡ δημοσιευομένη ἐνταῦθα εἰκὼν 1. Μετὰ τὴν συντήρησιν καὶ τὸν καθαρισμὸν εἰς τὸ ἐργαστήριον τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης ἐξετέθη εἰς μίαν τῶν αἰθουσῶν αὐτοῦ.

Ἡ λειψανοθήκη φέρει ἀναγλύφους τὰς κάτωθι παραστάσεις : Εἰς τὴν ἐμπροσθίαν ὄψιν τὴν Παράδοσιν τοῦ Νόμου (Traditio Legis). Ὁ Χριστός, μορφὴ νεανική,

ἀγένειος μὲ μακρὰν κόμην, εἰκονίζεται εἰς τὸ κέντρον τῆς παραστάσεως κατὰ μέτωπον, ὑψῶν τὴν δεξιὰν εἰς σχῆμα ὁμιλίας, παραδίδων δὲ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνεπτυγμένον τὸ εἰλητάριον τοῦ Νόμου εἰς τὸν εἰς τὴν πλευρὰν ταύτην εἰκονιζόμενον ἀπόστολον Πέτρον. Οὗτος παριστάνεται κατὰ κρόταφον δεχόμενος τὸ εἰλητάριον, εἰς στάσιν σεβασμοῦ, κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ἐπὶ τοῦ ὤμου σταυρὸν ἀπολήγοντα εἰς χρῖσμα. Δεξιὰ τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται ὁ Παῦλος, καὶ οὗτος κατὰ κρόταφον, κρατῶν εἰς τὴν ἀριστερὰν κλειστὸν εἰλητάριον, ὑψῶν δὲ τὴν δεξιὰν εἰς σχῆμα ὁμιλίας.

Εἰς τὴν ὀπισθίαν πλευρὰν ὑπάρχει ἡ λίαν γνωστὴ εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν τέχνην παράστασις τῶν Τριῶν Παίδων ἐν τῇ καμίνῳ, οἵτινες εἰκονίζονται σχεδὸν κατὰ μέτωπον μὲ ὑψωμένας ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας εἰς σχῆμα δεήσεως, συμπλεκομένας δὲ κατ' ἐντελῶς ὅμοιον τρόπον, ὡς εἰς τὴν γνωστὴν τοιχογραφίαν τῆς Κατακόμβης τῆς Πρισκίλλης ἐν Ρώμῃ (βλ. A. Grabar, Le premier Art Chrétien, Paris 1966, εἰκ. 102, σ. 105).

Ἐκ τῶν στενῶν πλευρῶν ἡ μὲν μία κοσμεῖται διὰ τῆς προσφιλοῦς εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν τέχνην παραστάσεως τοῦ Δανιὴλ ἐν τῷ λάκκῳ τῶν λεόντων, ἡ δ' ἑτέρα διὰ τῆς ἐπὶ τοῦ ὄρους Σινᾶ παραδόσεως τοῦ Νόμου εἰς τὸν Μωϋσῆν.

Τέλος, ἐπὶ τῆς ἄνω πλευρᾶς τοῦ καλύμματος εἰκονίζεται τὸ χρῖσμα ἔχον τὰς κεραίας πεπλατυσμένας κατὰ τὰ ἄκρα καὶ ἑκατέρωθεν τὰ ἀποκαλυπτικὰ γράμματα Α καὶ Ω, θέμα πολλάκις ἀπαντώμενον εἰς παλαιοχριστιανικὰ θωράκια, ἐνῷ τὰς στενὰς πλευρὰς τοῦ καλύμματος περιθέει ἑλικοειδὴς κληματὶς μετὰ φύλλων καὶ σταφυλῶν. Ἐκ τῆς τελευταίας διατηροῦνται ἐλάχιστα τμήματα.

Ἡ δι' ὀλίγων ὡς ἄνω περιγραφεῖσα λειψανοθήκη, ἀναγομένη ἀπὸ εἰκονογραφικῆς καὶ τεχνοτροπικῆς ἀπόψεως εἰς τὸν 4ον αἰ. μ.Χ., προσθέτουσα σημαντικὰ στοιχεῖα εἰς τὴν μελέτην τῶν ἐλαχίστων σωζομένων παλαιοχριστιανικῶν λειψανοθηκῶν, μελετᾶται ἤδη ὑπὸ τοῦ ὑπογραφομένου καὶ πρόκειται συντόμως νὰ δημοσιευθῇ.

ΜΥΡΩΝ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

RELIQUAIRE EN ARGENT DU MUSÉE DE THESSALONIQUE

Le reliquaire en argent qui figure ici (fig. 1) a été trouvé durant les travaux d'excavation de la nouvelle route du bord de la mer près du village Nea Heracleia de Chalcidique. Celui-ci est des dimensions $0{,}124 \times 0{,}097 \times 0{,}10$ m. et représente à la façade la Traditio Legis, à l' arrière partie les Trois Hébreux dans la fournaise et sur les côtés étroits Daniel dans la Fosse aux Lions et Moïse recevant la Loi sur le Sinaï.

Le reliquaire rapporté du point de vue iconographique et du style au IV siècle offre des éléments considérables à l'étude des reliquaires paléochrétiens les rares restants, et une prompte publication doit se faire par le soussigné.

MYRON MICHA·I·LIDIS

ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΕΚ ΚΥΠΡΟΥ

I. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ:

α. Ἀνασκαφὴ εἰς Παλαίπαφον

Ἡ Ἀποστολὴ τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου καὶ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Konstanz, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ καθηγητοῦ F. G. Maier, ἐπεράτωσε τὴν τρίτην ἀνασκαφικήν της περίοδον εἰς Κούκλια (Παλαίπαφον), ἀνασκάψασα ἀπὸ τῆς 28ης Αὐγούστου μέχρι τῆς 19ης Ὀκτωβρίου τοῦ ἔτους 1968. Αἱ δραστηριότητες τῆς Ἀποστολῆς περιωρίσθησαν εἰς τὴν περαιτέρω ἀνασκαφὴν τοῦ Φρουρίου καὶ τῆς ΒΑ. πύλης τῆς Παλαιπάφου ἐπὶ τοῦ λόφου «Μαρκέλλο», καὶ εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐπισκόπησιν τοῦ Α. τομέως τῆς ἀρχαίας πόλεως.

Μέγα μέρος τοῦ τείχους, τὸ ὁποῖον ἐδέχθη τὴν περσικὴν πολιορκίαν τοῦ 497 π.Χ., ἠρευνήθη καὶ ἐφέτος. Ἀνευρέθησαν περὶ τὰ 200 ἀντικείμενα, μεταξὺ τῶν ὁποίων τεμάχια ἀγαλμάτων, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, συλλαβικαὶ ἐπιγραφαί, ὡς καὶ ὅπλα ἐκ σιδήρου καὶ χαλκοῦ. Ἀπεκαλύφθη ἐπίσης κατὰ μέγα αὐτῆς μέρος καὶ ἡ ὁδός, ἡ ὁποία κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς πολιορκίας διήρχετο ἀπὸ τὴν πύλην. Ἐπὶ τῆς ὁδοῦ, παρὰ τὴν πύλην, ἐντὸς λίθων, πλίνθων καὶ ἄλλων ἐρειπίων, ἀνευρέθη μέγας ἀριθμὸς αἰχμῶν δοράτων καὶ βελῶν, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν περὶ τῆς σφοδρᾶς μάχης, ἡ ὁποία διεξήχθη, καὶ περὶ τῆς ζημίας τὴν ὁποίαν ἡ πύλη ὑπέστη κατὰ τὴν πολιορκίαν. Ὁ ἐσωτερικὸς πύργος, ὁ ὁποῖος ἔκλειε τὴν αὐλὴν τῆς πύλης πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς πόλεως, εἶναι εἰσέτι τεραστίων διαστάσεων, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι οὗτος ἐχρησιμοποιήθη ὡς λατομεῖον κατὰ τὸ τέλος τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων. Πρὸς τούτοις καὶ τὸ εἶδος τῆς κεραμεικῆς, τὸ ὁποῖον σχετίζεται μὲ τὴν τελευταίαν

Εἰκ. 1-2. Λευκωσία, Κυπριακὸν Μουσεῖον. Ἀμφορίσκοι ὑστεροµυκηναϊκοῦ ρυθμοῦ. 11ου αἰ π.Χ.

οἰκοδομικὴν φάσιν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς πύλης, δεικνύει ὅτι τὸ ὀχυρὸν εἰς τὸν λόφον «Μαρκέλλο» ἐγκατελείφθη ἐνωρὶς κατὰ τὸν 3ον αἰ. π.Χ. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦν καὶ φυλακεῖα, τὰ ὁποῖα ἐκτίσθησαν ἐπὶ τοῦ Δ. πύργου τῆς πύλης. Ἕτερα δύο φυλακεῖα ἀνεσκάφησαν μερικῶς ἐφέτος καὶ παρέσχον ὑλικὸν ὅμοιον πρὸς ἐκεῖνο τῶν κατὰ τὸ 1967 ἀνασκαφέντων: λείψανα ἑστιῶν, μεγάλας ποσότητας μαγειρικῶν σκευῶν, ὀστᾶ ζώων καὶ τέφραν.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ἐκ τῶν μαγειρικῶν σκευῶν μερικὰ εὑρέθησαν ἐπὶ τῆς ἑστίας σχεδὸν ἀκέραια καὶ κείμενα ἐπὶ στρώματος τέφρας, δεικνύει ὅτι τὰ παρὰ τὴν πύλην οἰκοδομήματα κατέρρευσαν μᾶλλον αἰφνιδίως.

Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐπισκόπησις τοῦ Α. τομέως τῆς ἀρχαίας πόλεως, ἡ ὁποία τὸ 1967 ἀπέφερε μερικὰ τυχαῖα εὑρήματα, εἶχεν ἐφέτος ἀξιόλογα ἀποτελέσματα. Ἀριθμὸς λαξευτῶν ἐντὸς βράχου τάφων εὑρέθη εἰς τὴν περιοχὴν «Λάκκος τοῦ Σκάρνου», περὶ τὸ ἥμισυ μίλιον ἐκτὸς τοῦ τείχους τῆς ἀρχαίας πόλεως. Καίτοι οἱ πλεῖστοι τῶν τάφων τούτων εὑρέθησαν πολὺ κατεστραμμένοι, ἐν τούτοις τὰ εἰς αὐτοὺς εὑρεθέντα ὄστρακα δεικνύουν ὅτι πρόκειται περὶ τάφων τῆς πρωτογεωμετρικῆς καὶ πρωτοαρχαϊκῆς περιόδου. Πολυτιμότατον εἶναι κυρίως τὸ ὑλικὸν τῆς γεωμετρικῆς περιόδου, ἡ ὁποία μέχρι σήμερον τόσον πενιχρῶς ἀντιπροσωπεύεται εἰς τὴν Παλαίπαφον. Ὁ δρόμος ἑνὸς ἐκ τῶν τάφων ἐδέχθη παιδικὴν ταφὴν τοῦ τέλους τῶν κλασσικῶν χρόνων.

Εἰς τὴν περιοχὴν «Εὑρετὴ» τρία μεγάλου βάθους φρέατα, γεμισθέντα περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. εὑρέθησαν περιέχοντα μεγάλας ποσότητας τεθραυσμένων ἀγγείων. Ἐκ τῶν φρεάτων τούτων ἓν ἀπέφερε κεραμεικὴν τῶν τελευταίων κλασσικῶν καὶ πρωΐμων ἑλληνιστικῶν χρόνων. Μεταξὺ τῶν εὑρημάτων τούτων ὑπάρχουν εἰσηγμένα ἀττικὰ ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα δυνατὸν νὰ βοηθήσωσιν εἰς τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησιν τῆς ἐντοπίας κεραμεικῆς κατὰ τὴν περίοδον αὐτήν.

Τὰ ἕτερα δύο φρέατα ἐγεμίσθησαν μὲ ὑλικὸν ἐκ τάφων τῆς τελευταίας ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, οἱ ὁποῖοι κατεστράφησαν κατὰ τὴν ὑστεροκλασσικὴν περίοδον κατὰ τὴν διάρκειαν ἀνεγέρσεως οἰκοδομῶν. Ἀνευρέθησαν ἀρκετὰ ἀγγεῖα, δυνάμενα μερικῶς νὰ ἀποκατασταθῶσιν, ὡς καὶ ἀντικείμενα ἐξ ἐλεφαντοστοῦ καὶ χαλκοῦ, σφραγῖδες καὶ θυμιατήρια. Ἐκ τῶν ἀγγείων τινὰ ἀνάγονται εἰς τὴν Μυκηναϊκὴν Γ2 περίοδον, τὰ πλεῖστα ὅμως καὶ σπουδαιότερα εἶναι κύπελλα τῆς Μυκηναϊκῆς Γ3 : 1 περιόδου καὶ τεμάχια ἐζωγραφημένων ἀγγείων τοῦ ρυθμοῦ «rude style». Ἐπισταμένη μελέτη τοῦ ὑλικοῦ τούτου πιθανὸν νὰ ρίψῃ περισσότερον φῶς εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Παλαιπάφου κατὰ τὴν ἀποφασιστικὴν περίοδον τοῦ 13ου καὶ 12ου αἰ. π.Χ., ὅτε οἱ πρῶτοι Ἀχαιοὶ ἄποικοι ἔφθασαν ἐκ τῆς κυρίως Ἑλλάδος.

Ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας Κύπρου ἐγένοντο αἱ κάτωθι ἀνασκαφαί:

β. Ἀνασκαφὴ εἰς Νέαν Πάφον

Εἰς τὴν Νέαν Πάφον καὶ εἰς τὸν χῶρον τῆς Οἰκίας τοῦ Διονύσου ἐγένοντο ἀνασκαφαὶ κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1968. Αἱ ἐργασίαι διεξήχθησαν ὑπὸ τοῦ κ. Κυριάκου Νικολάου, Ἐφόρου τοῦ Κυπριακοῦ Μουσείου. Αὗται περιωρίσθησαν κυρίως ἐντὸς τοῦ ἤδη ἀνασκαφέντος χώρου, ἀπέβλεπον δὲ εἰς τὴν διερεύνησιν καὶ ἀποσαφήνισιν διαφόρων προ-

βλημάτων προκυψάντων ἐκ τῶν προηγουμένων ἀνασκαφῶν. Ἀνεσκάφη ὅμως καὶ μέγα μέρος, παρὰ τὴν ἔξοδον Β. τῆς μεγάλης στοᾶς. Εἰς ἓν σημεῖον πρὸς τὰ ΒΔ. τῆς Οἰκίας τοῦ Διονύσου ἐξηρευνήθη περαιτέρω ἓν δωμάτιον, τὸ ὁποῖον πιστεύεται ὅτι εἶναι ἐργαστήριον τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ μάλιστα νομισματοκοπεῖον. Κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ παρελθόντος ἀπεκαλύφθη τὸ δάπεδον καὶ σωροὶ στάκτης, παρὰ δὲ τὴν γωνίαν δύο ἑστίαι καὶ πολυάριθμα τεμάχια σκωρίας χαλκοῦ καὶ σιδήρου, μῆτραι ἐκ πηλοῦ καὶ λίθου καὶ χαλκᾶ νομίσματα μὲ προεξοχὰς ἑκατέρωθεν, μὴ ἀποπερατωθέντα εἰσέτι. Δύο ἐξ αὐτῶν εἶναι ἡνωμένα διὰ καυλοῦ. Εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν ἀνευρέθησαν ἐπίσης πολλὰ τεμάχια λιθίνων μητρῶν, ὅπου ἐχύνετο ὁ χαλκὸς διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν νομισμάτων. Ἡ διάμετρος τῶν κυκλικῶν κοιλωμάτων, ὅπου ἐχύνοντο τὰ νομίσματα, ποικίλλει ἀπὸ 4 - 1,5 ἑκ. Ἡ ἔρευνα κατέδειξεν ὅτι πρόκειται περὶ νομισματοκοπείου τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, διότι ὅλα τὰ ἀνευρεθέντα νομίσματα εἶναι πτολεμαϊκά. Ἡ ἀνακάλυψις αὕτη εἶναι πολὺ σημαντική, ὄχι μόνον διότι διὰ πρώτην φορὰν εὑρίσκεται εἰς τὴν νῆσον νομισματοκοπεῖον, ἀλλὰ κυρίως διότι εἶναι τὸ μοναδικὸν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς νομισματοκοπίας τῶν χρόνων τούτων καὶ ἡ μελέτη του θὰ συμβάλῃ τὰ μέγιστα εἰς τὴν γνῶσιν τῆς τεχνικῆς τοῦ κόπτειν νομίσματα.

Κατὰ τὴν θερινὴν περίοδον διηρευνήθη ἐπίσης περαιτέρω καὶ ἡ κατὰ τὸ παρελθὸν ἀνασκαφεῖσα αἴθουσα, ἡ ὁποία ἔδιδε τὴν ἐντύπωσιν δημοσίων βεσπασιανῶν. Ἔχει, τώρα, ἐπιβεβαιωθῆ τοῦτο, ἀνεκαλύφθη δὲ καὶ ὁ ὀχετὸς διὰ τοῦ ὁποίου ἀπεμακρύνοντο τὰ ἀκάθαρτα ὕδατα καὶ ὁ βόθρος ὅπου διωχετεύοντο.

Εἰς ἄλλην περιοχὴν ἀπεκαλύφθη μερικῶς μία οἰκία τῶν τελευταίων ἑλληνιστικῶν χρόνων. Αὕτη σύγκειται πιθανώτατα ἐκ κεντρικῆς αὐλῆς, πέριξ τῆς ὁποίας εἶναι διατεταγμένα δωμάτια. Δυστυχῶς ἡ ἐν λόγῳ οἰκία εἶναι πολὺ κατεστραμμένη ἐξ αἰτίας μεταγενεστέρων κτισμάτων, τὰ ὁποῖα ἀνηγέρθησαν ἐπ' αὐτῆς, ὡς καὶ ἐκ τῆς κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους λατομήσεως, περαιτέρω ὅμως ἔρευνα θὰ μᾶς δώσῃ, ὡς ἐλπίζεται, περισσότερα στοιχεῖα. Σημαντικὴ ἀνακάλυψις ἐνταῦθα εἶναι εἷς τοῖχος, ὁ ὁποῖος κατέρρευσε σύσσωμος εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς αὐλῆς, πιθανῶς κατὰ τὴν διάρκειαν σεισμοῦ. Ὁ τοῖχος εὑρίσκεται εἰς οἵαν κατάστασιν κατέρρευσεν, ἐπ' αὐτοῦ δὲ διεσώθη εἰς σχετικῶς καλὴν κατάστασιν καὶ ὁ «σουβᾶς», ὁ ὁποῖος εἶναι βεβαμμένος μὲ ποικίλους χρωματισμοὺς εἰς τὸ κάτω μέρος καὶ μὲ λευκὸν εἰς τὸ ἄνω. Ὁ ὅλος «σουβᾶς» εἶναι διηρημένος εἰς ἐγχάρακτα ἢ ἀνάγλυφα πλαίσια. Ἄλλη σημαντικὴ ἀνακάλυψις ἐνταῦθα εἶναι καὶ ἓν σιδηροῦν κιγκλίδωμα ἑνὸς μεγάλου παραθύρου, διαστάσεων 1.56 × 1.04 μ. Τὸ παράθυρον ἔφερεν ἐπίσης λεπτοὺς διαφανεῖς πίνακας (ὑελοπίνακας) ἐκ γυψολίθου, ἄφθονα τεμάχια τῶν ὁποίων ἀνευρέθησαν *in situ*.

Ἐξερευνήσεις ἐγένοντο καὶ εἰς διάφορα ἄλλα σημεῖα τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἐκαθαρίσθησαν τρία φρέατα. Ἀλλ' ἡ κυρία ἀνασκαφὴ περιωρίσθη πρὸς Β. τῆς μεγάλης στοᾶς, ἔναντι ἀκριβῶς τῆς Β. ἐξόδου. Κύριος σκοπὸς τῆς ἀνασκαφῆς αὐτῆς ἦτο ἡ συμπλήρωσις τοῦ τετραγώνου τοῦ ὅλου ἀνασκαφέντος χώρου, ἡ διαπίστωσις τῆς καταστάσεως ἔξωθι τῆς ἐξόδου τῆς στοᾶς καὶ ἡ ἀποκάλυψις τῆς Δ. πλευρᾶς τῆς ἑλληνιστικῆς οἰκίας

περὶ τῆς ὁποίας ἐγένετο ἤδη λόγος ἀνωτέρω.

Μεταξὺ τῶν εὑρημάτων τῆς θερινῆς περιόδου τῶν ἀνασκαφῶν 1968 συμπεριλαμβάνονται, ὡς συνήθως, πολλοὶ πήλινοι λύχνοι, χαλκᾶ νομίσματα, σφραγίσματα ἐπὶ λαβῶν ἀμφορέων, πήλινα εἰδώλια καὶ σωρεία τεθραυσμένων ἀγγείων. Ἀξιόλογα εὑρήματα εἶναι ἓν πήλινον δισκοειδὲς μετάλλιον, τὸ ὁποῖον φέρει ἐπὶ τῆς ἐμπροσθίας ὄψεως τρεῖς προτομάς, δύο ἀνδρικὰς εἰς τὸ ἄκρον καὶ μίαν γυναικείαν εἰς τὸ μέσον. Ἡ γυναικεία μορφὴ φέρει διάδημα, αἱ δὲ ἀνδρικαὶ φρυγικὸν κωνικὸν πῖλον. Ἄλλα ἀξιόλογα εὑρήματα εἶναι ἓν χαλκοῦν ἔλασμα παριστάνον τὴν Ἶσιδα καὶ χαλκοῦν ἀγαλμάτιον πτερωτοῦ Ἔρωτος, φέροντος ὑδρίαν ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου.

Ἐπερατώθησαν εἰς Νέαν Πάφον αἱ τελευταῖαι ἀνασκαφαὶ τῆς περιόδου 1968, αἱ ὁποῖαι διεξήχθησαν εἰς τὸν χῶρον τοῦ θεάτρου παρὰ τὸν σημερινὸν φάρον τῆς Κάτω Πάφου. Σκοπός των εἶναι ἡ ἀποκάλυψις τοῦ θεάτρου, ἡ μελέτη τούτου καὶ ἀκολούθως ἡ ἀναστήλωσίς του. Τὰς ἀνασκαφὰς διηύθυνεν ὁ Ἔφορος τοῦ Κυπριακοῦ Μουσείου κ. Κυριάκος Νικολάου, βοηθούμενος ὑπὸ τεχνικῶν τοῦ Τμήματος Ἀρχαιοτήτων.

Ἡ Νέα Πάφος εἶχε δύο θέατρα, πιθανῶς καὶ ἀμφιθέατρον. Τὸ ὑπὸ ἀνασκαφὴν θέατρον εὑρίσκεται ἐπὶ τῆς Α. κλιτύος βραχώδους ὑψώματος, γνωστοῦ ὡς Φάρος, τὸ ὁποῖον πιστεύεται ὅτι ἦτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ ἀκρόπολις τῆς Νέας Πάφου. Εἰς τὸ ἄνω ἄκρον τοῦ ὑψώματος σώζονται εἰσέτι λαξευταὶ βαθμίδες κλίμακος, αἱ ὁποῖαι ὡδήγουν κάτω πρὸς τὸ θέατρον. Τὸ θέατρον τοῦτο δεσπόζει τῆς ἀρχαίας πόλεως πρὸς Α., εἰς τὸ βάθος

Εἰκ. 3. Λευκωσία. Κυπριακὸν Μουσεῖον. Συλλογὴ Μιχαηλίδη. Ρυτὸν ἔχον μορφὴν ταύρου. Ὑστέρας ἐποχῆς Χαλκοῦ

δὲ φαίνονται ἀμφιθεατρικῶς τὰ ὄρη τῆς Πάφου. Ἐκ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ θεάτρου, δεξιὰ καὶ ἀριστερά, εἶναι ὁρατὴ καὶ ἡ θάλασσα. Τὸ θέατρον διεγράφετο σαφῶς εἰς τὴν ἐπιφάνειαν πρὸ τῶν ἀνασκαφῶν, ἀλλ' οὐδέποτε ἀνεσκάφη. Ὁ χῶρος ἐχρησιμοποιήθη παλαιότερον ὡς λατομεῖον, ἐκ τοῦ ὁποίου ἀφῃρέθησαν ὅλοι σχεδὸν οἱ πελεκητοὶ λίθοι δι' ἄλλην οἰκοδομικὴν χρῆσιν. Εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους διεκρίνετο μόνον τὸ κοῖλον τοῦ θεάτρου καὶ μία ἡμικυκλικὴ τάφρος ὄπισθεν, μαρτυροῦσα τὴν ἀφαίρεσιν λίθων. Ὁ καθορισμὸς τῆς ὀρχήστρας καὶ τῆς σκηνῆς δὲν παρουσίασε δυσκολίας.

Αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς τρεχούσης περιόδου περιωρίσθησαν εἰς τὸ ἄνοιγμα μεγάλης δοκιμαστικῆς τάφρου, ἡ ὁποία διασχίζει τὸ κοῖλον, τὴν ὀρχήστραν καὶ τὴν σκηνὴν κατὰ τὸν μεγάλον ἄξονα τοῦ θεάτρου. Σκοπὸς ἦτο νὰ διαπιστωθῇ πρῶτον τὸ μέγεθος τοῦ θεάτρου καὶ δεύτερον ἡ κατάστασίς του. Πλὴν τῆς τάφρου ἐξηρευνήθη καὶ μέγα μέρος τοῦ ἄνω τμήματος τοῦ κοίλου, ὡς καὶ τὰ δύο αὐτοῦ ἄκρα. Αἱ πρῶται αὗται δοκιμα-

στικαὶ ἀνασκαφαὶ ἔφερον εἰς φῶς δεκατέσσαρας σειρὰς ἐδωλίων, δυστυχῶς ὅμως ἄνευ ἐπενδύσεως. Ἀνευρέθη ἐπίσης μέρος τῆς ὀρχήστρας καὶ τῆς σκηνῆς. Ἐκ τῶν πρώτων παρατηρήσεων φαίνεται ὅτι τὸ θέατρον ἀνήκει, ὡς ἔχει σήμερον, εἰς τοὺς ὑστέρους ρωμαϊκοὺς χρόνους. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται τόσον ἐκ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὅσον καὶ ἐκ τῆς ἀγγειοπλαστικῆς. Μεταξὺ ἄλλων εὑρημάτων συγκαταλέγονται ἐλάχιστα τεμάχια ἐπιγραφῶν, πληθώρα τεμαχίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἐκ μαρμάρου καὶ πώρου καὶ πολλὰ θραύσματα κεράμων στέγης.

γ. Ἀνασκαφὴ Βασιλικῆς Λιμενιωτίσσης εἰς Κάτω Πάφον

Συνεπληρώθη ἡ ἀνασκαφὴ μεγάλης βασιλικῆς παρὰ τὸν Λιμένα Πάφου. Ἡ βασιλικὴ αὕτη εἶχεν ἐπισημανθῆ κατὰ τὸ 1938, ὅτε σημαντικὸν τμῆμα αὐτῆς κατεστράφη κατὰ τὴν διάρκειαν ἀνοικοδομήσεως παρακειμένου οἰκήματος. Περιωρισμένης κλίμακος ἀνασκαφή, ἐντὸς τοῦ Ν. κλίτους τῆς βασιλικῆς, διεξήχθη ὑπὸ τοῦ Τμήματος Ἀρχαιοτήτων κατὰ τὸ 1959. Κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἤρχισεν ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς. Αὕτη ἐπανελήφθη κατὰ τὸ τέλος Αὐγούστου καὶ συνεπληρώθη τὴν 26ην Ὀκτωβρίου 1968. Ἡ ἀνασκαφὴ διεξήχθη, ὡς καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ Ἐφόρου Ἀρχαίων Μνημείων κ. Α. Παπαγεωργίου. Αἱ διεξαχθεῖσαι ἀνασκαφαὶ ἔφερον εἰς φῶς μεγάλην τρίκλιτον βασιλικὴν μήκους 52 μ. (συμπεριλαμβανομένου τοῦ νάρθηκος καὶ τοῦ αἰθρίου) καὶ πλάτους 19 μ. Ὁ κυρίως ναὸς διηρεῖτο εἰς τρία κλίτη διὰ δύο σειρῶν κιόνων βαινόντων ἐπὶ χαμηλοῦ στυλοβάτου μήκους 28.10 μ. καὶ κατέληγε πρὸς Α. εἰς μίαν ἡμικυκλικὴν ἔσωθεν καὶ ἡμιοκτάπλευρον ἔξωθεν ἁψῖδα. Οἱ κίονες τῆς βασιλικῆς ἦσαν μαρμάρινοι, τὸ δὲ δάπεδον τῶν μὲν πλαγίων κλιτῶν ἐκαλύπτετο δι' ὡραίων ψηφιδωτῶν μὲ ποικίλας γεωμετρικὰς παραστάσεις, τοῦ δὲ μέσου κλίτους διὰ πολυχρώμου μαρμαροθετήματος. Δυτικῶς τῆς βασιλικῆς ὑπῆρχε νάρθηξ, ὅστις ἐπεκοινώνει μετὰ τοῦ κυρίως ναοῦ διὰ τριῶν θυρῶν καὶ μετὰ τοῦ δυτικώτερον κειμένου αἰθρίου διὰ δύο θυρῶν, εὑρισκομένων ἔναντι τῆς Β. καὶ Ν. στοᾶς τοῦ αἰθρίου. Ἡ βασιλικὴ αὕτη ἀνηγέρθη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου αἰ. καὶ κατεστράφη πιθανώτατα κατὰ τὴν δευτέραν ἐναντίον τῆς Κύπρου ἀραβικὴν ἐπιδρομήν, τῆς ὁποίας ἡγεῖτο ὁ Abul'l Awar τὸ 653 μ.Χ., ὅτε κατελήφθη ἡ Πάφος καὶ κατεστράφη. Ἡ καταστροφὴ τῆς βασιλικῆς ἦτο ὁλοκληρωτική. Τὸ Δ. τμῆμα αὐτῆς ἐχρησιμοποιήθη ὡς νεκροταφεῖον, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταστραφῇ μέγα τμῆμα τοῦ δαπέδου τοῦ μνημείου. Ἐν τούτοις, ὁ χῶρος τῆς βασιλικῆς μετὰ τῶν προσκτισμάτων αὐτῆς δὲν ἐγκατελείφθη. Ἀντιθέτως, ὡς ἀποδεικνύει ὁ σημαντικὸς ἀριθμὸς τῶν ἀραβικῶν ἐπιγραφῶν τοῦ β΄ ἡμίσεος τοῦ 7ου αἰ., αἵτινες ἀνευρέθησαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἀνασκαφῶν, ὁ χῶρος ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἐπιδρομέων, οἵτινες ἐγκατέστησαν τότε σημαντικὴν δύναμιν στρατοῦ (12.000 ἄνδρας κατὰ τὰς ἀραβικὰς πηγὰς) καὶ ἀνήγειραν φρούριον καὶ τζαμίον. Ἡ δύναμις αὕτη παρέμεινεν ἐν Κύπρῳ μέχρι περίπου τὸ 680, ὅτε ἀπεσύρθη ὑπὸ τοῦ Καλίφου Γεζὶτ (680 - 683). Μέχρι τοῦδε δὲν ἦτο γνωστὸς ὁ χῶρος, ἔνθα ἐγκατεστάθη ἡ ἀραβικὴ αὕτη δύναμις. Ἡ ἀνεύρεσις ὅμως σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ἀραβικῶν ἐπιγραφῶν κατὰ τὰς προσφάτους ἀνασκαφὰς εἰς Πάφον, ἐν

συνδυασμῷ πρὸς τὰς ἐνδείξεις ὅτι τὸ παρακείμενον φρούριον τῶν Σαράντα Κολώνων ἐκτίσθη μετὰ τὸ 653, καθιστᾷ λίαν πιθανὴν τὴν τοποθέτησιν τοῦ χώρου σταθμεύσεως τῶν ἀραβικῶν δυνάμεων εἰς Πάφον.

Βορείως τῆς βασιλικῆς ἀνευρέθη μεγάλη ὀρθογώνιος αἴθουσα, μὴ ἐρευνηθεῖσα πλήρως, διότι ὕπερθεν αὐτῆς εὑρίσκεται ἡ ὁδός, ἡ ἄγουσα ἀπὸ τοῦ λιμένος πρὸς τὸν χῶρον τῆς ρωμαϊκῆς ἐπαύλεως μὲ τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα, τῆς ὁποίας τὸ δάπεδον καλύπτεται διὰ μαρμαροθετήματος. Ὑπάρχουν σοβαραὶ ἐνδείξεις, ὅτι τὰ μαρμάρινα πλακίδια τοῦ μαρμαροθετήματος τούτου ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ μέσου κλίτους τῆς βασιλικῆς. Ἐπί τινος λευκοῦ μαρμαρίνου πλακιδίου ἀνευρέθη ἀραβικὴ ἐπιγραφή. Μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς βασιλικῆς τὸ αἴθριον καὶ τὰ προσκτίσματα αὐτῆς διερρυθμίσθησαν εἰς κατοικίας καὶ ἐργαστήρια. Ἐντὸς τοῦ αἰθρίου ἀνευρέθησαν ἐργαστήρια ἐπεξεργασίας μετάλλων. Κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν παχέος στρώματος στάκτης ἀνευρέθησαν μεγάλαι ποσότητες σκωρίας — ὑπολείμματα ἐπεξεργασίας τοῦ σιδήρου. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν Ἀράβων καὶ προφανῶς κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 8ου αἰῶνος, ἀνηγέρθη ἐντὸς τῆς βασιλικῆς νέα μικροτέρων διαστάσεων τρίκλιτος βασιλική, ἥτις ἐκαλύπτετο διὰ κτιστῶν θόλων, ὡς δεικνύει ἡ ἐπιμελεστέρα τοιχοδομία καὶ τὸ πάχος τῶν τοίχων. Τὰ κλίτη ἐχωρίζοντο διὰ κτιστῶν, ἰσχυρῶν πεσσῶν. Αὐτὴ ἡ δευτέρα βασιλικὴ εἶναι ἴσως ὁ ἀναφερόμενος ὑπὸ τοῦ Ἁγ. Νεοφύτου, ὡς καταστραφεὶς ὑπὸ σεισμοῦ «μέγιστος ναὸς τῆς ἀχράντου Θεοτόκου, ὁ ἐν τῷ φρουρίῳ τῆς Πάφου, ἣν Λιμενιώτισσαν καλοῦσιν οἱ λαοί», ὀλίγον μετὰ τὸ 1159 μ.Χ. Εἰς τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ μνημείου ἐχρησιμοποιήθησαν ὑλικὰ ἐκ τῆς καταστραφείσης πρώτης βασιλικῆς (τεμάχια μαρμαρίνων κιόνων, θωρακίων, πεσσίσκων κλπ.). Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν καταστροφήν της ἀνηγέρθη ἐντὸς τοῦ μέσου κλίτους αὐτῆς ἕτερος ναός, ὅστις διετηρήθη μέχρι σχεδὸν τῶν νεωτέρων χρόνων. Μεταξὺ τῶν εὑρημάτων ἀναφέρομεν, πλὴν τῶν ἀραβικῶν ἐπιγραφῶν, κίονας, κιονόκρανα, τεμάχια μαρμαρίνης πλακὸς τραπέζης προσφορῶν μὲ ὡραῖον γλυπτὸν διάκοσμον, πεσσίσκον τῶν μαρμαρίνων κιγκλίδων τοῦ βήματος, τεμάχια θωρακίων καὶ κιόνων, βάσιν περιρραντηρίου, ἀγγεῖα κλπ.

Εἰκ. 4. Λευκωσία. Κυπριακὸν Μουσεῖον. Συλλογὴ Μιχαηλίδη. Οἰνοχόη τοῦ ἐλευθέρου ζωγραφικοῦ ρυθμοῦ. 7ου αἰ. π.Χ.

δ. Ἀνασκαφαὶ Σαλαμῖνος

Ἐπερατώθησαν αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ 1968 εἰς τὸν χῶρον τῆς ἀρχαίας Σαλαμῖνος. Αὗται διεξήχθησαν εἰς δύο περιόδους, περὶ τὰς ἀρχὰς καὶ τὰ τέλη τοῦ 1968, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Τμήματος Ἀρχαιοτήτων δρος Β. Καραγιώργη, βοηθουμένου ὑπὸ τεχνικῶν τοῦ Τμήματος Ἀρχαιοτήτων.

Κύριος σκοπὸς τῆς ἀνασκαφῆς ἦτο ἡ ἀποκάλυψις τῶν δωματίων ὄπισθεν τῆς Β. καὶ Ν. στοᾶς τῆς Παλαίστρας τοῦ Γυμνασίου. Ὡς γνωστόν, τὸ Γυμνάσιον κατεστράφη ὁλοσχερῶς κατὰ τοὺς ἀλλεπαλλήλους σεισμοὺς τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., ἀλλὰ μετὰ πάροδον χρόνου ἀνῳκοδομήθησαν μερικῶς τὰ λουτρὰ τοῦ Γυμνασίου. Τὰ κατάλοιπα τῶν ἐρειπωθέντων κτηρίων, κυρίως τῶν ὑποκαύστων τῶν λουτρῶν, ἐρρίφθησαν ἐντὸς τῶν ἀχρηστευθέντων δωματίων πέριξ τῶν στοῶν τῆς Παλαίστρας. Ὀλίγα ὅμως τῶν δωματίων τούτων ἐξηκολούθησαν χρησιμοποιούμενα καὶ κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους. Μεταξὺ τούτων περιλαμβάνεται ὁ χῶρος τῶν βεσπασιανῶν, ὄπισθεν τῆς Ν. στοᾶς τῆς Παλαίστρας, καὶ τὸ ἀντίστοιχον δωμάτιον ὄπισθεν τῆς Β. Παλαίστρας. Εἰς τὸν Β. τοῖχον τοῦ δωματίου τούτου εὑρέθησαν ἐντειχισμέναι δύο μεγάλαι μαρμάριναι βάσεις ἀγαλμάτων φέρουσαι ἐπιγραφὰς καὶ χρονολογούμεναι ἀπὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Ἡ μία τῶν ἐπιγραφῶν τούτων ἀναφέρεται εἰς Γυμνασιάρχην τῆς πόλεως. Ὡς γνωστόν, τὸ Γυμνάσιον τῆς Σαλαμῖνος, ἓν τῶν ἀρχαιοτέρων τῆς νήσου, χρονολογεῖται ἀπὸ τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου.

Ἀπεκαλύφθησαν ἑπτὰ δωμάτια κατὰ μῆκος τῆς Ν. στοᾶς (εἰ κ. 5) καὶ ἑπτὰ κατὰ μῆκος τῆς Β. Παρ' ὅλον ὅτι μόνον τὸ κάτω μέρος τῶν τοίχων σώζεται, ἐν τούτοις, ἡ τοιχοδομὴ καὶ ἡ ἐπένδυσις τῶν τοίχων διὰ κονιάματος μαρτυροῦν τὴν ἀρίστην ποιότητα τῆς κατασκευῆς των. Ἐντὸς τῶν δωματίων, ἀνάμεικτα μὲ τὸν σωρὸν τῶν καταλοίπων τῶν σεισμῶν, ἀνευρέθησαν πλεῖστα νομίσματα, ἅπαντα τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. τῆς ἐποχῆς δηλαδὴ τῶν σεισμῶν, καθὼς καὶ τεμάχια ἀγαλμάτων, τὰ ὁποῖα ἐκόσμουν ἄλλοτε τὰς στοὰς τοῦ Γυμνασίου. Μεταξὺ τούτων, περιλαμβάνεται ὁ βραχίων καὶ μέρος τῆς λύρας τοῦ ἀγάλματος τοῦ Κιθαρῳδοῦ Ἀπόλλωνος, τὸ ὁποῖον εὑρέθη τὸ 1954 καὶ τὸ ὁποῖον κοσμεῖ τὴν αἴθουσαν Σαλαμῖνος εἰς τὸ Κυπριακὸν Μουσεῖον, ὡς καὶ μαρμάρινον ἄγαλμα τοῦ Μελεάγρου, δυστυχῶς ἀκέφαλον.

Εἰς ἓν τῶν δωματίων ὄπισθεν τῆς Ν. στοᾶς ἀνευρέθησαν τρεῖς μεγάλοι πίθοι κατὰ τὸ ἥμισυ ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ρωμαϊκοῦ πατώματος. Πιθανὸν οὗτοι νὰ ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ τὴν ἀποθήκευσιν ἐλαίου, τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπὸ τῶν μαθητῶν τοῦ Γυμνασίου μετὰ τὰς ἀθλοπαιδιάς. Εἶναι γνωστὸν ἀπὸ τὸν Βιτρούβιον ὅτι ὅλα τὰ Γυμνάσια εἶχον καὶ ἀποθήκην ἐλαίου, τὸ ἐλαιοθέσιον. Ὄπισθεν τῆς Ν. στοᾶς εὑρίσκονται τὰ προπύλαια τῆς Παλαίστρας τοῦ Γυμνασίου. Μετὰ τὸν σεισμὸν τοῦ 4ου αἰ. ἀνεστηλώθησαν οἱ κίονες τῶν προπυλαίων, τῶν παλαιῶν λιθίνων ἀντικατασταθέντων διὰ μαρμαρίνων. Ἡ τελευταία ἀνασκαφὴ ἀπεκάλυψε τὰς βάσεις τῶν ρωμαϊκῶν κιόνων ἐξ ἀσβεστολίθου, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐτοποθετήθησαν αἱ βάσεις τῶν μαρμαρίνων κιόνων.

Δοκιμαστικαὶ ἀνασκαφαὶ εἰς τοὺς μὴ ἀνασκαφέντας χώρους τῶν λουτρῶν τοῦ Γυμνασίου ἔχουν ἤδη προετοιμάσει τὸ ἔδαφος διὰ περαιτέρω ἐρεύνας.

Εἰκ. 5. Κύπρος. Σαλαμίς. Τὰ προσφάτως ἀνασκαφέντα δωμάτια ὄπισθεν τῆς Ν. στοᾶς τῆς Παλαίστρας τοῦ Γυμνασίου

II. ΜΟΥΣΕΙΑ :

Εἰς Λάρνακα εἶναι ἕτοιμον πρὸς λειτουργίαν τὸ νέον Ἐπαρχιακὸν Μουσεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον ἔχουν ἐκτεθῆ ἀντικείμενα ὅλων τῶν περιόδων ἀνευρεθέντα εἰς τὴν πόλιν καὶ ἐπαρχίαν τῆς Λάρνακος. Τὸ νέον Μουσεῖον ἀντικαθιστᾷ τὸ παλαιὸν Ἐπαρχιακόν, τὸ ὁποῖον εὑρίσκετο εἰς τὸν Τουρκικὸν τομέα τῆς πόλεως καὶ τὸ ὁποῖον προφανῶς ἐσυλήθη.

Ὑπὸ τοῦ Κυπριακοῦ Μουσείου ἠγοράσθη μεγάλη ἰδιωτικὴ Ἀρχαιολογικὴ Συλλογή, ἡ ὁποία ἐδημιουργήθη ἐν Λευκωσίᾳ περὶ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. Ἡ συλλογὴ περιλαμβάνει περὶ τὰ ὀκτακόσια ἀντικείμενα, κυρίως κεραμεικὰ καὶ γλυπτά, ἀντιπροσωπευτικὰ σχεδὸν ὅλων τῶν ἐποχῶν καὶ ρυθμῶν τῆς Κυπριακῆς τέχνης. Ἀξιόλογα εἶναι τὰ Μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα (εἰκ. 1-4) τῆς συλλογῆς [1] καὶ τὰ κυπριακὰ τοῦ «ἐλευθέρου ρυθμοῦ» τοῦ 7ου αἰ. π.Χ.

Β. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΗΣ

1. Τὰ μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα τῆς Συλλογῆς ταύτης, γνωστῆς ὡς Συλλογῆς Γ. Μιχαηλίδη, ἐδημοσιεύθησαν ἤδη ὑπὸ τοῦ ὑπογραφομένου εἰς τὸ δεύτερον τεῦχος τῆς κυπριακῆς σειρᾶς Corpus Vasorum Antiquorum (1965).

NEWS FROM CYPRUS

I. EXCAVATIONS :

a. **Kouklia** (Palaipaphos). The wall of Palaipaphos of the hill «Marcello» was investigated by the German archaeological mission. Here occurred the Persian siege of 497 B.C. The investigation and the ceramic finds discovered show that the fortress was abandoned in the 3rd century B.C. The research on the East section of the old city revealed rock-cut tombs of the Protogeometric and Protoarchaic periods.

In the area «Eurete» three deposits containing pottery were studied, one of the late classical and early Hellenistic periods, the other two of pots and small finds belonging to the Mycenaean (LH III C 2, and 3,1) period.

b. **Kato Paphos**. By the Archaeological Service of Cyprus a Hellenistic workshop for casting coins was discovered in New Paphos near the house of Dionysos.

Three houses were discovered also of the late Hellenistic period, much destroyed however by later buildings above.

The excavation was completed and the recovery of the theatre of late Roman times, found on the hill «Pharos». Its circle is discerned, and the orchestra and stage clarified as well as the size of the theatre.

A large basilica (Limeniotissa) was excavated which has been known since 1938. It is a large basilica with three aisles, narthex and court, of which the floor was covered with mosaic and marble decoration. It was probably destroyed in 653 by the Arabs, when Paphos also was destroyed. The place was used by them for the installation of the army, and at that time were built the fortress and mosque. In the 8th century a smaller triple basilica was erected, which was destroyed probably by an earthquake a little after 1159. On this also was built another smaller temple. A large number of architectural members were found.

c. **Salamis.** A series of rooms behind the North and South stoas (f i g. 5) of the Palaestra and the Gymnasium, industrial constructions, were revealed, in which probably was the storeroom for oil for the needs of the young men exercising in the athletic training (oil deposit). Among the finds are reported statues from the decoration of the stoas of the Gymnasium and coins of the 4th century A.D., i.e. the period of the destruction of the Gymnasium.

II. MUSEUMS :

d. **Larnaca.** There is the prospect of opening shortly the new Museum to replace the old, situated in the Turkish section of the city.

The Michaelides private collection was bought by the **Cyprus Museum** including principally ceramic objects and sculptures of all periods and styles of Cypriot art (f i g s. 1 - 4).

V. KARAGIORGIS

Εἰκ. 1. Ναὸς Ἀφαίας Αἰγίνης. Ἄποψις τοῦ ναοῦ ἐκ ΝΔ. πρὸ τῆς καταστροφῆς (Φωτογραφία Δεκεμβρίου 1960, ἐκ τοῦ Ἀρχείου τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως)

Ο ΚΙΝΔΥΝΟΣ ΤΩΝ ΕΡΕΙΠΙΩΝ ΕΚ ΤΩΝ ΚΕΡΑΥΝΩΝ

Τὴν 16ην Ἰανουαρίου ἐ.ἔ. κατὰ τὴν διάρκειαν νυκτερινῆς θυέλλης κεραυνὸς ἔπληξε τὸν ναὸν τῆς Ἀφαίας ἐν Αἰγίνῃ. Τὰ ἀποτελέσματα ὑπῆρξαν ἀσυνήθως καταστρεπτικά. Ὁ κεραυνὸς ἔπληξε τὸν ΝΔ. γωνιαῖον κίονα (εἰκ. 2), ὁ ὁποῖος διετηρεῖτο μέχρι τοῦ μέσου περίπου. Τὸ ὑπόλοιπον εἶχεν ἀναστυλωθῆ διὰ σπονδύλων νέων πωρολίθου καὶ εἶχον ἐπανατοποθετηθῆ τὸ κιονόκρανον καὶ τὸ ἐπιστύλιον, ἅτινα ἀμφότερα ἦσαν ἀρχαῖα (εἰκ. 1). Ἡ καταστροφὴ ὑπῆρξεν ἀνηλεής. Ὁ κεραυνὸς ἔπληξε προφανῶς τὸ κατώτερον ἥμισυ τοῦ κίονος, ἤτοι τὸ ἀρχαῖον τμῆμα. Διεσκόρπισεν εἰς μυρία τεμάχια, μεγέθους μέχρι καὶ χάλικος, τὸν ἀρχαῖον κίονα καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ ναοῦ καὶ πέραν τούτου (εἰκ. 3-4), ὡς νὰ ἐπρόκειτο περὶ ἰσχυρᾶς ἐκρηκτικῆς ὕλης. Τμῆμα ὀλιγώτερον τοῦ μέτρου ἐκ τῆς βάσεως τοῦ κίονος παρέμεινεν ὄρθιον εἰς τὴν θέσιν του, ἀλλ' ἐσχίσθη εἰς δύο ἀπὸ ἄνωθεν ἕως κάτω. Τὰ ὑπερκείμενα τμήματα τοῦ ἀναστυλωθέντος κίονος δὲν ἐβλάβησαν εὐθέως. Κατέπεσον μόνον καὶ ἐθραύσθησαν ἐν

Εἰκ. 2. Ναὸς Ἀφαίας Αἰγίνης. Ἄποψις τοῦ ναοῦ ἐκ ΝΔ. δεικνύουσα τὸν ὑπὸ τοῦ κεραυνοῦ πληγέντα κίονα

μέρει, συνέπεσον δὲ συγχρόνως τὸ ἀρχαῖον κιονόκρανον καὶ τὸ ἀρχαῖον ἐπιστύλιον, σχεδὸν ἄνευ ζημίας (εἰκ. 5). Λόγῳ τῆς πρωτοφανοῦς βιαιότητος τοῦ φαινομένου παρεκλήθη ὁ συνάδελφος καθηγητὴς τῆς Μετεωρολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Λεων. Καραπιπέρης νὰ συνεξετάσῃ μετὰ τοῦ ἁρμοδίου Ἐφόρου κ. Ἀ. Βαβρίτσα καὶ ἡμῶν τὴν ἐξαιρετικὴν ταύτην περίπτωσιν. Ὁ κ. Καραπιπέρης ἐθεώρησε πράγματι τὴν καταστροφὴν ὡς ἀσυνήθη καὶ θὰ ἐκθέσῃ ὁ ἴδιος τὴν ἐπιστημονικὴν ἄποψιν τοῦ γεγονότος.

Δι' ἡμᾶς ὡς ἀρχαιολόγους τὸ πρᾶγμα ἐνέχει ἰδιαιτέραν σημασίαν ἀπὸ ἀπόψεως ἀμύνης κατὰ μελλοντικῶν καταστροφῶν. Ἤδη ἀπὸ ἐτῶν εἶχε προσελκύσει τὴν προσοχήν μου τὸ γεγονὸς τῆς συχνότητος τῶν κεραυνῶν ἐπὶ τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως.

Καθ' ὅλην τὴν κλασσικὴν ἀρχαιό-

Εἰκ. 3. Ναὸς Ἀφαίας Αἰγίνης. Θραύσματα ἐκ τοῦ πληγέντος κίονος μεταξὺ τοῦ περιστυλίου καὶ τοῦ ὀπισθοδόμου

Εἰκ. 4. Ναὸς Ἀφαίας Αἰγίνης. Τὸ διασωθὲν τμῆμα τοῦ πληγέντος κίονος

τητα, ἐφ' ὅσον δύναμαι νὰ ἐνθυμηθῶ, δὲν ἀναφέρεται πτῶσις κεραυνοῦ ἐπὶ τῶν περικαλλῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀφότου ὅμως ἤρχισαν νὰ μεταβάλλωνται εἰς ἐρείπια, ἐπλήγησαν πολλάκις. Προφανῶς τὰ ἐρείπια προσελκύουν τὸν κεραυνόν. Ὑπὸ κεραυνοῦ ἀνετινάχθησαν ἐπὶ Τουρκικῆς κατοχῆς τὰ Προπύλαια, ὑπὸ κεραυνοῦ τὸ Ἐρέχθειον (τότε χαρέμιον), ὑπὸ κεραυνοῦ ὁ ἠρειπωμένος Πύργος τῆς Καλασκοπῆς (περιοχὴ Γοράνων) καὶ κατὰ τὴν τελευταίαν γενεὰν ἐπλήγησαν, νομίζω τρίς, τὰ μάρμαρα τῆς Ἀκροπόλεως, ἐπὶ πλέον δὲ οἱ στῦλοι τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς καὶ τὸ μνημεῖον Φιλοπάππου πρὸ ὀλίγων μόλις ἐτῶν. Οἱ ναοὶ τῆς Λίνδου καὶ τῆς Φιγαλείας εἶναι δύο ἕτερα παραδείγματα, ἀσφαλῶς δὲ δὲν ἐξαντλεῖται ὁ κατάλογος. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ὡμίλησα εἰς τοὺς ἐμπειρογνώμονας τῆς UNESCO, τοὺς ἐπισκεφθέντας τὸν παρελθόντα Ὀκτώβριον τὴν Ἑλλάδα, Καθηγητὴν κ. Lemaire, καθηγητὴν κ. Sneyers καὶ δόκτορα Sonnier περὶ τοῦ φαινομένου. Παρεκάλεσα δὲ νὰ μελετήσουν καὶ τὸ ζήτημα τοῦτο μαζὶ μὲ τοὺς ὑπολοίπους φθοροποιοὺς τῶν ἀρχαιοτήτων παράγοντας.

Ἡ ἰδέα τῶν συνήθων ἀλεξικεραύνων καθὼς καὶ τῶν μεταλλικῶν πλεγμάτων συνεζητήθη, φυσικά, πρὸ πολλοῦ. Δὲν ἐπεζητήθη ὅμως ἡ ἐφαρμογὴ τούτων πρῶτον διότι χρειάζονται πολλὴν ἐπίβλεψιν, διὰ νὰ μὴ προξενοῦν κακὸν ἀντὶ

Εἰκ. 5. Ναὸς Ἀφαίας Αἰγίνης. Εἰκὼν ἐκ ΝΔ. δεικνύουσα τὸ ἐπιστύλιον καὶ τὸ κιονόκρανον τοῦ πληγέντος κίονος, τὰ ὁποῖα ἐβλάβησαν ἐλάχιστα

καλοῦ, καὶ δεύτερον διότι οἱ ἀνὰ τὸν κόσμον ὑπερευαίσθητοι αἰσθητικοὶ θὰ εὕρισκον θέμα μεμψιμοιρίας καὶ ἀφθόνων ἐπιθέσεων. Νῦν μελετᾶται ἡ δυνατότης χρησιμοποιήσεως τῶν νέων ἀλεξικεραύνων ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἰονισμοῦ τῆς πέριξ ἀτμοσφαίρας. Φοβοῦμαι, ὅτι οὔτε καὶ ἡ μέθοδος αὕτη εἶναι ἀπηλλαγμένη αἰσθητικῶν ἐλαττωμάτων, τοὐλάχιστον ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως. Ἴσως ὅμως ἡ χρῆσις ἀλεξικεραύνων ἐπιβάλλεται νὰ ἐφαρμοσθῇ τὸ ταχύτερον γενικῶς ἐπὶ τῶν ἐρειπίων, ἅτινα ἡ στατιστικὴ ἀποδεικνύει ὡς ἰδιαιτέρως προτιμώμενα ὑπὸ τῶν κεραυνῶν. Ἄλλως θὰ εὑρεθῶμεν πρὸ ὀδυνηροτέρων ἴσως ἐκπλήξεων, ἀκόμη καὶ μὲ ἀνθρώπινα θύματα. Ἡ ὀργὴ τοῦ οὐρανοῦ εἶναι τυφλὴ καὶ δὲν πλήττει μόνους τοὺς Chubb οὐδὲ καὶ μόνα τὰ ἐρείπια τῆς Καλασκοπῆς ἐπὶ τοῦ Ταϋγέτου.

Καθ. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ

THE DANGER OF LIGHTNING ON RUINS

During a storm in the night of the 16th of January this year, lightning struck the temple of Aphaia at Aegina. The results were unusually destructive. The SW corner column, which had been preserved up to about the middle, was hit (fig. 2). The rest had been restored by a new tambour of porous stone and the capital and architrave, both ancient, had been put back in their place (fig. 1).

The destruction was merciless. The lightning obviously struck the lower half of the column, that is, the ancient part. It shattered the ancient column into countless pieces, the size of pebbles, and scattered these right through the length of the temple and beyond (figs. 3 - 4), as if it were a powerful explosive. A piece less than a metre long from the base of the column remained standing in its place, but it was split all the way down. The ancient capital and architrave collapsed simultaneously but were nearly undamaged (fig. 5). Because of the amazing violence of the phenomenon, my colleague Mr. Leon. Karapiperis, Professor of Meteorology at the University of Athens, was asked to study this unique case together with the responsible ephor, Mr. A. Vavritsas and myself. Mr. Karapiperis in fact considers this destruction unusual and will himself expose the scientific side of the fact.

For us as archaeologists this is specially important from the point of view of defense against future destruction. For years now my attention has been turned to the frequency of thunder on the monuments of the Acropolis.

During all classical antiquity, as far as I can remember, thunder is not mentioned in connection with the beautiful monuments of the Acropolis. However, since they have started to become ruins, they have often been hit. Obviously ruins attract thunder. The Propylaea were blown up during the Turkish occupation, then the Erechtheion (a harem at the time), the ruined Tower of Kalaskopi (Goranon area), and in the last generation I think that the marbles of the Acropolis were hit three times, as well as the columns of Olympian Zeus and the Philopappos monument only a few years ago. The temples of Lindos and Phigaleia are two other examples moreover, and it is certain that the catalogue has not yet been finished. For this reason I have spoken about this to the UNESCO experts Professors Lemaire and Sneyers and Dr. Sonnier, who visited Greece last October. I have asked them to study this problem together with other factors harmful to antiquities.

The idea of the usual lightning conductors as well as the metal rods has, of course, been discussed a long time ago. However, their application has not been advocated a) because they require great supervision so as not to cause more harm than good, and b) because the over - sensitive « esthètes » the world over would find cause to grumble and to attack. Now the possibility of using the modern lightning - rods on the basis of ionisation is being studied. I am afraid that not even this method is devoid of aesthetic blemishes, at least on the Acropolis, but perhaps the use of lightning - rods must be applied as soon as possible on the other antiquities which statistics prove to be particularly vulnerable to lightning, otherwise we will find ourselves in for even more painful surprises, perhaps even with human victims. The wrath of heaven is blind and does not strike Chubbs only nor even the ruins of Kalaskopi on the Taygetus.

Prof. SP. MARINATOS

Fig. 1. Kymbe with swallows

« CHELIDONISMA »

Ἄγγελε κλυτὰ ἔαρος ἁδυόδμου, κυανέα χελιδοῖ
Simonides

«Loud messenger of sweet-scented Spring, blue Swallow»
Translation : Edmonds - (Loeb) Lyra Greca II

During the Classical period many popular songs were recited by children or even by men walking from house to house and collecting food and drink in return for this service. It has been rightly supposed that the origin of the songs may have been religious. Even today such songs persist, though clad in Christian dress. Perhaps the most beautiful and surely the most numerous among these songs were devoted to the swallow, the herald of spring. One of them had its origin in Rhodes, it seems, and its existence was connected by tradition with the famous Kleoboulos of Lindos, one of the Seven wise men. The beginning of the song runs thus :

Ἦλθ' ἦλθε χελιδών,
καλὰς ὥρας ἄγουσα,
καὶ καλοὺς ἐνιαυτούς,
ἐπὶ γαστέρα λευκά,
ἐπὶ νῶτα μέλαινα.

The swallow comes winging
Her way to us here;
Fair weather she's bringing,
And a happy New Year,
White in breast,
And black all the rest.
(Higham - Bowra)

The song, the existence of which we owe to later writers (Hesychius, s. *χελιδονισταί*, Eustathius ad Od. 1914, 43), was mentioned by Theognis in a lost work about « Sacrifices in Rhodes » (Fr. Gr. Hist. III B No 626). This title already bears witness to the religious nature of the poem. That this custom has endured through the whole of antiquity is well known even to our own times. Martin Nilsson in his Greek Folk Religion (New York 1961 p. 38) after describing the custom in Rhodes, adds : « Not only has this custom many parallels in modern times, but it can be demonstrated that it has survived in Greece since antiquity.

Fig. 2. Libation ewer (Bronos 2)

On the first of March the boys make a wooden image of a swallow, which revolves on a pivot and is adorned with flowers. The boys then go from house to house singing a song, of which many variants have been written down and receiving various gifts in return. The same custom is recorded for the Middle Ages... it has its roots in religious or magical beliefs, but it shows a greater tenacity than any of the lofty religious ideas ».

That the swallow was a dear creature for man even outside classical Greece was already known from the Gilgamesh epic and hence from the Holy Scriptures The swallow was released from the Ark to see if land existed, but now, owing to the excavations of Thera, we know how closely the swallow was connected with prehistoric man and almost surely with his religion : The 1968 season was devoted mainly to technical work, indispensable for preparing a real excavation. Only the two buildings, therefore, incompletely excavated before during the 1967 season, Arvaniti 1 and Bronou 2 - 3, were examined again, the latter being especially and kindly supervised by Mrs. E. Vermeule. At least four vases were discovered in these two sectors, all decorated with swallows and all made by a great master. All four belong to the early 16th century tradition. They are matt painted and at least three of them were polychrome in style.

1. An elongated bowl (kymbe) having round its whole body a flock of swallows flying among what may be described here as the clouds and the sea (fig. 1). The bodies of the swallows are black, the throats reddish and the bellies white, just as in nature and as in the Rhodian song, though the throat has been omitted by the poet. It is characteristic that the swallow-master, for lack of perspective possibility, puts the white colour of the bellies on the backs of the swallows. The birds are represented with large wings and long, forked tails. It is apparently the hirundo rustica species and not the one smaller in size, Chelidonaria urbica. Very little fancy is needed to imagine that the sixty days after the winter solstice are already gone; that Arcturus has left the Ocean and made his first rising (Hes. Works and Days,

Fig. 3. The Leningrad - pelike

564 f.) and that the χελιδονίας (swallow - wind) is blowing; therefore, the first swallows arrive, flying over the waves. Men see them with joy, ἔαρος νέον ἱσταμένοιο (because spring accompanies them, Hes. l.c. 569).

2. Ewer practically complete (f i g. 2). Only a little portion of the handle and beak is missing. (Restoration with long beak is erroneous !). Three superb swallows are painted on the shoulder of the vase. No trace of polychromy is

preserved and that question must be left open.

3. Ewer of large size with oval body (Colour Plate). Only the sherds belonging to the upper half of the body have been found. They were fallen from the upper floor into a jar of the basement. It is a pity that this admirably polychrome vase is fragmentary and that the sherds were in a poor state of preservation, apparently damaged by the content of the jar (oil?). Three splendid swallows, flying among clouds (?), were represented on the shoulder.

4. The head and neck of a swallow, in splendid polychrome style, have been preserved on a sherd belonging to a similar vase slightly larger.

There is a strong probability that such vases, at least some of the ewers, were used for pouring libations during the spring festivals. In the same area where vases Nos. 1, 3 and 4 were found, a clay table of offerings was found *in situ* on the floor of the upper storey, and a little further an excellent clay ewer with painted barley-ears. The form of the vase shows, that it was destined for libations, no doubt to ensure rain at a critical moment.

Representations of swallows were heretofore very rare. Because of the emotional appeal of this bird Sir A. Evans studied its appearance in Egypt and in the Aegean. He describes several Cretan works of art as representing swallows. None of these « swallows » however (easily identifiable through the index in P. of M.) shows an unquestioned swallow picture. The only certain swallows were at that time a sherd and a fresco-painting from Phylakopi (Phylakopi p. 120 fig. 92 [sherd] and 73, fig. 61 [fresco, comp. p. 120 fig. 92]); and two gold sheets from Mycenae, the one (tomb A III) showing two swallows flying over the waves (Karo, Schachtgr. v. Myk. Pl. XXI Nr. 24) and the other (tomb A IV) showing the birds used as fill-ornaments (L. c. pl. XXXVII Nr. 234). The first representation maintains all the freshness of the Thera-prototypes, but the workmanship, as Karo recognized, is local. Since then, a third and very interesting example has appeared: a ewer from tomb B III (« Gamma ») of the second Grave-circle, found in 1953 at Mycenae. (I thank Professor Mylonas for permission to mention it). To observe the connections is most interesting: the sherd 8 from Phylakopi, painted in polychrome style, is identical with the Thera-ware, and the ewer from Mycenae is practically identical to our No. 2 from Thera. Undoubtedly all these vases belong to the same workshop and almost certainly they were painted by the same master. We have no successors and we have no example imported into Crete. Apparently the « Master of the Swallows » perished in the catastrophe of 1520 or died just before it. He was a great artist belonging to the transitional period. He remained faithful to the art of his generation. His vases belong to the Cycladic repertory and his painting belongs to the Middle Cycladic and Middle Helladic styles.

To judge by the abundance of his products in Thera we should say that he had his workshop on this island and that his famous products were distributed overseas. But this statement seems to me premature. It may be that Melos or

even a third island, not yet identified was the home of this splendid polychrome pottery. The recently developed system of examining the chemical qualities of clays may be helpful in this case. There are hopes that further products of the Swallow-master will be discovered in Thera. It is perhaps not superfluous to add that his swallows rank a good deal higher than those in the attempt of the master of the Leningrad-pelike (fig. 3), who was temporarily identified with Euphronios.

Prof. SP. MARINATOS

LEGENDS AND ARCHAEOLOGY

Recent archaeological research has proved that around 1200 B.C. a widespread destruction occurred at Mycenae and other important sites of the Argolid, but failed to name the destroyers. Such information is usually supplied by contemporary written documents which can be read and understood. The tablets inscribed in Linear B Script, found at Pylos, Knossos, Mycenae, and Thebes, form our only surviving written contemporary documents. Thanks to the monumental achievement of the late Michael Ventris, a good many of these can now be read and understood. Unfortunately, these tablets contain no historic information, relative to events and happenings in the life of the people, but are mere inventories of the possessions of the rulers, assessments, lists of offerings to divinities and the like.

The neighboring peoples to the South and East — the Egyptians, the Mesopotamians, the Hittites — have left voluminous writings, but these too have yielded practically no information of importance pertinent to Mycenaean affairs. The so-called « peoples of the sea » of the Egyptian inscriptions are as nebulous today as ever with the renowned Eqwesh and Danyen in the doubtful list; the former because they are stated to have practised circumcision, the latter because of the uncertainty involved in the name and because of the fact that they are mentioned only in documents of Rameses III, dated a decade at least after the destruction of 1200 B.C.

The Mesopotamian tablets contain no information for us and of the many Achaean names identified by Forrer in the tablets of the Hittites only the name Ahhiyava survives and is accepted to refer to the land of the Achaean-Mycenaeans. But even that name is not without difficulties, since scholars are not in agreement as to which part of the Mycenaean domain is indicated by the name. Contemporary records of the Mycenaeans and their neighbors, therefore, offer practically no historic information regarding the Age. But in Greece, beyond the records, do exist legends and traditions purporting to account for events which occurred in the Mycenaean Age and especially in its last three centuries. Besides, we have the Iliad and the Odyssey in the verses of which we seem to have

a reflection of these events. Should these legends and traditions be used in conjunction with the relics revealed by archaeology in an effort to round up the picture of the Mycenaean Age and help solve some of its problems?

There are those who believe that tradition and legends contain a kernel of truth and fact which, in later years, was embellished and that it is the duty of the scholar to find that kernel and use it. There are others, however, who reject outright the use of tradition; some because they sincerely believe to be too difficult to find the kernel of truth that may underlie a legend; others because they lack traditions of their own and consequently cannot appreciate the tenacity with which people hold onto their legends and the influence of tradition on their lives; and still others because of political ideologies that reject the past. To the first group of objectors I would like to put this question: since when is scholarship limited only to problems that offer easy solutions and avoids difficult tasks? To the second group of objectors one could suggest that they should study and live among people with traditions and share their ambitions and hopes; then they will realize the importance and contribution of legends to the culture and history of a state, of a tribe. To the last group I would point out that political thinking with its constant variation does not constitute the base on which scholarship builds. It is indeed interesting to note that field archaeologists, who are in intimate contact with the actual remains of the past and who do not limit themselves to inspirations and fancies obtainable in library studies thousand of miles away from reality and advocated with dogmatism and arrogance, are unanimous in their belief in tradition — some to a greater, others to a lesser degree. For some time I have been compiling a list of instances where archaeological evidence corroborates information preserved in traditions and especially in Homeric poetry, our earliest extant literary source. Here, I will present four examples of equations, as the first installment of the publication of the list, in the hope that others will be interested in the problem and will contribute their findings towards the completion of a final study.

1. The study of the second book of the Iliad proves that Mycenae was the strongest and wealthiest state of the times. Its king was chosen to lead the expedition against Troy apparently because, as Thucydides stated so long ago (1, 9, 1), he was the most powerful and influential prince of the times. The 100 ships contributed by Mycenae was the largest contingent, and besides the Mycenaeans gave 60 ships to the Arcadians. Excavations have proved that Mycenae, with its port town of Tiryns, with its neighboring settlements of Argos, Prosymna, Midea, etc., with its magnificent tholos tombs, was the most important state of the Late Mycenaean Age. So strong and important, indeed, that some scholars believe it to have been the capital of an Empire, the capital of the empire known to the Hittites as Ahhiyava.

2. Next to Mycenae Pylos, the capital city of Nestor, contributed the greatest number of ships to the Trojan expedition; 90 ships in all. This reflects the

importance, strength and wealth of that state. The excavations conducted in the last fifteen years in West Messenia and Triphylia by Professors Carl W. Blegen and Spyridon Marinatos have proved that section of the Peloponnesos second in importance only to Mycenae itself.

3. According to tradition the fortification walls of Tiryns were built by Proetos, while those of Mycenae by Perseus who exchanged his kingdom of Argos for that of Mycenae, Tiryns etc.; the arrangement was made with Megapenthes, the son and heir of Proetos. Consequently according to tradition, the walls of Tiryns were older than those of Mycenae. The excavations conducted in the two sites have proved that the earliest walls of Tiryns, as established by Mueller, are older than the earliest walls thus far found at Mycenae. We may note that the walls of the citadel of Mycenae have been completely investigated and have yielded all the information they have preserved.

4. Tradition maintained that the expedition of « the Seven Against Thebes » was unsuccessful and that all its leaders, with the exception of Adrastos, as well as the sons of Oedipus, perished in the attempt. But the city was destroyed at a later date and the Iliad has preserved the identity of the destroyers. In the Fourth book of the Iliad, vs. 405 - 410, Diomedes, answering the goating of Agamemnon to be as valiant as his parents were, boasted that he and his friends were more valiant than their parents since they were successful in capturing and destroying Thebes; they were successful in an undertaking in which their parents failed. Thus, according to the tradition preserved in the Iliad, Mycenaean Thebes was destroyed before the city of Priam, since the Epigonoi having destroyed the former were now fighting before the gates of the latter which were still standing and unconquered. The destruction of Troy followed that of Mycenaean Thebes.

There is no record in the traditions preserved in the Iliad or the Odyssey of destructions at Mycenae occurring immediately after the fall of Troy. But we have the story of killings in the royal family immediately after the return from the Troad of victorious Agamemnon. One is fully justified, we believe, in supposing that these killings were not without consequences to the state, that they were not consumated without trouble and internal struggle for authority resulting in destruction. That the return of the expeditionary force to Troy to the mainland Greece was followed by widespread conflict, and struggle for authority was reported long ago by Thucydides (1, 12).

In the Odyssey we read of another great Mycenaean center, Nestor's Pylos. Almost ten years after the destruction of Troy, Telemachos visited Nestor and found him enjoying life in his palace, which was destroyed sometime after that visit.

Thus, we have the following sequence of destructions established by tradition: First Thebes was destroyed; then the Troy of Priam; then troubles resulting possibly in destruction at Mycenae; and finally the destruction of the palace of Nestor.

Archaeological excavations in the places mentioned have established as a fact

that destructions occurred in all of them in the second half of the 13th century B.C. The latest explorations brought to light pottery from the final destruction level of Mycenaean Thebes. Professor N. Platon has stated that it belongs to the later phase of the Late Helladic III B ceramic period. I had the good fortune to see a great quantity of that pottery through the kindness of Professor Platon and Mrs. Evi Touloupa; the pottery I examined belongs to a late phase of the Late Helladic III B period, but not to its closing years.

The Troy of Priam has been equated by Professor Carl W. Blegen, its final excavator, with the VII A settlement of Hissarlik. In spite of efforts to identify the last level of Troy VI as the famous city, the evidence both in the Troad and at Mycenae definitely indicates that Blegen's identification is the correct one. The Mycenaean pottery found in the destruction level of Troy VII A belongs to the closing years of the Late Helladic III B period.

Both the Greek and the British excavators of Mycenae have noted a widespread destruction in that citadel at the very end of the Late Helladic III B period. The Greek excavations carried out in 1967 and 1968, brought to light definite floor deposits proving the correctness of the date of the destruction.

Professor Blegen's excavations at Ano Englianos proved that the palace there was destroyed at a time when Late Helladic III C pottery began to be used; consequently shortly after the end of the Late Helladic III B period. The palace of Ano Englianos has, with good reason, been identified as the palace of Nestor.

Thus, archaeological research gives the following sequence of destructions: Thebes was destroyed first; then the Troy of Priam; then occurred the widespread destruction of Mycenae around 1200 B.C.; finally the destruction of the palace of Nestor. We only have to compare the sequence of destructions reported by tradition to that established by excavations to see that they correspond completely.

In all four instances listed above we find that excavations have corroborated the information preserved by tradition. Is this a mere coincidence? I do not think so, especially since we have other examples of such agreement of research and tradition; these we shall present periodically. The examples now cited point out as a fact that tradition has preserved valuable information which cannot be lightly ignored or disregarded but should be carefully considered in the study of the life and the activity of the people of the Mycenaean Age for which as yet we have no other written records.

GEORGE E. MYLONAS

ΑΘΗΝΑΙ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΑΙ ΠΡΟΤΟΜΑΙ

Κατὰ τὴν πρὸ ἐτῶν θεμελίωσιν οἰκοδομῆς εἰς τὸ οἰκόπεδον τῆς ὁδοῦ Ἑρμοῦ 31 εἶχον εὑρεθῆ ἐντὸς ἀρχαίας δεξαμενῆς, μεταξὺ ἄλλων, ἓξ γλυπτὰ ρωμαϊκῶν χρόνων (βλ. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σελ. 21-2, πίν. 18-21 καὶ BCH 1960, σελ. 613), τὰ ὁποῖα ἔκτοτε φυλάσσονται εἰς τὴν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἄρεως, παρὰ τὸ Μοναστηράκι, ἀποθήκην τῆς Γ΄ Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων (Ἀθηνῶν): Εἶναι ἓν ἀγαλμάτιον Ἀντινόου καὶ πέντε μικραὶ προτομαί. Ἐκ τῶν προτομῶν αἱ δύο εἶχον μέχρι τοῦδε ταυτισθῆ, ἡ μὲν τῆς εἰκ. 1 μὲ τὸν Σωκράτη, ἡ δὲ τῆς εἰκ. 2 μὲ τὸν Πλάτωνα. Διὰ τὴν δευτέραν ἡ Richter εἶχεν ἐκφράσει ἀμφιβολίαν (Portraits of the Greeks, II, σελ. 168, ἀρ. 5), ἂν ὄντως παριστᾷ τὸν Πλάτωνα. Νομίζω ἀδίκως. Τὸ ἐπιχείρημά της, ὅτι ἡ προσωπικότης τοῦ εἰκονιζομένου εἶναι διάφορος τῆς τῶν ἄλλων εἰκονιστικῶν κεφαλῶν τοῦ Πλάτωνος, δὲν εὐσταθεῖ. Πρῶτον, διότι ἡ νέα προτομὴ εἶναι μικρὸν καὶ ἀσήμαντον ἔργον, δεύτερον δέ, διότι καὶ τὰ καλύτερα ἀκόμη ἀντίγραφα τοῦ Πλάτωνος ποικιλοτρόπως ἀποδίδουν τὴν προσωπικότητα αὐτοῦ. Ὁ εἰκονιζόμενος εἶναι πράγματι ὁ Πλάτων καὶ ὁ ἄλλος εἶναι βεβαίως ὁ Σωκράτης.

Πιστεύω ὅμως ὅτι καὶ δύο ἄλλοι δύνανται νὰ ταυτισθοῦν, ὁ τῆς εἰκ. 3 μὲ τὸν Δημοσθένη καὶ ὁ τῆς εἰκ. 4 μὲ τὸν αὐτοκράτορα Καρακάλλαν (χαρακτηριστικὴ ἡ κόμη, τὸ γένειον, ἡ στροφὴ τῆς κεφαλῆς, αἱ συσπάσεις τοῦ μετώπου).

Ὅσον διὰ τὸν ἐν τῇ εἰκ. 5 δὲν ἀποδίδει ἀρχαῖον φιλόσοφον, ἀλλὰ προσωπικότητα τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου, σύγχρονον τοῦ Καρακάλλα, παρακινηθεῖσαν

Εἰκ. 1. Ἀθῆναι. Προτομὴ Σωκράτους

Εἰκ. 2. Ἀθῆναι. Προτομὴ Πλάτωνος

ὑπὸ τῶν φιλοσοφικῶν ἐνασχολήσεων εἰς μίμησιν τῶν ὑπ' αὐτῆς θαυμαζομένων προτύπων, τὰ ὁποῖα ἀορίστως ὑπενθυμίζει.

Γ. ΔΟΝΤΑΣ

ATHENISCHE PORTRÄTBÜSTEN

Von den kleinen Porträtbüsten die im Jahre 1960 an der Hermesstrasse in Athen gefunden wurden (Arch. Delt. 16 (1960): Chronika, S. 21 - 2, Taf. 18 - 21 und BCH 1960, S. 613) können jetzt außer dem Sokrates und dem Platon (Abb. 1 und 2) zwei weitere genannt werden. Es sind Demosthenes (Abb. 3) und der Kaiser Karakalla (Abb. 4). Die fünfte Büste stellt eine dem Karakalla gleichzeitige Persönlichkeit dar, die sich mit der Philosophie beschäftigte und eine allgemeine Ähnlichkeit mit älteren Vorbildern aufweist (Abb. 5).

G. DONTAS

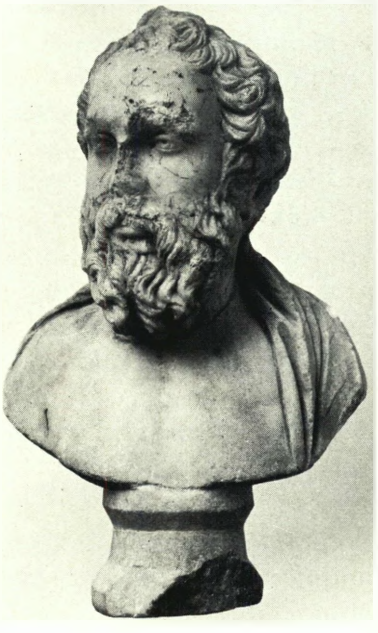

Εἰκ. 3. Ἀθῆναι. Προτομὴ Δημοσθένους

Εἰκ. 4. Ἀθῆναι. Προτομὴ αὐτοκράτορος Καρακάλλα

Εἰκ. 5. Ἀθῆναι. Εἰκονιστικὴ προτομὴ

ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΙΣ ΔΥΟ ΑΝΑΓΛΥΦΩΝ ΣΤΗΛΩΝ

Συνεκολλήθησαν προσφάτως ἐκ διεσκορπισμένων τμημάτων, ἢ καὶ ἐκτεθειμένων κεχωρισμένως, δύο ἀνάγλυφοι στῆλαι σημαντικαί. Ἡ διαπίστωσις ὅτι, δύο ἀνδρικαὶ πωγωνοφόροι κεφαλαὶ ὁλόγλυφοι καὶ μία γυναικεία ἀνάγλυφος, ὡς καὶ δύο κορμοὶ ἀνδρῶν μεγάλου ἀναγλυφικοῦ ἐξάρματος, ἀνῆκον εἰς τὸ αὐτὸ ναϊσκόμορφον μνημεῖον, ὀφείλεται εἰς τὴν ἰδιοφυΐαν καὶ ἱκανότητα τοῦ μουσειακοῦ γλύπτου κ. Σ. Τριάντη. Ὁ ἴδιος συνεπλήρωσε καὶ τὴν γνωστὴν στήλην τοῦ Λέοντος καὶ Λεοντίου (Ε.Μ. ἀριθ. 3378) μὲ τμῆμα φυλασσόμενον εἰς τὸ Μουσεῖον Πειραιῶς.

Ἡ πρώτη στήλη, χρονολογουμένη εἰς τοὺς περὶ τὸ 325 π.Χ. χρόνους καὶ προερχομένη ἐκ Ραμνοῦντος (εἰκ. 1), συνεκροτήθη ἐκ τῶν ἑξῆς τμημάτων:

α) Ἀριθ. Ε.Μ. 576 καὶ 577, δύο ἀνδρικαὶ κεφαλαὶ εἰσαχθεῖσαι εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον ἐκ Ραμνοῦντος τῷ 1879, πρβλ. Conze, Die attischen Grabreliefs, No 1291 καὶ 1292.

β) Ἀριθ. Ε.Μ. 1006, ἄνω ἄκρον πλακὸς μετ' ἀναγλύφου γυναικείας κεφαλῆς ἐστραμμένης πρὸς δεξιά (εἰκ. 2). Μετεφέρθη ἐκ Ραμνοῦντος, εἰσαχθεῖσα εἰς τὸ Μουσεῖον συγχρόνως πρὸς τὰς δύο ἀνδρικὰς κεφαλάς. Πρβλ. Conze, No 1184, Πίν. 256. (Εἰς τὸν νέον ὁδηγόν, Σ. Καρούζου, Συλλογὴ Γλυπτῶν, 1967, σελ. 120, φέρεται ἐσφαλμένως ὅτι εὑρέθη εἰς τὸν Κεραμεικόν).

γ) Ε.Μ. ἄνευ ἀριθ. (ἀποθήκη). Λίαν ἔκτυπος μορφὴ ἱσταμένου κατ' ἐνώπιον ἀνδρός (σωζ. ὕψ. 1.75 μ. μετὰ τῆς συγκολληθείσης κεφαλῆς ἀριθ. 577). Ἐλλείπουν τὰ σκέλη ἀπὸ τῶν γονάτων, ἡ ἄκρα ἀριστερὰ χεὶρ καὶ ὁ δεξιὸς βραχίων ἀπὸ τοῦ ἀγκῶνος περίπου.

δ) Λίαν ἔκτυπος μορφὴ γέροντος καθημένου ἐπὶ θρόνου πρὸς δεξιά. Εἶναι ἀποκεκρουμένα τὰ σκέλη ἀπὸ τῶν γονάτων καὶ ὁ δεξιὸς βραχίων ἀπὸ τοῦ ἀγκῶνος. Ἐπὶ τοῦ βάθους τῆς πλακός, τὸ σῶμα γυναικὸς μικροῦ ἀναγλυφικοῦ ἐξάρματος, ἐστραμμένης κατὰ τὸ ἥμισυ πρὸς δεξιά. Ἡ κεφαλὴ ἀριθ. 1006 προσηρμόσθη πρὸς τὸ τμῆμα τοῦτο.

Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου τῶν δύο ἀνδρικῶν κεφαλῶν, ὡς καὶ τοῦ σώματος τοῦ ἱσταμένου, εἶναι λίαν διαβεβρωμένη, διότι τὰ γλυπτὰ εἶχον παραμείνει ἐπὶ αἰῶνας ἐντὸς τῆς κοίτης τοῦ χειμάρρου, ὁ ὁποῖος ρέει πρὸς τὴν ἀκτήν, διὰ μέσου τῆς νεκροπόλεως τοῦ Ραμνοῦντος, παραλλήλως πρὸς τὴν ἱερὰν ὁδόν, τὴν ὁδηγοῦσαν πρὸς τὸ Ἱερόν. Τοὐναντίον, ἡ ἐπιφάνεια εἰς τὸ ἀπότμημα διατηρεῖται καλῶς. Τοῦτο εὑρέθη τῷ 1959 κατὰ τὰς ἐργασίας τακτοποιήσεως τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου Ραμνοῦντος, εἰς ἀπόστασιν 100 μέτρων περίπου ἀπὸ τοῦ ἀναλήμματος τοῦ ναοῦ, πρὸς τὴν κατωφέρειαν τῆς ἱερᾶς ὁδοῦ, ἐκτὸς τῆς κοίτης τοῦ χειμάρρου καὶ εἰς βάθος δύο μέτρων ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους. Εἰς τὸν χῶρον παραμένουν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ναϊσκομόρφων μνημείων, τινὰ τῶν ὁποίων πιθανὸν νὰ ἀνήκουν εἰς τὴν ἀνασυγκροτηθεῖσαν στήλην, ἀλλ' ἔχουν καταχωσθῆ ἐκ νέου ὑπὸ τῶν χωμάτων. Ὅθεν προκύπτει ἡ ἀνάγκη νέας ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης, διὰ τῆς ὁποίας ἴσως γίνῃ δυνατὸν νὰ ὁλοκληρωθῇ ἡ ἀνασυγκρότησις τοῦ μνημείου.

Ἡ στήλη τοῦ Ραμνοῦντος, ὡς ἀνασυνεκροτήθη νῦν, ὑπ' ἀριθ. Ε.Μ. 4796, ἔχει ὕψος 1.93 μ. καὶ πλάτος 1.52 μ., τὸ δὲ βάθος

Εἰκ. 1. Ἐθνικὸν Μουσεῖον. Ἀνασυγκροτηθεῖσα ἐπιτύμβιος στήλη ἐκ Ραμνοῦντος

μετὰ τῆς φερούσης τὰ ἀνάγλυφα πλακὸς εἶναι 0,60 μ. Αἱ παραστάδες ἦσαν πρόσθετοι, ἡ δὲ στέγη τοῦ ναΐσκου ἐπίπεδος, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, μετ' ἐπιστυλίου ἰωνικοῦ, ὅπως εἰς μεγάλα σύγχρονα μνημεῖα τῆς τελευταίας εἰκοσιπενταετίας τοῦ Δ'. π.Χ. αἰῶνος, χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τῶν ὁποίων εἶναι τὸ ἐπιτύμβιον τῆς οἰκογενείας Ἀλέξου τοῦ Σουνιέως (Ε.Μ. ἀριθ. 2574 [1]).

Ἡ ἀνασυγκροτηθεῖσα στήλη εἶναι ἔργον ἀναμφιβόλως τοῦ ἰδίου σπουδαίου τεχνίτου, ὁ ὁποῖος ἔπλασε καὶ τὴν ἄλλην

1. H. Diepolder, Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr., πίν. 53.

ἐκ Ραμνοῦντος στήλην τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀριθ. 833 [2], κατά τι μάλιστα ἀρχαιοτέρα αὐτῆς, ἀλλ' ὁπωσδήποτε χρονολογουμένη μετὰ τὸ 430 π.Χ. Ἡ διδομένη ἐπομένως χρονολογία περὶ τὸ 350 π.Χ. διὰ τὴν κεφαλὴν γυναικὸς ἀριθ. 1006 (Σ. Καρούζου, Συλλογὴ Γλυπτῶν, σ. 120), εἶναι λίαν ὑψηλή.

Ἄλλη ἐξ ἴσου σημαντικὴ καὶ μὲ πλουσίαν βιβλιογραφίαν στήλη, ἀναγομένη εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ Δ΄ π.Χ. αἰῶνος, ἡ ὁποία συνεπληρώθη διὰ νέου μεγάλου τμήματος συγκολληθέντος, εἶναι ἡ ὑπ' ἀριθ. 3378. Ταύτης ἦτο γνωστὸν τὸ ἄνω μέρος μετὰ τοῦ ἀετώματος, φέρον ἀνάγλυφα δύο μορφῶν, πωγωνοφόρου ἀνδρὸς σωζομένου μέχρι τοῦ ἰσχίου, κατ' ἀριστερὸν κρόταφον, καὶ κεφαλῆς νέου στρεφομένης πρὸς αὐτὸν κατ' ὄψιν τριῶν τετάρτων. Ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου ἀναγράφονται τὰ ὀνόματα, Λέων, Λεόντιος (υἱὸς καὶ πατήρ). Ἡ εἰς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν κεφαλὴ εἶχεν ἐκληφθῆ ἄλλοτε ὡς γυναικεία, ἀλλ' ὀρθῶς ἀνεγνωρίσθη τελευταίως ὡς κεφαλὴ νέου [3].

2. Conze, ἀριθ. 1084, πίν. 221. H. Diepolder, ἔ.ἀ., πίν. 54.

3. Ὁ Himmelmann - Wildschütz, Studien zum Ilissos - Relief, σ. 18, πρῶτος ἀνεγνώρισεν αὐτὴν ὡς ἀνήκουσαν εἰς παράστασιν νέου ἀνδρός. Παλαιοτέρα βιβλιογραφία : Brückner, Festschrift Amelung, σ. 35 κ.ἑ., H. Diepolder, ἔ.ἀ., σ. 34, εἰκ. 8.

Εἰκ. 2. Ἐθνικὸν Μουσεῖον. Ἀπότμημα ἀναγλύφου (ἀριθ. Εὐρ. 1006) συγκολληθὲν εἰς τὴν στήλην ἐκ Ραμνοῦντος (πρβλ. εἰκ. 1)

Εἰκ. 3. Ἐθνικὸν Μουσεῖον. Ἐπιτύμβιος στήλη (ἀριθ. Εὐρ. 3378) συμπληρωθεῖσα δι' ἀποτμήματος τοῦ Μουσείου Πειραιῶς

Εἰς τὴν κάτω δεξιάν, ἀποκεκρουμένην λοξῶς, πλευράν, προσαρμόζεται ἀκριβῶς τμῆμα στήλης ἀναγλύφου (εἰκ. 3), φυλασσόμενον εἰς τὸ Μουσεῖον Πειραιῶς, Conze, No 1299, πίν. 270, ὕψους 1.09 μ., τὸ ὁποῖον συμπληροῖ τὴν μορφὴν τοῦ πωγωνοφόρου ἀνδρός. Ἐλλείπουν μόνον τὰ ἄκρα τῶν ποδῶν του μετὰ τῆς βάσεως τῆς στήλης[4].

Ἐπὶ τοῦ προσαρμοσθέντος τμήματος διακρίνεται ἡ ἀποκεκρουμένη θέσις καὶ τὸ περίγραμμα τῆς ἄκρας ἀριστερᾶς χειρὸς τοῦ νέου, συγκρατούσης τὴν χλαινίδα αὐτοῦ τὴν περιβάλλουσαν τὸν βραχίονά του καὶ τῆς ὁποίας πτυχωτὸν ἄκρον διασώζεται ἐπὶ τοῦ ἀποτμήματος.

Τὸ σῶμα τοῦ νέου ἐκάλυπτε τὴν ἀριστερὰν παραστάδα τῆς στήλης, ὡς ἀκριβῶς καὶ εἰς τὴν στήλην τοῦ Ἱππομάχου καὶ Καλλίου, τοῦ Μουσείου τοῦ Πειραιῶς, ἀριθ. 386, ἐκ Σαλαμῖνος[5]. Ἡ σχέσις τῶν δύο στηλῶν εἶναι φανερά. Ἐκτὸς τῆς ὁμοιότητος τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου, ὁ τρόπος ἀποδόσεως τῆς κόμης, τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, ἡ τεχνοτροπία τῶν πτυχώσεων τοῦ ἱματίου τῶν εἰκονιζομένων μορφῶν, ἡ σύνθεσις ἐν τέλει, συμπίπτουν ἀπολύτως. Αἱ δύο στῆλαι εἶναι ἔργα τοῦ αὐτοῦ μεγάλου τεχνίτου.

Δὲν δυνάμεθα, ἐξ ἄλλου, νὰ δεχθῶμεν τὴν ἐξενεχθεῖσαν γνώμην[6], ὅτι τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Χαιρεδήμου καὶ Λυκέου, τοῦ Μουσείου τοῦ Πειραιῶς, ὁπωσδήποτε ἀρχαιότερον τῶν δύο στηλῶν κατὰ μίαν περίπου γενεάν, σχετίζεται τεχνο-

4. Εὐχαριστῶ τὸν Ἔφορον Ἀρχαιοτήτων κ. Α. Βαβρίτσαν διὰ τὴν πρόθυμον βοήθειάν του καὶ τὴν ἄδειαν ἐρεύνης εἰς τὴν ἀποθήκην γλυπτῶν τοῦ Μουσείου Πειραιῶς.

5. H. Diepolder, ἔ.ἀ., πίν. 23.

6. T. Dohrn, Attische Plastik... (1957), σ. 168.

τροπικῶς πρὸς τὴν στήλην τοῦ Ἱππομάχου καὶ Καλλίου ἢ πρὸς τὴν συμπληρουμένην τοῦ Λέοντος καὶ Λεοντίου. Τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Χαιρεδήμου καὶ Λυκέου ἀποτελεῖ τὸ σημαντικώτερον ἔργον ὁμάδος μνημείων, περὶ τῆς ὁποίας θὰ διαπραγματευθῶμεν ἀλλαχοῦ, ὁμοῦ μετὰ τῆς πλήρους δημοσιεύσεως τῶν δύο ἀνασυγκροτηθεισῶν στηλῶν. Ἡ ἐκ Ραμνοῦντος ἔχει ἐκτεθῆ ἤδη ἐν τῇ αἰθούσῃ 28 τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου.

Β. Γ. ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΗΣ

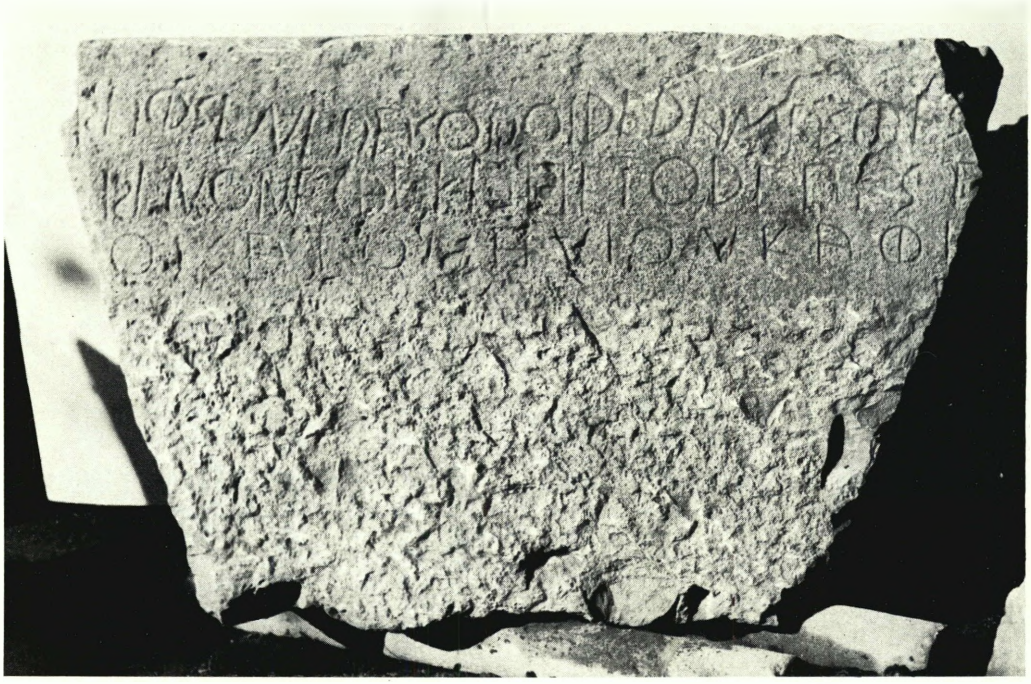
«DISJECTA MEMBRA» DE DEUX STÈLES FUNÉRAIRES

Le sculpteur du Musée National Monsieur S. Triantis a réuni des fragments, autrefois exposés séparement ou dispersés, de deux stèles funéraires du IVe siècle, qui sont très importantes pour l'histoire de la sculpture attique et pour l'étude des reliefs funéraires.

La fig. 1 montre la réconstitution d'une grande stèle qui avait la forme d'un naïscos, dont un grand fragment se trouvait à Rhamnonte, tandis que les quatre autres étaient entrés au Musée National depuis 1879. Les deux figures d'hommes, un vieillard assis et un homme debout en face, dont la surface est érodée, sont en haut-relief, les têtes en ronde-bosse. La femme qui est représentée entre eux, est en bas-relief (fig. 2). Le toit de la stèle était probablement horizontal avec une architrave ionique, semblable à celle de la stèle d'Alexos, MN. 2574. Date: dernier quart du IVe siècle, donc vers la fin de la production des stèles attiques.

La fig. 3 représente une autre pièce, la stèle de Léon et Léontios, MN. 3378, qui a été plusieurs fois étudiée. Elle est maintenant complétée par un fragment du Musée du Pirée (Conze, No 1299, Pl. 270). Ainsi la figure du père est presqu'entière. Le relief est attribué au sculpteur de la stèle d'Hippomaque et Kallias, une stèle célèbre du Musée du Pirée No 386, trouvée à Salamine. Toutes les deux datent dans le premier quart du IVe siècle et sont parmi les plus belles œuvres attiques de cette période.

V. G. KALLIPOLITIS

Εἰκ. 1. Ἐπιτύμβιον ἐπίγραμμα ἐκ Κωπῶν

ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ ΕΚ ΚΩΠΩΝ

Λίθος ἐκ πολυγωνικοῦ τοίχου σχεδὸν τραπεζοειδής, ἐλλιπὴς ὄπισθεν, πλάτους (κάτω) 0,65 - (ἄνω) 0,95, ὕψους 0,61 καὶ πάχους (σωζ.) 0,45 μ. (εἰ κ. 1). Κατὰ τὸ κάτω μέρος τῆς προσθίας ἐπιφανείας ὑπάρχουν δύο μικρὰ εὐθύγραμμα λαξεύματα, εἰς ἃ ἐτίθεντο μεταλλικοὶ σύνδεσμοι, δι' ὧν συνεδέετο ὁ λίθος οὗτος πρὸς ἄλλον ὑποκείμενον. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ὑπάρχει ἀναθύρωσις (εἰ κ. 2)· φαίνεται, ὅτι ὁ λίθος οὗτος μετ' ἄλλων ἀπολεσθέντων ἀπετέλει κρηπῖδα πολυγωνικοῦ κτίσματος, μικροῦ σχετικῶς μεγέθους.

Ἡ προσθία ἐπιφάνεια τοῦ τεφρόχρου τούτου λίθου χωρίζεται εἰς δύο παραλλήλους ζώνας· ἡ ἄνω, πλάτους 0,28 μ., εἶναι λεπτότερον εἰργασμένη, ἐν ᾧ ἡ κάτω, πλάτους 0,33 μ., ἀδρομερέστερον διὰ βελόνης.

Ἐπὶ τῆς πρώτης φέρεται κεχαραγμένη διὰ γραμμάτων ὕψους 0,04 μ. ἡ ἐπιγραφή :

Ἐπιγραφικὴ μεταγραφή :

-- μ' ἔγ]ραφσεν· ἐπ' Ἀσōπ[ōι δὲ δαμασθὲς[-
πᾶσιν θ]ρῆνον ἔθηκα. Ἡὲ τόδ' ἐπέστ[ησεν--
---]οιξα τὸν ἥνιον καφι[σ-----

Ἐκ τῆς μελέτης τῆς ἐπιγραφῆς προκύπτει, ὅτι πρόκειται περὶ ἐμμέτρου κειμένου, οὗ ὁ πρῶτος ἐπιγραφικὸς στίχος ἀποτελεῖ καὶ μετρικὸν εἰς δακτυλικὸν ἑξάμετρον. Ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν μετρικῶν στίχων τὸ ἐπίγραμμα δὲν εἶναι

πλῆρες· ὁ δεύτερος στίχος εἶναι εἰς δακτυλικὸν πεντάμετρον, ὁ δὲ τρίτος εἰς δακτυλικὸν ἑξάμετρον. Συνεπῶς πρέπει νὰ εἰκάσωμεν, ὅτι τὸ ὅλον ἐπίγραμμα ἀπετελεῖτο ἐξ ἓξ στίχων, ἦτο γεγραμμένον εἰς μέτρον ἐλεγειακόν, διῃρεῖτο δὲ εἰς δύο στήλας, ἑκάστη τῶν ὁποίων εἶχε στίχους τρεῖς.

Ἐν φιλολογικῇ μεταγραφῇ ἔχει οὕτω:

-υυ- μ' ἔγ]*ραψεν· ἐπ' Ἀσωπῷ δὲ δαμασθεὶς* πᾶσιν θ]*ρῆνον ἔθηχ'. Ἦ τόδ' ἐπέστ*[ησεν - υ υ - υυ]*ΟΙΣΑ τὸν υἱὸν Καφι*[σ - ⏑

(ἐλλείπουσι τρεῖς στίχοι)

Μετρικαὶ ἀνωμαλίαι δὲν παρατηροῦνται[1], ἀλλὰ τὸ φαινόμενον τῆς ἐκθλίψεως δὲν σημειοῦται, ἂν καὶ μετρικῶς ἐπιβάλλεται, ὅταν τὸ ἀκολουθοῦν φωνῆεν δασύνεται, ὡς ἐν τῷ τρίτῳ στίχῳ:

θ]*ρῆνον ἔθηκα* ἀντὶ θ]*ρῆνον ἔθηχ'*.

Ἀντιθέτως, ὁσάκις ἀκολουθεῖ φωνῆεν ψιλούμενον, τότε αὕτη ἐφαρμόζεται, ὡς ἐν τῷ πρώτῳ στίχῳ *ἐπ' Ἀσωπῷ* καὶ ἐν τῷ δευτέρῳ *τόδ' ἐπέστ*[ησεν.

Παρατηρήσεις:

Στίχ. 1: -υυ- μ' ἔγ]*ραψεν*. Ἡ συμπλήρωσις τοῦ ρήματος φαίνεταί μοι ἀσφαλής. Ἐν ἀρχῇ τοῦ στίχου θὰ ἐφέρετο τὸ ὄνομα τοῦ καλλιτέχνου, ὅστις ἔγραψεν, ἤτοι ἐζωγράφησεν. Τί ἀκριβῶς ἐζωγραφήθη, νομίζομεν ὅτι θὰ προκύψῃ ἐκ τῆς ἐξετάσεως τοῦ συνόλου τῆς ἐπιγραφῆς.

Ἐπ' Ἀσωπῷ δὲ δαμασθείς. Ἡ φράσις αὕτη νομίζομεν, ὅτι ἀποτελεῖ τὴν κλεῖδα τῆς ἑρμηνείας τοῦ ἐπιγράμματος· ἡ λέξις *δαμασθεὶς* ἐνταῦθα ἔχει τὴν σημασίαν τοῦ ἀποθανών, συνδυαζομένη δὲ πρὸς τὸ *ἐπ' Ἀσωπῷ* σημαίνει ἀναμφιβόλως φονευθεὶς ἐν μάχῃ παρὰ τὸν Ἀσωπὸν ποταμόν. Χαρακτηριστικῶς ἀναφέρομεν παράλληλον ἔκφρασιν ἐξ ἄλλου ἀρχαίου ἐπιγράμματος (Peek, Vers - Inschriften I, 1, 1):

Λίρφυος ἐδμήθημεν ὑπὸ πτυχί.

Ὁ προσδιορισμὸς δηλῶν μάχην πλησίον ποταμοῦ εἶναι λίαν συνήθης εἰς ἐπιγράμματα ἀνδρῶν θανόντων ἐν πολέμῳ:

παρ' Εὐρυμέδοντα (Peek, ἔ.ἀ., 13, 1)
Νείλου ἐν προχοαῖς (Peek, ἔ.ἀ., 33, 12)
ἐπ' Ἀρράθθοιο phoFaῖσι (Peek, ἔ.ἀ., 73, 2).

Ἐκ τούτων προκύπτει ὅτι ὁ διὰ τοῦ ἐπιγράμματος τιμώμενος νεκρὸς πρέπει νὰ ἐφονεύθη εἰς μάχην τινὰ παρὰ τὸν Βοιωτικὸν Ἀσωπόν. Τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος δίδει ὁ Θουκυδίδης (I, 108, 1-4). «Γενομένης δὲ μάχης ἐν Τανάγρᾳ τῆς Βοιωτίας ἐνίκων Λακεδαιμόνιοι καὶ οἱ ξύμμαχοι, καὶ φόνος ἐγένετο ἀμφοτέρων πολύς... Ἀθηναῖοι δὲ δευτέρᾳ καὶ ἑξηκοστῇ ἡμέρᾳ μετὰ τὴν μάχην ἐστράτευσαν ἐς Βοιωτοὺς Μυρωνίδου στρατηγοῦντος, καὶ μάχῃ ἐν Οἰνοφύτοις τοὺς Βοιωτοὺς νικήσαντες τῆς τε χώρας ἐκράτησαν τῆς Βοιωτίας καὶ Φωκίδος καὶ Ταναγραίων τὸ τεῖχος περιεῖλον...». Ἐκ τῶν δύο ἐνταῦθα ἀναφερομένων μαχῶν πιστεύω, ὅτι ἡ φράσις *ἐπ' Ἀσωπῷ* ὑποδηλοῖ τὴν ἐν Οἰνοφύτοις μάχην, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι τὰ Οἰνόφυτα ἔκειντο πλησίον τοῦ Ἀσωποῦ ποταμοῦ. Κατὰ συνέπειαν ἡ ἡμετέρα ἐπιγραφὴ πρέπει νὰ ἐγράφη ὀλίγον μετὰ τὸ 457 π.Χ., ἔτος καθ' ὃ συνήφθη ἡ ἐν Οἰνοφύτοις μάχη. Οὕτω γνωρίζομεν σαφῶς

1. Ἐν τῷ πενταμέτρῳ κατὰ τὴν ἡμετέραν συμπλήρωσιν *ἐπέστ]ησεν* παρατηρεῖται σπονδεῖος ἀντὶ δακτύλου. Τοῦτο γενικῶς ἀπαγορεύεται, ἐξαιρέσεις ὅμως δὲν ἐλλείπουσιν. Πρβλ. W. J. W. Koster, Traité de métrique grecque ², 1953, σελ. 80 καὶ σημ. 1.

τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων τοῦ Βοιωτικοῦ ἀλφαβήτου [2], τὸ ὁποῖον ἴσχυσε περὶ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω οὐδεμία μένει ἀμφιβολία, ὅτι ἔχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν ἐπιτύμβιον ἐπίγραμμα πρὸς τιμὴν ἀνδρὸς θανόντος ἐν πολέμῳ. Ὁ λίθος, ἐφ' οὗ φέρεται κεχαραγμένη ἡ ἐπιγραφή, ἀνήκει εἰς ταφικὸν μνημεῖον κοσμούμενον διὰ στήλης ἐπιτυμβίου φερούσης γραπτὴν παράστασιν πολεμιστοῦ, ὡς τοῦτο ἦτο σύνηθες ἐν Βοιωτίᾳ [3]. Οὕτω, νομίζω, πρέπει νὰ ἑρμηνευθῇ τὸ ῥῆμα *ἔγραψεν*, ὡς ἀναφερόμενον εἰς τὸν καλλιτέχνην τὸν φιλοτεχνήσαντα τὴν γραπτὴν στήλην καὶ οὐχὶ εἰς τὸν ποιήσαντα τὸ ἐπίγραμμα.

Εἰς ὅλην τὴν πρώτην περίοδον ὁμιλεῖ ὁ νεκρός· ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀναφέρει ποῖος ἐζωγράφησεν αὐτόν, πῶς ἐτελεύτησε τὸν βίον καὶ ὅτι ὁ θάνατός του προὐκάλεσε τὸν θρῆνον πάντων (τῶν συγγενῶν ἢ φίλων κλπ.). Ἐνταῦθα τὸ ῥῆμα *ἔθηκα* δέχεται ὡς ἀντικείμενον τὴν λέξιν *θρῆνον*· ἡ ἔκφρασις *τίθημί τινι θρῆνον* σημαίνουσα ποιῶ τινα θρηνεῖν εὑρίσκεται εἰς ἀντιστοιχίαν πρὸς ἤδη γνωστὰ παραδείγματα ἀποθησαυρισθέντα ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς λεξικοῖς ἐκ τῆς ὁμηρικῆς ποιήσεως, ἥτις ἐτροφοδότησεν, ὡς γνωστόν, ἀφθόνως τοὺς ποιητὰς ἐπιτυμβίων ἐπιγραμμάτων:

Ἰλιάδος Α, 2
ἥ μυρί' Ἀχαιοῖσ' ἄλγε' ἔθηκεν
Ἰλιάδος Φ, 524
πᾶσι δ' ἔθηκε πόνον.

Εἰς τὰ παραδείγματα ταῦτα πρέπει νὰ προστεθῇ ὡς συγγενέστερον τὸ ἐν IG VII, 1880, στίχ. 2:

ᾧ πένθος θῆκεν ἀποφθίμενος.

Στίχ. 3-4. Ἡ ἑπομένη περίοδος *Ἥ τόδ' ἐπέστ[ησεν - - - -] ΟΙΣΑ τὸν υἱὸν Καφι[σ - -* πιθανῶς ἀναφέρεται εἰς τὴν μητέρα τοῦ νεκροῦ, τοῦ *Καφι[σ - -*, ἥτις ἐπέστησεν φροντίδι της τὴν στήλην τὴν κοσμοῦσαν τὸν τάφον τοῦ υἱοῦ της, πεσόντος ἐν πολέμῳ. Ἐνταῦθα εἰς οὐδεμίαν συμπλήρωσιν προέβην πλὴν τῆς τοῦ ῥήματος *ἐπέστ[ησεν* θεωρῶν τὸ πρᾶγμα κινδυνῶδες· πιθανῶς ἐν τῷ ἐλλείποντι μέρει ἐφέρετο τὸ ὄνομα τῆς μητρὸς τοῦ νεκροῦ. Παρὰ Peek, ἔ.ἀ., 170, στίχ. 1, ὑπάρχει χρῆσις τοῦ ῥήματος *ἐφίστημι* ἔχοντος τὴν αὐτὴν σημασίαν:

Σᾶμα γυνὰ καὶ παῖδες ἐπέστησαν Ἐχενίκῳ. Βεβαίως οἱ τύποι *ἔθηκεν, ἐπέθηκεν, ἔστησεν* κλπ. εἶναι πολὺ συχνότεροι εἰς τὰ ἀρχαῖα ἐπιγράμματα τοῦ 6ου καὶ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (Peek, ἔ.ἀ., ἀριθ. 137-166).

Πράγματα παρέχει ἡ ἀπόληξις - - ΟΙΣΑ, τὴν ὁποίαν οὐδόλως μετέγραψα, διότι πολλοὶ συνδυασμοὶ εἶναι δυνατοί.

Πάντως ἐκ τοῦ ὑπάρχοντος κειμένου δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν τὰ ἑξῆς συμπεράσματα:

1. Πρόκειται περὶ ἐπιτυμβίου ἐπιγράμματος ἀνδρὸς Κωπαίου θανόντος ἐν ἔτει 457 π.Χ. εἰς τὴν ἐν Οἰνοφύτοις μάχην.

2. Ἐπὶ τοῦ τάφου ἵστατο στήλη γραπτή, πιθανώτατα εἰκονίζουσα τοῦτον μαχόμενον. Τὸ θέμα δὲν εἶναι ἄγνωστον ἐν τῇ βοιωτικῇ τέχνῃ, ἀλλὰ ἡ ἡμετέρα ἐπιγραφὴ εἶναι ἡ παλαιοτέρα γραπτὴ μαρτυρία περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ εἴδους τούτου. Παρετηρήθη ὅτι ὅλα τὰ γνωστὰ παραδείγματα στηλῶν εἰκονιζουσῶν πολεμιστὰς Βοιωτοὺς μαχομένους εἶναι

2. Πρβλ. L. H. Jeffery, The Local Scripts of the Archaic Greece, πίν. 9, ἀριθ. 16 καὶ 17.

3. Α. Κεραμόπουλλος, ΑΕ 1920, σελ. 1 κ.ἑ. Διὰ συμπληρωματικὴν βιβλιογραφίαν ἰδὲ Α. Καλογεροπούλου, ΑΑΑ Ι (1968), σελ. 92, σημ. 3.

νεώτερα τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἀλλὰ ἀναμφιβόλως τὸ εἶδος δὲν ἦτο ἄγνωστον. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν διαφορὰν τῆς τεχνικῆς τῆς κατασκευῆς τῆς ζωγραφικῆς παραστάσεως, τὸ δὲ πρᾶγμα ἡρμήνευσεν ἐμβριθῶς ὁ καθηγητὴς κ. Ν. Κοντολέων ἐν BCH 75 (1949), σελ. 394 - 397 καὶ θεωρῶ περιττὸν νὰ ἐπαναλάβω πράγματα γνωστά.

Ἤδη ἡ Κα Ἀθηνᾶ Καλογεροπούλου ἑτοιμάζει μελέτην περὶ τοῦ συνόλου τῶν γραπτῶν στηλῶν τῆς Βοιωτίας, αἵτινες ἔχουσι παρόμοια θέματα, καὶ δὲν ἐπιθυμῶ νὰ προλάβω τὰ συμπεράσματά της, φρονῶν ὅτι καλὸν εἶναι μία νεωτέρα μελέτη νὰ ἐξαντλήσῃ τὸ θέμα. Τοῦτο μόνον θέλω νὰ σημειώσω, ὅτι ἡ τελειότης τῶν γραπτῶν τούτων στηλῶν καὶ ἡ δύναμις τῆς παραστάσεως, κατόπιν καὶ τῆς πληροφορίας τοῦ ἡμετέρου ἐπιγράμματος, καθίσταται εὐεξήγητος· τὸ εἶδος ἐκαλλιεργεῖτο ἐν Βοιωτίᾳ ἀπὸ χρόνου μακροῦ. Ἡ ἐγχάραξις τῶν περιγραμμάτων καὶ ἐνίων ἐκ τῶν λεπτομερειῶν δίδει στοιχεῖα τοῦ ὕψους τῆς καλλιτεχνικῆς ἐπιδόσεως τῶν ζωγράφων τῆς Βοιωτίας. Δυστυχῶς ἡ χρωματικὴ ἐντύπωσις, ἡ ὁποία θὰ συνεπλήρου τὴν εἰκόνα, ἐχάθη διὰ παντός.

Ἡ ἐπιγραφὴ εὑρέθη εἰς τὸ χωρίον Τοπόλια ἢ Κάστρο, ὅπερ κατέχει τὴν θέσιν τῶν ἀρχαίων Κωπῶν, ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ Ἀρχαιοτήτων κ. Θ. Σπυροπούλου καὶ μετεφέρθη εἰς τὸ Μουσεῖον Θηβῶν.

Εὐχαριστῶ θερμῶς καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης τὸν εὑρετήν, διότι φιλοφρόνως παρεχώρησέ μοι τὴν δημοσίευσιν τῆς ἐπιγραφῆς.

Σ. Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

Εἰκ. 2. Τὸ ἐπιτύμβιον ἐπίγραμμα ἐκ Κωπῶν ἐκ τῆς προσθίας δεξιᾶς γωνίας

EPIGRAM FROM KOPAI

From Topolia (Kastro) in Boeotia, where the ancient city of Kopai was situated, comes a memorial epigram on grey stone (figs. 1-2). It belongs to a grave stele for the tomb of a man of Kopai dead in the year 457 B.C., in the battle of the Oinophyta. The stele bears an engraved representation of a warrior of the usual Boeotian type but is older than the Boeotian stelai so far known.

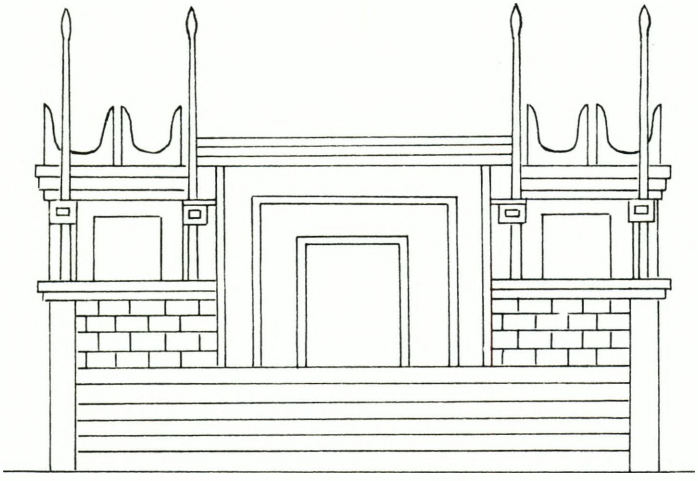
S. N. KOUMANOUDES

ΙΣΤΟΙ ΜΙΝΩ·Ι·ΚΩΝ ΙΕΡΩΝ ΚΑΙ ΑΙΓΥΠΤΙΑΚΟΙ ΠΥΛΩΝΕΣ

Εἰς Κρητικὰ Χρονικὰ 17 (1963), σ. 338 κ.ἑ. ἐδημοσιεύθη ἐργασία μου περὶ τῶν μέχρι τότε αἰνιγματικῶν ἀντικειμένων τῶν ἀπεικονιζομένων εἰς μινωϊκὰς τοιχογραφίας, ἀνάγλυφα ἀγγεῖα καὶ σφραγίσματα ἐκ Κρήτης, ἅτινα ἐθεωροῦντο ὡς κίονες ἢ πεσσοὶ μὲ ὀρθογώνια κιονόκρανα ὑπὸ τοῦ Evans (PM I, σ. 688· III, σ. 62-65) καὶ ἄλλων. Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἐβασίζετο εἰς παρατηρήσεις, αἱ ὁποῖαι ἔγιναν κατὰ τὴν μετάβασίν μου εἰς Αἴγυπτον τὸν Δεκέμβριον 1964 - Ἰανουάριον 1965 καὶ κυρίως εἰς παραβολὴν τῆς παραστάσεως ἱεροῦ ἐπὶ τοῦ λιθίνου ρυτοῦ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ καθ. Ν. Πλάτωνος εἰς Ζάκρο (εἰκ. 1) πρὸς λίαν ἀνάλογον παράστασιν τοῦ πυλῶνος τοῦ ναοῦ τοῦ Λοὔξορ (εἰκ. 2), ἀπεικονιζομένην ἐν ἀναγλύφῳ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τῆς πρώτης αὐλῆς τοῦ ναοῦ, γενομένης ἐπὶ Ραμσῆ II (1298-1232 π.Χ.) (πρβλ. Daressy, Notice explicative des ruines du temple de Luxor, 1893, σ. 30). Ἡ ἀναλογία μεταξὺ τῆς μινωϊκῆς καὶ τῆς αἰγυπτιακῆς παραστάσεως ἔγκειται εἰς τοὺς ἀπεικονιζομένους εἰς τὰς προσόψεις ἀμφοτέρων τῶν ἱερῶν τέσσαρας στύλους. Ἐπειδὴ τὸ ἀγγεῖον ἐκ Ζάκρου ἦτο ἀκόμη ἀδημοσίευτον κατὰ τὴν συγγραφὴν τῆς ἐργασίας, ἀπέφυγον νὰ δώσω ἀπεικόνισιν τῆς προσόψεως τοῦ μινωϊκοῦ ἱεροῦ. Τοῦτο καθίσταται ἤδη δυνατὸν παρασχεθείσης εὐγενῶς τῆς σχετικῆς ἀδείας ὑπὸ τοῦ κ. Ν. Πλάτωνος. Ἐπανέρχομαι οὕτως ἐπὶ τοῦ θέματος παρέχων διὰ πρώτην φορὰν συγκριτικὴν ἀπεικόνισιν ἀμφοτέρων τῶν παραστάσεων, ἵνα καταδειχθῇ ἡ ἀναλογία ἡ παρέχουσα καὶ τὴν κλεῖδα ἑρμηνείας τῶν «κιόνων μὲ ὀρθογώνια κιονόκρανα». Τοῦτο κατέστη ἀναγκαῖον, διότι ἐξεφράσθησαν καὶ ἀμφιβολίαι περὶ τῆς ἑρμηνείας, ὑπὸ δὲ τοῦ William Stevenson Smith, Interconnections in the Ancient Near East, σ. 71, ἐξεφράσθη ἡ ἄποψις, ὅτι οἱ ἐπὶ τοῦ ἀγγείου τοῦ Ζάκρου εἰκονιζόμενοι στῦλοι εἶναι βάσεις μεθ' ὑψηλῶν λογχῶν τοποθετημέναι πρὸ τοῦ ναοῦ, παρεσχέθη δὲ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ (εἰκ. 93) ἀπίθανος σύνθεσις τῶν ἐκ Κνωσοῦ ἀναγλύφων τεμαχίων μὲ παραστάσεις ἀναλόγων στύλων, ὑπερβολικῶς ἐπιμηκυνομένων, καὶ προστιθεμένου κατὰ πρωτοφανῆ τρόπον δευτέρου ὀρόφου μετὰ θύρας ἄνωθεν τῆς

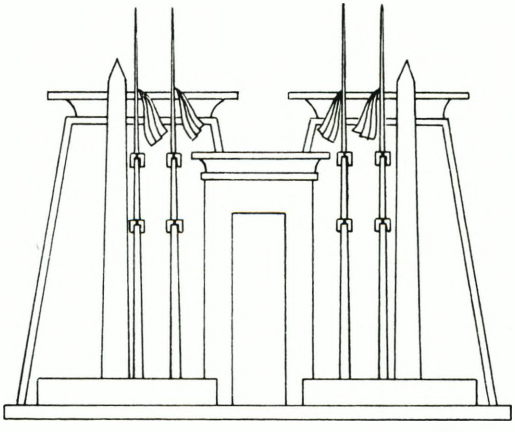
ἐπιστέψεως τοῦ κεντρικοῦ ὑπερυψωμένου τμήματος τοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ. Οὐδὲν παράλληλον δικαιολογεῖ τὴν σύνθεσιν αὐτὴν ὡς πρὸς τὰς ἀναλογίας καὶ τὸ σχῆμα τοῦ ἱεροῦ [1].

σεων τούτων δὲν εἶναι ὀργανικὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τοῦ οἰκοδομήματος, ὡς ἐπιστεύετο, ἀλλ' ἱστοὶ τοποθετημένοι ἐξωτερικῶς, εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ ἱεροῦ, ἐν ἐπαφῇ ἢ τοὐλάχιστον πολὺ πλησίον

Εἰκ. 1. Πρόσοψις ἱεροῦ ἐπὶ ἀναγλύφου ρυτοῦ ἐκ Ζάκρου

Ἐκ τοῦ δείγματος τοῦ Ζάκρου, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλης ἀναλόγου παραστάσεως ἐκ Κνωσοῦ ἐξετασθείσης παλαιότερον (Κρητικὰ Χρονικὰ 13 (1959), σ. 346 κ. ἑ.), καθίσταται προφανὲς ὅτι οἱ ὑποτιθέμενοι πεσσοὶ ἢ κίονες τῶν παραστά-

Εἰκ. 2. Ἀνάγλυφον πυλῶνος ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ Λοῦξορ

1. Τὸ δημοσιευθὲν εἰς Κρητικὰ Χρονικὰ 13 (1959), πίν. ΛΔ', ΛΕ', τεμάχιον, καὶ ἂν ἀκόμη ἀνῆκεν εἰς τὸ αὐτὸ ρυτόν, δὲν δύναται νὰ συγκολληθῇ μετὰ τοῦ ἀπεικονιζομένου εἰς Evans PM II, σ. 752, εἰκ. 486, καθ' ὃν τρόπον προτείνει ὁ Smith (ἔ.ἀ.), διότι εἶναι ἀδύνατον ὁ ἱστὸς τοῦ ἱεροῦ νὰ συνεχίζεται ἐπὶ τοῦ τοίχου ἑτέρας κατασκευῆς, ἀνδήρου ἢ περιβόλου, εὑρισκομένου βεβαίως ὄχι εἰς τὴν αὐτὴν γραμμὴν πρὸς τὸν τοῖχον τοῦ ἱεροῦ, ἀλλὰ πολὺ ἔμπροσθεν αὐτοῦ. (Ὅτι πρόκειται περὶ περιβόλου δεικνύει ἡ ἀναλογία πρὸς τὸ ρυτὸν τοῦ Ζάκρου). Προσέτι δέον νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ Evans τεμάχιον στερεῖται τελείως βράχων, ἐνῷ οὗτοι καλύπτουν τὸ ἕτερον τεμάχιον, πρὸς ὃ τὸ συνάπτει ὁ Smith. Προσέτι οὗτος δὲν παρετήρησεν ὅτι τὸ ἐκληφθὲν ὑπ' αὐτοῦ ὡς θύρωμα ἄνωθεν τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ ἱεροῦ, ἐξέχει ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου καὶ ἑπομένως ἀποτελεῖ μᾶλλον βάσιν κεράτων ἐπιστεφόντων τὸ κεντρικὸν τμῆμα, ὡς ἐπιστέφονται καὶ τὰ δύο πλάγια τμήματα.

τῶν τοίχων. Ἤδη ἡ σύγκρισις μὲ τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Λοῦξορ δεικνύει ὅτι πρόκειται ἀκριβέστερον περὶ ἱστῶν σημαιῶν, διότι εἰς αὐτό, ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλας ἀναλόγους αἰγυπτιακὰς παραστάσεις προσόψεων ναῶν (εἰς τὴν παράστασιν πυλῶνος, ἥτις ἀπεικονίζεται ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς πρώτης αὐλῆς τοῦ ναοῦ τοῦ Χονσοῦ εἰς Κάρνακ, Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien VIII Abt. III, Bl. 243) δηλοῦνται καὶ αἱ κυματίζουσαι ἀπὸ τῶν ἱστῶν σημαῖαι εἰς σχῆμα τριπλῶν, πλατυνομένων πρὸς τὰ ἄκρα, λωρίδων ὑφάσματος.

Τὰ ὑποτιθέμενα ὀρθογώνια κιονόκρανα εἶναι εἰς τὴν πραγματικότητα τὰ μέτωπα τῶν πλαγίων στηριγμάτων τῶν ἱστῶν, ἅτινα συνεκράτουν αὐτοὺς παρὰ τὸν τοῖχον, ἀποδεικνύεται δὲ τοῦτο ἐκ πλείστων διατηρουμένων προσόψεων ναῶν ἐν Αἰγύπτῳ (π.χ. ἐκ τοῦ μεγάλου ἐξωτερικοῦ πυλῶνος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἄμμωνος εἰς τὸ Κάρνακ, χρονολογουμένου ἀπὸ τῶν χρόνων Ἀμενώφιος III, 1405 - 1370 π.Χ., καὶ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ πυλῶνος τοῦ νεκρικοῦ ναοῦ Ραμσῆ τοῦ III, 1198 - 1166 π.Χ., εἰς Medinet Habu). Εἰς αὐτὰς σώζονται αἱ κάθετοι ὀρθογώνιοι ἐγκοπαί, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐτοποθετοῦντο οἱ ἱστοὶ κατ' ἀνάγκην (διότι οἱ τοῖχοι ἦσαν ἐπικλινεῖς), καὶ ἄνωθεν τῶν ἐγκοπῶν τὰ ὀρθογώνια ἀνοίγματα τῶν τοίχων διὰ τὴν ἐντὸς αὐτῶν τοποθέτησιν τῶν ὁριζοντίων στηριγμάτων τῶν ἱστῶν (εἰκ. 3). Αἱ σημαῖαι αὐταὶ ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον τῶν προσόψεων τῶν αἰγυπτιακῶν ναῶν τοῦ Νέου Βασιλείου. Κατὰ τὸν A. Erman (Die ägyptische Religion, 1909, σ. 53): «an der Wand des Pylons ragen vier hohen Masten auf, von deren Spitze bunte Wimpel flattern».

Καὶ τὰ μινωϊκὰ καὶ τὰ αἰγυπτιακὰ δείγματα ἱστῶν ἀπολήγουν εἰς ὀξύ, ἀλλὰ οἱ ἱστοὶ οἱ ἀπεικονιζόμενοι ἐπὶ τοῦ ρυτοῦ ἐκ Ζάκρου σχηματίζουν καὶ ἐξόγκωμα κατὰ τὸ ἄκρον κάτωθεν τῆς αἰχμῆς καὶ τοῦτο παρέχει τὴν ἐντύπωσιν λόγχης. Εἶναι ὅμως ἀπίθανον νὰ πρόκειται περὶ λογχῶν, λόγῳ τοῦ μεγάλου πάχους τοῦ ἀνωτέρω τμήματος τῶν ἀντικειμένων τούτων (ἤτοι τοῦ ἄνωθεν τοῦ «κιονοκράνου»), ὡς ταῦτα ἀπεικονίζονται εἰς τὸ ἀνάγλυφον τεμάχιον λιθίνου ἀγγείου ἐκ Κνωσοῦ (Κρητικὰ Χρονικὰ 13 (1959), σ. 346 κ.ἑ., πίν. ΛΔ', ΛΕ') καὶ εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ ἱεροῦ ἐκ Κνωσοῦ (PM III, ἔγχρωμος πίναξ XVI μεταξὺ σ. 46 - 47 καὶ εἰκ. 28). Τὸ ἀκραῖον ἐξόγκωμα ἑρμηνεύεται ἄλλως ἐκ τῆς ἀνάγκης νὰ μὴ παρασυρθῇ ἡ σημαία ἢ λάβαρον ἐκ τοῦ πνέοντος συνήθως ἐν Κρήτῃ ἰσχυροῦ ἀνέμου. Ἡ μέχρι σήμερον ἀπουσία τῆς ἀπεικονίσεως τῆς σημαίας ἐν Κρήτῃ ἐξηγεῖται ἐκ τῆς ἀποσπασματικότητος τῶν παραστάσεων, εἰς δὲ τὴν μόνην πλήρη, τὴν ἐκ Ζάκρου, ἐκ τοῦ ὅτι τὸ ἱερὸν παριστάνεται ἔρημον, περιβαλλόμενον μόνον ὑπὸ ἀγρίων πτηνῶν καὶ αἰγάγρων, ἐνῷ αἱ σημαῖαι ἀσφαλῶς ἀνηρτῶντο μόνον κατὰ τὰς ἡμέρας τῶν πανηγύρεων. Εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου ὑφίσταται ἄλλως τὸ δημοσιευόμενον ἐδῶ (εἰκ. 4), ὑπ' ἀριθ. 26, χρυσοῦν ἔλασμα ἐκ Φαιστοῦ, μήκους 0,075 μ. καὶ βάρους 0,95 γρ., ἔχον δύο ἐντομάς, δι' ὧν σχηματίζονται τρεῖς γλῶσσαι, παριστῶν πιθανώτατα σημαίαν ἀνάλογον πρὸς τὰς ἀναρτωμένας ἐπὶ τῶν ἱστῶν τῶν ἱερῶν [2]. Ὡς τὸ ἰσιακὸν

2. Τὸ ἀντικείμενον τοῦτο δύναται νὰ εἶναι ἀναθηματικὸν ὁμοίωμα σημαίας, κατὰ τὴν λίαν διαδεδομένην συνήθειαν τῶν μινωϊκῶν χρόνων

Εἰκ. 3. Ἐξωτερικὸς πυλὼν ναοῦ Ραμσῆ ΙΙΙ ἐν Medinet Habu

σεῖστρον μετεδόθη ἐκ τῆς Αἰγύπτου εἰς τὴν Κρήτην (ὡς δεικνύει ἡ παράστασις αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ ἀγγείου τῶν θεριστῶν ἐξ Ἁγίας Τριάδος), οὕτω ἦτο δυνατὸν νὰ διαδοθῇ καὶ ἡ συνήθεια τῶν ἱστῶν ἐν Κρήτῃ, ὅπου μάλιστα τὰ δάση τῶν κυπαρίσσων παρεῖχον ἄφθονον ὑλικόν.

Τὰ αἰγυπτιακὰ παράλληλα εἶναι κατά τι νεώτερα τῶν μινωϊκῶν, χρονολογουμένων κατὰ τοὺς χρόνους 1600 - 1450 π.Χ., ἀλλ' εἶναι γνωστὸν ὅτι ἤδη ἀπὸ τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου οἱ αἰγυπτιακοὶ ναοὶ διεκοσμοῦντο μὲ σημαίας, ἔχομεν δὲ καὶ μνείαν εἰς κείμενον τῆς ἐποχῆς Τουθμώσιος ΙΙΙ περὶ τῆς εἰσαγωγῆς κορμῶν κέδρων ἐκ Λιβάνου διὰ τὴν κατασκευὴν ἱστῶν διὰ πυλῶνας ναῶν (K. Sethe, Urkunden der 18. Dynastie, 1, 1906, σ. 56).

Διὰ τῆς παρατηρήσεως αὐτῆς διορθώνεται καὶ μία ἐκ τῶν σημαντικωτέρων τοιχογραφιῶν τῆς Κνωσοῦ, ἡ μνημονευ-

προσφορᾶς ὁμοιωμάτων εἰς τὸ ἱερὸν ἀντὶ τῶν πραγματικῶν ἀντικειμένων, ὡς πελέκεων, ἐσθήτων, κόμβων, βωμῶν, φορητῶν καθισμάτων ἢ καὶ ὁλοκλήρων ἱερῶν, ἐπίσης δὲ ζώων ἢ παραστάσεων αὐτοῦ τοῦ λάτρεως. Ἡ σημαία καὶ τὸ ὁμοίωμα αὐτῆς κάλλιστα ἠδύνατο νὰ προσφερθῇ ὑπὸ τοῦ πιστοῦ. (Πρβλ. κυρίως τοὺς μικροὺς χρυσοῦς πελέκεις ἐκ τοῦ σπηλαίου τοῦ Ἀρκαλοχωρίου). Ἀλλὰ καὶ ἐκ παραστάσεως ἱεροῦ δύναται νὰ προέρχεται τὸ ἔλασμα.

θεῖσα ἀνωτέρω τοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ, τὴν ὁποίαν ὁ Evans, πιστεύων ὅτι ἐπ' αὐτῆς εἰκονίζονται κίονες, συνεπλήρωνε φαντασικῶς προσθέτων ἓν ἀκόμη « κιονόκρανον » εἰς τὴν κορυφὴν ἑκάστου ἱστοῦ διὰ τὴν στήριξιν ὀροφῆς ἢ « τέντας » ! Ὀρθοτέραν συμπλήρωσιν τῆς τοιχογραφίας παρέχει τελευταίως ἡ Χ. Καρδαρᾶ (AE 1966, σ. 176, εἰκ. 26), ἥτις καὶ συνδέει τοὺς στύλους τῶν μινωϊκῶν ἱερῶν πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ κεραυνοῦ. Τοὺς αἰγυπτιακοὺς ἱστοὺς σημαιῶν ἐθεώρει ὁ Hölscher (Die Wiedergewinnung von Medinet Habu in westl. Theben, σ. 19) ἡλιακὸν σύμβολον. Πάντως ἡ σχέσις τούτων πρὸς τοὺς μινωϊκοὺς στύλους εἶναι ἡ μόνη θετικὴ βάσις διὰ τὴν ἑρμηνείαν τῶν τελευταίων. Σημειωτέον ὅτι ἤδη ὁ καθ. Σπ. Μαρινᾶτος (Kreta und das myk. Hellas, σ. 97, ἀριθ. 106) εἶχεν ἀποκλείσει τὴν ἑρμηνείαν αὐτῶν ὡς πεσσῶν καὶ κιόνων, λόγῳ τῆς πρὸς τὰ ἄνω μειώσεως αὐτῶν, καὶ συνέδεσεν αὐτοὺς πρὸς ἀνατολικὰς παραστάσεις λαβάρων[3].

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

3. Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν Dr. Charles Nims τοῦ Oriental Institute τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Σικάγου, διὰ τὴν παρασχεθεῖσαν εἰς Λοῦξορ βοήθειαν κατὰ τὴν μελέτην τῶν αἰγυπτιακῶν παραλλήλων.

SUPPORTS DES SANCTUAIRES MINOENS ET DES PYLONS ÉGYPTIENS

Εἰκ. 4. Χρυσοῦν ἔλασμα ἐκ Φαιστοῦ

La représentation d'un sanctuaire tripartite sur le rhyton de Zakro (fig. 1) est comparée à un relief du temple de Luxor (fig. 2). Les objets curieux figurant sur des fresques, des vases en pierre et sur des empreintes de sceaux provenant de Crète, considerés par Evans et d'autres comme « piliers à chapiteaux rectangulaires », sont expliqués maintenant, sur la base des parallèles égyptiens, comme des supports d'étendards ornant la façade des sanctuaires (fig. 3). La vue de W. Stevenson Smith qu'il s'agit des lances est réprouvée ainsi que la nouvelle composition qu'il propose pour quelques fragments de vases en pierre portant des représentations analogues. Un modèle d'étendard votif en or provenant de Phaistos est aussi publié (fig. 4).

S. ALEXIOU

Εἰκ. 1. Ἀπότμημα ἀρχαϊκοῦ ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου ἐξ Ἐλευσῖνος

ΚΕΦΑΛΗ ΕΠΙΤΥΜΒΙΟΥ ΑΝΑΓΛΥΦΟΥ

Λένε γιὰ τὸ ζεστὸ καὶ ἀχάϊδευτο κεφάλι του
Γιὰ τὰ μεγάλα μάτια του ὅπου χώρεσε ἡ ζωὴ
Τόσο βαθιά, ποὺ πιὰ νὰ μὴν μπορῇ νὰ βγῇ ποτέ της!
(Ἐλύτη: Ἄσμα Ἡρωϊκὸ καὶ Πένθιμο...)

Ἐν Ἐλευσῖνι, τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1968, ἦλθεν εἰς φῶς ἀπότμημα ἀττικῆς ἐπιτυμβίου στήλης, ἐξαίρετον δεῖγμα τέχνης τοῦ ὡρίμου ἀρχαϊκοῦ ρυθμοῦ. Κατ' εὐτυχῆ συγκυρίαν ἐσώθη τὸ σημαντικώτερον μέρος τοῦ ἀναγλύφου, τὸ εἰκονίζον τὴν κεφαλὴν γενειοφόρου ἀνδρὸς κρατοῦντος δόρυ, μετὰ τμήματος τοῦ πλαισίου τῆς στήλης (εἰκ. 1)*.

* Περισυνελέγη ὑπὸ τοῦ φύλακος ἀρχαιοτήτων κ. Ν. Ἀρβανίτου, ἐξ ἐπιχώσεων σκάμμα-

Κάτω εἶναι τεθραυσμένον παρὰ τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ, εἰς λοξὴν γραμμήν, κατερχομένην ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά, καὶ ἄνω εἰς τὸ ὕψος τοῦ πλαισίου κατ' ἀντίστροφον ἔννοιαν. Ἔχει πλάτος 0,435 μ., πάχος 0,117 μ., σώζεται δὲ εἰς ὕψος 0,58 μ. Τὸ ὑλικὸν εἶναι μάρμαρον πεντελικόν, λεπτόκοκκον, περιέχον μαρμαρυγίαν· ἡ ἐπιδερμὶς τοῦ μαρμάρου, διατηρουμένη εἰς σχετικῶς καλὴν κατάστασιν, καλύπτεται νῦν εἰς ἀκαθόριστον ἔκτασιν ὑπὸ ἁλάτων. Ἡ διατήρησις τοῦ ἀναγλύφου εἶναι καλή, μὲ μόνην ἐξαίρεσιν τὸ ἄκρον τῆς ρινός.

Τὸ βάθος τῆς στήλης εἶναι εἰργασμένον κοῖλον, τοῦ πλαισίου της διαμορφουμένου εἰς λεπτὴν ταινίαν κατὰ τὰς δύο καθέτους μακρὰς πλευρὰς καὶ ὀρθογώνιον παραλληλεπίπεδον εἰς τὰς ὁριζοντίους στενὰς πλευράς του. Ὁ νεκρὸς παρίσταται κατὰ κρόταφον πρὸς τὰ δεξιά. Ἡ πλουσία κόμη του, περισφιγγομένη ὑπὸ ταινίας ὑπεράνω τοῦ ὠτός, διαμορφοῦται εἰς δύο σειρὰς σπειροειδῶν βοστρύχων ἄνωθεν τοῦ μετώπου καὶ τῶν κροτάφων, κρέμαται δὲ ἐπὶ τοῦ αὐχένος εἰς κυματοειδεῖς βοστρύχους, ἀπολήγοντας εἰς σπείρας· οἱ βόστρυχοι εἶναι ἐπιμελῶς διαχωρισμένοι μὲ γραμμικὴν ἀκρίβειαν. Ὁ ὀφθαλμὸς εἶναι τοποθετημένος λοξῶς, κάτωθεν τοξοειδοῦς ὀφρύος· δι' ἁπλῆς ἐγχαράξεως δηλοῦται ὁ κανθός. Τὸ οὖς πλησιάζει τὸ φυσικὸν σχῆμά του, τράγος καὶ ἀντίτραγος ἀποκτοῦν περισσότερον ὄγκον. Ἡ γραμμὴ τῆς ρινὸς σχεδὸν συνεχίζει τὴν εὐθεῖαν τοῦ μετώπου. Τὰ χείλη διατηροῦν ἀκόμη ἓν ἀδιόρατον χαμόγελον, ἐνῷ τὸ σχῆμα τῆς στρογγύλης καὶ προβεβλημένης σιαγόνος τονίζει ἔτι περισσότερον ἡ ὕπαρξις τοῦ γενείου. Τμῆμα τοῦ δόρατος εἶναι ὁρατὸν πρὸς τὰ δεξιά, πλησίον τοῦ πλαισίου.

Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ κρανίου εἶναι ἁδρῶς εἰργασμένη μὲ «βελόνι», εἰς τρόπον ὥστε νὰ εἶναι κατάλληλος διὰ χρωματισμόν· πράγματι δὲ τόσον ἐπὶ τῆς οὕτως εἰργασμένης ἐπιφανείας τῆς κεφαλῆς, ὅσον καὶ ἐπὶ τῶν σπειροειδῶν βοστρύχων διατηροῦνται κατάλοιπα ἐρυθροῦ χρώματος· ἑπομένως, ὁλόκληρος ἡ κόμη ἦτο ἐχρωματισμένη ἐρυθρά. Ἡ αὐτὴ ἐργασία παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸ γένειον. Χρῶμα ἐρυθρὸν σώζεται καὶ ἐπὶ τοῦ βάθους τοῦ ἀναγλύφου, τὸ ὁποῖον εἶναι εἰργασμένον διὰ «γλώσσης»· διὰ τοῦ αὐτοῦ τρόπου εἶναι εἰργασμένον καὶ τὸ πλαίσιον τῆς στήλης, ἐνῷ ἡ ὀπισθία ἐπιφάνεια εἶναι λειασμένη δι' ἑνὸς ὀδοντωτοῦ ἐργαλείου. Ἐν γένει, ἐπιμελὴς σμίλευσις χαρακτηρίζει τὸ ἔργον [1].

Ἡ ἀνεύρεσις τοῦ ἀναγλύφου τούτου εἰς Ἐλευσῖνα ἀποτελεῖ νέον στοιχεῖον διὰ τὴν μελέτην τῆς γεωγραφικῆς ἐξαπλώσεως αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῶν ἐπιτυμβίων μνημείων, ἐφ' ὅσον ὡς τόποι προελεύσεώς των ἐφέροντο μέχρι τοῦδε αἱ Ἀθῆναι καὶ ἡ περιοχὴ τῶν Μεσογείων.

Διὰ τὴν χρονολογικὴν κατάταξιν τοῦ ἀναγλύφου διδακτικὴ εἶναι ἡ σύγκρισίς του πρὸς τὴν στήλην τῶν νεκρῶν ἀδελφῶν τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου τῆς Νέας Ὑόρκης (ἀρ. εὑρ. 11.185 [2]), ἥτις χρονολογεῖται εἰς τὴν δεκαετίαν 540-

τος, τὸ ὁποῖον ἤνοιξεν ὁ Δῆμος κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Ἀγάθου καὶ δὴ ἔμπροσθεν τοῦ Ο.Τ. 506 α.

1. Περὶ τοῦ τρόπου ἐργασίας κατὰ τοὺς ἀρχαϊκοὺς χρόνους ἰδὲ Sheila Adam, The Technique of Greek Sculpture in the Archaic and the Classical Periods, 1967.

2. G. Richter, The Archaic Gravestones of Attica, 1961, εἰκ. 99 καὶ 108.

530 π.Χ.[3]. Τὸ σχέδιον τῆς κεφαλῆς τῆς στήλης ἐξ Ἐλευσῖνος κατάγεται τυπολογικῶς ἐκ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἐφήβου τῆς στήλης τῆς Νέας Ὑόρκης. Εἰς τὴν πλαστικὴν ὁ τρόπος αὐτὸς συναντᾶται εἰς τὴν κεφαλὴν κούρου τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου (ἀρ. εὑρ. M.N.C. 1357[4]) καὶ εἰς τὴν κεφαλὴν κούρου τοῦ Μουσείου τῆς Βοστώνης (ἀρ. εὑρ. 34.169[5]). Εἰς τὸ ἀνάγλυφον τῆς Ἐλευσῖνος ἐπιτυγχάνεται ὁ τεκτονικὸς χωρισμὸς τοῦ ἄνω τμήματος τῆς κεφαλῆς καὶ ἡ δημιουργία ἐξέχοντος στρογγύλου θόλου· ὁ ρυθμὸς τῶν σπειροειδῶν βοστρύχων τοῦ μετώπου καὶ τοῦ αὐχένος εἶναι ἁπαλώτερος· ὁ καταμερισμὸς τοῦ ὄγκου καὶ ἡ μετάβασις τῶν ἐπιφανειῶν ἀπὸ τῶν χειλέων εἰς τὴν παρειὰν γίνονται ὁμαλώτερον· ὁ ὀφθαλμὸς καὶ τὸ οὖς διαμορφοῦνται μὲ πλαστικὴν αἴσθησιν καὶ ἡ ἀνατομία των παρουσιάζει ἐξέλιξιν. Τὸ ἔργον παρουσιάζει ἀναλογίας εἰς τὴν ἀνατομίαν τῶν χαρακτηριστικῶν πρὸς ὡραίαν κεφαλὴν ἑτέρου ἀττικοῦ ἐπιτυμβίου τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου τῆς Νέας Ὑόρκης (ἀρ. εὑρ. 42.11.36[6]). Μορφολογικῶς ὅμως ἡ πλαστικὴ διατύπωσις εἰς τὰς δύο περιπτώσεις εἶναι διάφορος· ἡ κεφαλὴ τοῦ ἐφήβου τῆς Νέας Ὑόρκης, σχεδιασμένη μὲ περισσοτέραν σαφήνειαν, διαπνέεται ὑπὸ ἐκδήλου τρυφερότητος καὶ εὐαισθησίας, ἐνῷ τὸν νέον τῆς Ἐλευσῖνος, ὀλιγώτερον χυμώδη, χαρακτηρίζει ρευστότης εἰς τὴν ἔκφρασιν καὶ τὰ περιγράμματα, ἀμφότεραι τάσεις ἀπαντώμεναι εἰς τὴν δεκαετίαν 530 - 520 π.Χ., εἰς τὴν ὁποίαν καὶ κατατάσσομεν τὴν στήλην μας. Εἰς τὴν ἀγγειογραφίαν εὑρίσκομεν συγγένειαν εἰς τὰς μορφὰς τοῦ ζωγράφου τοῦ Ἀνδοκίδου καὶ τοῦ Ὄλτου. Ὅπως συμβαίνει εἰς τὰ ἔργα τοῦ τελευταίου τρίτου τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. ἡ μορφὴ τοῦ εὐγενοῦς νέου ἔχει ἐσωτερικότητα, παραλλήλως δὲ τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα τὴν συνθέτουν, ἀποκτοῦν ἑνότητα, κυρίως ὅμως ἐκφράζει τὸ ἀνθρώπινον ἰδανικὸν μιᾶς ἐποχῆς.

Τὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα τῆς ἐποχῆς ταύτης, ἅτινα περιεσώθησαν μέχρις ἡμῶν, εἶναι σχετικῶς ὀλίγα, οὕτως ἡ προτεινομένη συμπλήρωσις τῆς στήλης τῆς Ἐλευσῖνος εἶναι μόνον ἐνδεικτικὴ[7] (σχέδ. 1) (τὸ καλύτερον διατηρούμενον παράδειγμα εἶναι ἡ προαναφερθεῖσα στήλη τῆς Νέας Ὑόρκης, ἀρ. εὑρ. 11.185). Διὰ τὸ τρίτον τέταρτον τοῦ αἰῶνος γνωρίζομεν, ὅτι τὸ ἀττικὸν ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφον σύγκειται ἐκ τεσσάρων ἐπὶ μέρους μελῶν: τῆς στήλης τῆς εἰκονιζούσης τὸν νεκρόν, μιᾶς ὀρθογωνίου βάσεως, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἔβαινεν αὕτη, καὶ ἑνὸς ἐπικράνου λυροειδοῦς, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπεκάθητο σφίγξ, φύλαξ τοῦ τάφου. Ὡς ὑπόδειγμα διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς μορφῆς τοῦ δορυφόρου μας, ἐχρησίμευσεν ἡ στήλη τῆς Σταμάτας τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (ἀρ. εὑρ. 3071[8]). Τὸ συνολικὸν ὕψος τῆς στήλης ἀποκαθίσταται εἰς 4.125 μ. Ὁ νεκρὸς

3. Χ. Καροῦζος, Ἀριστόδικος, 1961, σ. 50.

4. G. Richter, Kouroi, Archaic Greek Youths, 1960, ἀρ. 142, εἰκ. 411 - 412.

5. G. Richter, Kouroi, ἀρ. 143, εἰκ. 413 - 414.

6. G. Richter, The Archaic Gravestones of Attica, εἰκ. 132· Χ. Καροῦζος, Ἀριστόδικος, σ. 52.

7. Τὸ ἀριστοτεχνικὸν σχέδιον τῆς σελ. 92 ὀφείλεται εἰς τὸν ἐξαίρετον καλλιτέχνην κ. Κ. Ἠλιάκην.

8. G. Richter, The Archaic Gravestones of Attica, εἰκ. 129, ἀρ. 46.

(ὕψους 1.85 μ. περίπου), ὅστις ἐχάθη εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ὡριμότητός του, περίπου 25 ἐτῶν, γόνος ἰσχυρᾶς καὶ πλουσίας οἰκογενείας τοῦ Δήμου τῆς Ἐλευσῖνος, εἰκονίζεται μὲ τὴν πανοπλίαν τοῦ ὁπλίτου κατὰ τὸ ἔθος τῆς ἐποχῆς[9]· βαδίζει πρὸς τὰ δεξιά, προβάλλων τὸν ἀριστερὸν πόδα, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς κρατεῖ τὸ δόρυ. Ἀκέραιον τὸ ὅλον ἐπιτύμβιον πρέπει νὰ ἦτο ἓν ἐπιβλητικὸν μνημεῖον, προωρισμένον νὰ κοσμῇ τὸν τάφον τοῦ νεκροῦ, εἰς τὰ κτήματα τῆς οἰκογενείας του, θεατὸν εἰς τοὺς διαβάτας.

ΟΛΓΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

TÊTE D'UN RELIEF FUNÉRAIRE

Au nombre des reliefs attiques funéraires, connus jusqu'à présent, du dernier tiers du 6e siècle av. J.- C., vient s'ajouter un autre en plus, d'un art très délicat, fortuitement mis au jour à Éleusis, en Octobre 1968, au cours des travaux pour le creusement d'un fossé le long de la rue Agathou, devant le bloc 506 a.

Par un hasard heureux la partie qui a été sauvée est la plus importante de la stèle, celle qui représente la tête d'un hoplite à lance, barbu, vers la droite, avec une partie du cadre qui l'entourait (fig. 1) (largeur 0,435 m., épaisseur 0,117 m., haut. conservée 0,58 m.). Sa découverte à Éleusis est un nouveau

9. K. F. Johansen, The Attic Grave-reliefs, 1951, σ. 110.

Σχέδ. 1. Σχεδιογράφημα δεικνύον τὴν μορφήν, ποὺ θὰ εἶχε τὸ ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφον ἐξ Ἐλευσῖνος

élément pour l'étude de l'expansion de ce genre de monuments, puisqu'on considérait jusqu'à présent Athènes et la région de Mesogheia, comme le seul lieu de leur provenance.

Elle se rapproche par le type à l'éphèbe de la stèle de New York (No d'Inv. 11.185). Il est pourtant contemporain de la belle tête d'un autre relief du Metropolitan Museum (No d'Inv. 42. 11. 36), comme indique l'anatomie avancée des traits et de l'expression du visage et il est par conséquent daté de la décennie 530 - 520 av. J.- C.

La stèle du Metropolitan Museum (No d'Inv. 11.185) et la stèle de Stamata du Musée National (No d'Inv. 3071) servirent de modèles pour la restauration de la forme du monument, qu'on doit s'imaginer haut de 4,125 m., constitué de quatre parties: la stèle avec la représentation du mort en relief (haut. 1,85 m.), un jeune homme de 25 ans, portant l'armure de l'hoplite, d'un socle rectangulaire, sur lequel la stèle se dressait, et d'un chapiteau en forme de lyre, surmonté d'un Sphinx (plan 1). Il était sans doute en son état originel un monument imposant, destiné à orner la tombe du mort dans sa propriété familiale à Éleusis.

O. ALEXANDRIS

ΜΑΓΟΥΛΑ ΚΟΣΚΙΝΑ

Τὸ θέμα τῆς ἐπεκτάσεως καὶ τῆς γεωγραφικῆς κατανομῆς τοῦ νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ ἐν Θεσσαλίᾳ ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελῇ ἓν τῶν σπουδαιοτέρων προβλημάτων τῆς ἐρεύνης. Προϋπόθεσις τῆς ἐπιλύσεώς του εἶναι φυσικὰ ἡ συστηματικὴ τοπογραφικὴ ἐξερεύνησις κατ' ἐξοχὴν τῶν ἀκραίων καὶ ἀγνώστων περιοχῶν, ὡς ἡ Δυτικὴ Θεσσαλία, ἡ ὁποία μέχρι πρό τινων ἐτῶν ἦτο σχεδὸν ὁλοσχερῶς ἄγνωστος.

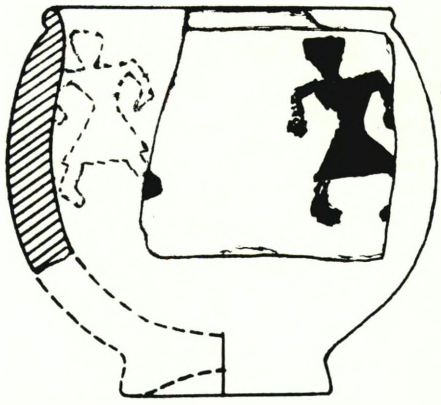
Σημαντικὴν συμβολὴν εἰς τὴν γνῶσιν τῆς νεολιθικῆς τοπογραφίας τῆς περιοχῆς ταύτης παρέχει ὁ νεωστὶ ἐπισημανθεὶς μέγας καὶ κατὰ τὰ φαινόμενα λίαν σημαντικὸς προϊστορικὸς συνοικισμὸς «Μαγούλα Κοσκινᾶ», παρὰ τὸ ὁμώνυμον χωρίον τῆς Θεσσαλιώτιδος, περὶ τὰ πέντε χιλιόμετρα νοτίως τῆς ἀρχαίας Πειρασίας (νῦν Βλοχοῦ). Ἐνταῦθα, κατὰ Νοέμβριον 1967, κατὰ τὴν διάρκειαν ἐγγειοβελτιωτικῶν ἔργων, διηνοίχθη διὰ μηχανικῶν μέσων μεγάλη ἀποχετευτικὴ τάφρος, εἰς τὴν παρειὰν τῆς ὁποίας ἀνεφάνησαν ἄφθονα προϊστορικὰ ὄστρακα ἀγγείων.

Ὁ γήλοφος τοῦ συνοικισμοῦ ἐξέχει κατὰ 5 μ. περίπου ἐκ τοῦ ἐδάφους τοῦ πεδίου, ἔχει δὲ διάμετρον ὑπὲρ τὰ ἑβδομήκοντα μέτρα. Ἐκ τῆς ἐπιφανείας συνελέξαμεν ἄφθονα ὄστρακα καὶ ἄλλα λείψανα, ἀνήκοντα εἰς ὅλας τὰς περιόδους

καὶ φάσεις τῆς Νεολιθικῆς Ἐποχῆς (Ἀρχαιοτέραν καὶ Μέσην, κυρίως), ὡς καὶ εἰς τὴν Πρώϊμον Χαλκοκρατίαν. Πρόχειρος ἔρευνα τῆς παρειᾶς τῆς τάφρου παρέσχεν ἐπίσης ἀξιόλογα πρόσθετα στοιχεῖα, ἐκ τῶν ὁποίων διαφαίνεται, ὅτι ὁ συνοικισμὸς αὐτὸς ὑπῆρξε πιθανῶς σπουδαῖον προϊστορικὸν κέντρον τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας. Κυρίως πρέπει νὰ μνημονευθῇ ἡ εὕρεσις πηλίνου «ἐ ν ω τ ί ο υ», χαρακτηριστικοῦ, ὡς γνωστόν, εὑρήματος τῆς Προκεραμεικῆς Νεολιθικῆς καὶ τῆς ἀρχῆς μόνον τῆς Κεραμεικῆς περιόδου. Τοῦτο καθ' ἡμᾶς ἀποτελεῖ ἔνδειξιν τῆς ὑπάρξεως καὶ π ρ ο κ ε ρ α μ ε ι κ ῶ ν σ τ ρ ω μ ά τ ω ν εἰς τὸ βάθος τῶν ἐπιχώσεων τοῦ συνοικισμοῦ, ὁπωσδήποτε δὲ ἀποδεικνύει τὴν πρωϊμότητα τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ. Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ πρῶτον ἐμφανίζεται τόσον πρώϊμον στοιχεῖον εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν τῆς Θεσσαλίας.

Ἐξ ἴσου ἐνδιαφέρον εἶναι μικρὸν τμῆμα πηλίνου ἀγγείου, προφανῶς φιάλης, ἀνηκούσης εἰς τὴν δευτέραν ὑποπερίοδον τῆς Ἀρχαιοτέρας Νεολιθικῆς («Πρωτοσέσκλον»), ἐφ' οὗ ἔχει γραφῇ διὰ βαθέος ἐρυθροῦ χρώματος ἐπὶ ὑπολεύκου βάθους *ἀνθρωπίνη μορφὴ* καὶ μάλιστα εἰς στάσιν πιθανῶς ὀρχηστικήν (ε ἰ κ. 1).

Ἡ παράστασις τοῦ ἀγγείου, ἐρχομένη νὰ προστεθῇ εἰς ἄλλο παράδειγμα ἐξ Ἀργίσσης (Πρβλ. Milojčić, Ergebnisse d. deutsch. Ausgrab. in Thessal., εἰκ. 6, 5), ὅπερ ἀποδίδει ἐν σχεδίῳ ἡ ε ἰ κ. 2, ἄλλο πιθανὸν ἐξ Ὀτζάκι Μαγούλας καὶ ἕτερον ἐκ Σουφλὶ Μαγούλας (Θεοχάρης), θέτει πρόβλημα ἄξιον διερευνήσεως: Εἶναι καθ' ὁλοκληρίαν ἀ ν ε ι κ ο ν ι κ ή, ὡς ἄλλοτε ἐπιστεύετο, ἡ πρώϊμος γραπτὴ νεολιθικὴ κεραμεικὴ

Εἰκ. 1. Μαγούλα Κοσκινᾶ. Σχεδιαστικὴ ἀπόδοσις φιάλης μετὰ γραπτῆς παραστάσεως ἀνθρωπίνης μορφῆς

τῆς Θεσσαλίας; Βεβαίως ἐκ τῶν ὀλίγων δειγμάτων, ἅτινα ἤδη ἐμνημονεύσαμεν, δὲν εἶναι πρὸς τὸ παρὸν δυνατὸν νὰ δοθῇ ἀπάντησις. Τὸ πρᾶγμα ὅμως προφανῶς ἀξίζει νὰ ἐρευνηθῇ, πολλῷ μᾶλλον ἐπειδὴ ἔχει σχέσιν πρὸς τὸ ὅλον πρόβλημα τῆς ἐμφανίσεως καὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς γραπτῆς κοσμήσεως τῆς ἀρχαιοτέρας νεολιθικῆς, ὡς καὶ τῆς ἐξαρτήσεως τῆς ἐπὶ ἀγγείων κοσμητικῆς πρὸς τὰς παραστάσεις ἐπὶ ἄλλων ὑλῶν (ὑφασμάτων, πλεκτῶν κλπ.), τὰς ὁποίας εἰκάζομεν καὶ ἔτι περαιτέρω πρὸς τὰς ἐξ Ἀνατολῆς μόνον γνωστὰς πρωϊμους νεολιθικὰς τοιχογραφίας (Çatal Hüyük).

Ἡ σχετικὴ τελειότης, μὲ τὴν ὁποίαν ἐμφανίζεται παράστασις τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος καὶ δὴ μὲ ἀφαίρεσιν, ἡ ὁποία ἐνδυναμώνει τὰ ἐκφραστικὰ μέσα, ἀφήνει νὰ ὑποθέσωμεν προϋπαρξιν μακρᾶς παραδόσεως. Τοῦτο εἰκάζει ὁ Mellaart περὶ τῶν τοιχογραφημάτων τοῦ Çatal Hüyük, ἀλλ' ἐξ ἴσου εἶναι δυνατὸν — τηρουμένων βεβαίως τῶν ἀναλογιῶν — νὰ ἔχωμεν καὶ ἐδῶ κάποιαν παράδοσιν εἰκονιστικήν, ἐπὶ νεολιθικοῦ ἢ καὶ προνεολιθικοῦ ἐπιπέδου. Τοῦτο φαίνεται βέ-

βαιον ὁπωσδήποτε εἰς τὴν μικροπλαστικὴν τῆς νεολιθικῆς Θεσσαλίας, ἡ ὁποία, ὅπως παρουσιάζεται σήμερον ἀναδυομένη αἰφνιδίως κατὰ τὴν ὥριμον φάσιν τῆς Ἀρχαιοτέρας Νεολιθικῆς, τὸ λεγόμενον « Πρωτοσέσκλον », εἶναι ἀσφαλῶς πλήρως ἐξειλιγμένη.

Τὰ ἀγγεῖα, ἐπὶ τῶν ὁποίων εἶναι γεγραμμέναι ἀνθρώπιναι μορφαὶ (τοὐλάχιστον τὰ δύο βέβαια παραδείγματα ἐξ Ἀργίσσης καὶ τὸ ἡμέτερον ἐκ τῆς Μαγούλας Κοσκινᾶ) εἶναι μικρὰ τὸ μέγεθος, προφανῶς δὲ ὄχι πρακτικῆς χρήσεως. Περισσότερα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθοῦν ἐν προκειμένῳ, ἀλλ' ὡς ἐλέχθη, τὸ θέμα ἀξίζει νὰ μελετηθῇ. Ἴσως ἡ δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ νέου σπουδαίου αὐτοῦ συνοικισμοῦ, ὁ ὁποῖος γίνεται σπουδαιότερος λόγῳ τῆς γεωγραφικῆς του θέσεως, θὰ ἐφώτιζε τὸ θέμα. Αὐτονόητον εἶναι ἐπίσης ὅτι μόνον ἀνασκαφικὴ ἔρευνα θὰ ἐπέτρεπε νὰ βεβαιωθῶμεν περὶ τῆς ὑπάρξεως καὶ προκεραμεικῶν στρωμάτων ἐνταῦθα, ὡς καὶ πρωΐμων κεραμεικῶν.

Εἰκ. 2. Ἄργισσα. Σχεδιαστικὴ ἀπόδοσις ὀστράκου μετὰ γραπτῆς παραστάσεως ἀνθρωπίνης μορφῆς

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ

KOSKINA MAGHOULA

The discovery of a prehistoric mound lying about 5 Km. north of Kardhitsa, in western Thessaly, is thought to be a very important addition to our knowledge of the extent of occupation of the Neolithic period in Thessaly.

The surface finds include a large number of monochrome, incised and painted sherds, belonging to the Early, Middle and Late Neolithic periods, as well as to the Early Bronze Age. Especially interesting is an « ear-stud » and a sherd with painted representation of a human figure (fig. 1) belonging to the so called « Protoseskio » phase and comparable to similar finds from Argissa (fig. 2), Otzaki and Soufli Maghoula.

To judge from the presence of the ear-stud, the very beginning of the new prehistoric settlement would be dated to the Preceramic Period or, at least, to the earliest ceramic Neolithic.

On the other hand, the above mentioned painted sherd is very important in posing the question whether or not the « early painted » Neolithic pottery was decorated with human representations.

In view of its perfect drawing it shows evidence probably of a preneolithic tradition for Neolithic idols of the « Protoseskio » period.

G. HOURMOUZIADES

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΚΑΤΟΙΚΗΣΕΩΣ ΤΩΝ ΛΕΛΕΓΩΝ ΕΝ ΒΟΙΩΤΙΑ

Ἡ ἀρχαία παράδοσις ἀναφέρει ὡς πρώτους κατοίκους τῆς Βοιωτίας, ἀλλὰ καὶ τῆς Εὐβοίας, ὡς καὶ ἑτέρων παραλίων περιοχῶν τῆς κυρίως Ἑλλάδος, τοὺς Λέλεγας (Στράβ. 322· Παυσ. 1.44.3· Σκύμνος 591· Στ. Βυζ. λ. *Φύσκος*). Οἱ Λέλεγες ἄλλωστε ἀναφέρονται καὶ ὡς κάτοικοι τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τῶν Κυκλάδων (Στράβ. 606, 632· Ἡρόδ. 1.171· Θουκ. 1.4.8). Ὁμοίως ὅμως ἡ παράδοσις ἀναφέρει ὡς πρωΐμους κατοίκους τῆς Βοιωτίας τοὺς Πελασγούς (Διοδ. XIX. 53). Εἶναι φυσικὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι οἱ Πελασγοί, συνδεόμενοι στενότερον καὶ σχεδὸν ἀποκλειστικῶς πρὸς τὴν κυρίως Ἑλλάδα, ἦσαν οἱ ἀρχικοὶ κάτοικοι τῆς Χερσονήσου, οἱ δὲ Λέλεγες, καταγωγῆς Μικρασιατικῆς ἢ Κυκλαδικῆς, ἐγκατεστάθησαν εἰς τὰς παραλίους περιοχὰς ταύτης ἐκεῖθεν ὁρμώμενοι καὶ ἴσως διεισέδυσαν ἐνδότερον.

Αἱ πρόσφατοι ἀρχαιολογικαὶ ἔρευναι εἰς Βοιωτίαν, συνδυαζόμεναι πρὸς παλαιοτέρας παρατηρήσεις, φαίνονται ὑποστηρίζουσαι ἀκριβῶς μίαν τοιαύτην ἑρμηνείαν, ὑποδεικνύουσαι διείσδυσιν νησιωτικῶν στοιχείων ἀπὸ θαλάσσης ἐντὸς τῆς Βοιωτίας καὶ μέχρι τῶν Θηβῶν, προσέτι δὲ ὅτι μία τοὐλάχιστον τῶν ὁδῶν τῆς τοιαύτης διεισδύσεως ὑπῆρξεν ἡ διὰ τοῦ βορείου Εὐβοϊκοῦ Κόλπου, τῆς Ἀνθηδόνος καὶ τῆς περιοχῆς τῶν λιμνῶν Παραλίμνης καὶ Ὑλίκης. Περαιτέρω διαπιστοῦται ὅτι, ἐὰν πράγματι εἰς τὴν διείσδυσιν ταύτην ἀναφέρεται ἡ παράδοσις, ἐπραγματοποιήθη αὕτη κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Πρωΐμου Περιόδου τοῦ Χαλκοῦ.

Εἰς τὸν ΒΑ. μυχὸν τῆς Παραλίμνης, ὅπου ἔχουν ἐντοπισθῆ ἄφθονα λείψανα ἀρχαῖα, πιθανῶς τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Ἴσου (ΑΑΑ Ι (1968), σελ. 139 κ.ἑ.), ἐπεσημάνθη καὶ ἐν μέρει ἠρευνήθη νεκροταφεῖον χρονολογούμενον εἰς τὴν πρώτην περίοδον τοῦ χαλκοῦ, περιλαμβάνον ἑκατὸν τοὐλάχιστον τάφους σχήματος συγγενοῦς πρὸς τοὺς τάφους τῆς Νάξου, οἱ ὁποῖοι ὅμως δὲν εἶναι κτιστοί, ὡς κατὰ κανόνα οἱ Κυκλαδικοί, ἀλλὰ λαξευτοὶ ἐντὸς τοῦ μαλακοῦ πετρώματος. Ὑπάρχουν ἱκαναὶ παραλλαγαί, ὁ πλήρης ὅμως τύπος ἀποτελεῖται ἀπὸ θάλαμον κριβανοειδῆ, ἔχοντα εἴσοδον πλευρικήν, ἀλλὰ πλησίον τῆς κορυφῆς τοῦ θαλάμου, καὶ «πρόδομον», εἶδος δηλαδὴ μικροῦ δρόμου. Ἡ εἴσοδος φράσσεται διὰ πλακός. Τὸ μόνον εὑρεθὲν χαρακτηριστικὸν κτέρισμα εἶναι μία σφαιρικὴ πεπιεσμένη πυξὶς τυπικῶς Κυκλαδικὴ καὶ ἀσφαλῶς χρονολογουμένη εἰς τὴν Πρώτην Περίοδον τοῦ Χαλκοῦ.

Προσόμοιοι πολὺ τὸ σχῆμα εἶναι οἱ ὑπὸ τοῦ Παπαβασιλείου δημοσιευθέντες τάφοι τοῦ ἀκρωτηρίου Μάνικα τῆς Εὐβοίας, πρὸς Β. τῆς Χαλκίδος, οὐ μακρὰν τῆς Ἀνθηδόνος, τῆς ὁποίας ἡ Ἴσος ἀπέχει ἐλάχιστα (Παπαβασιλείου, Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων, 2 κ.ἑ., 8 κ.ἑ., πίν. Α, Γ, Δ, ΣΤ, Ι, Ιβ). Τὰ ἐκ τούτων κτερίσματα ἐπιβεβαιοῦν τὸν Κυκλαδικὸν χαρακτῆρα τῶν τοιούτων τάφων, χρονολογοῦνται δὲ εἰς τὴν Πρωτοκυκλαδικὴν Περίοδον.

Ὅμοιοι τάφοι παρετηρήθησαν ὑπὸ τοῦ ὑπογράφοντος εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς ΝΑ. ἀκτῆς τῆς Παραλίμνης καὶ ἀνήκουν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς ἕτερον τοῦ τῆς Ἴσου συνοικισμόν.

Ὅμοιοι φαίνεται ὅτι εἶναι καί τινες τῶν τάφων τῶν ὑπὸ τοῦ Παπαδημητρίου

παρατηρηθέντων (Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 1931, σελ. 274 κ.έ.) εἰς τὴν θέσιν παρὰ τὴν Ὑλίκην (Λικέρι) κειμένην εἰς ἀπόστασιν πορείας μιᾶς καὶ ἡμισείας ὥρας πρὸς Β. τῶν Θηβῶν καὶ ἀνατολικῶς τῆς ἐκβολῆς τοῦ Ἰσμηνοῦ ποταμοῦ εἰς τὴν λίμνην. Ἀναφέρονται ἔχοντες πρόδομον καὶ κυκλικὸν θάλαμον.

Τέλος, ἐν Θήβαις εἰς ἐσχάτως ἀνασκαπτόμενα οἰκόπεδα ἦλθον εἰς φῶς πλούσια εὑρήματα τῆς Πρώτης Περιόδου τοῦ Χαλκοῦ, τινὰ δὲ τῶν ἀγγείων ἐκ δύο τοὐλάχιστον θέσεων δεικνύουν μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὰ Κυκλαδικά, ἂν δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ἀπολύτως ὡς τοιαῦτα.

Τάφοι τοῦ ὡς ἄνω ἀναφερθέντος τύπου δὲν εὑρέθησαν εἰσέτι εἰς Θήβας, εἶναι ὅμως πιθανόν, ὅτι τὸ ἀνασκαφὲν ὑπὸ Κεραμοπούλλου (ΑΕ 1910, σελ. 25 κ.έ., εἰκ. 28) « ὄρυγμα », ἦτο τάφος προσόμοιος τοῖς ἀνωτέρω, κατεστραμμένος καὶ παρερμηνευθεὶς ὑπὸ τοῦ ἀνασκαφέως. Δυστυχῶς ἡ θέσις, ὅπου οὗτος εὑρέθη καὶ ὅπου ὁ Κεραμόπουλλος ἀναφέρει ὑπάρχοντα καὶ ἕτερα « ὀρύγματα », κατέχεται σήμερον ὑπὸ συστάδος οἰκιῶν καὶ ὑπὸ κήπων διαμορφωθέντων διὰ ξηροτοίχων καὶ φορητοῦ χώματος καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρευνηθῇ.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω φαίνεται, ὅτι πράγματι μέρος τῶν κατοίκων τῆς Βοιωτίας κατὰ τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους ἦσαν « Λέλεγες », δηλαδὴ λαὸς σχέσιν ἔχων πρὸς τὰς Κυκλάδας, προσέτι δὲ διὰ μίαν εἰσέτι φορὰν ἐνισχύεται ἡ ἄποψις, ὅτι ἡ παράδοσις δὲν ψεύδεται, ἀντιθέτως δὲ ὅτι δίδει ἀληθεῖς πληροφορίας, οὐχὶ μόνον διὰ τὴν μυκηναϊκήν, ἀλλὰ καὶ διὰ πολὺ ἀρχαιοτέρας ἐποχάς.

Ν. ΦΑΡΑΚΛΑΣ

ON LELEGIAN HABITATION IN BOEOTIA

According to ancient tradition the oldest dwellers of Boeotia were Pelasgians and Leleges. The Pelasgians are to be identified with the earliest inhabitants of the Greek Peninsula, while the Leleges seem to have come from Asia Minor and the Cyclades.

Evidence observed lately in Boeotia appears to corroborate a Cycladian influx during the Early Bronze Age.

A cemetery dated by a Cycladic vase in the Early Cycladic period has been found in the NE bay of the lake Paralimne. The graves are oven-shaped with the entrance near the top and a small vestibule (dromos) in front. Very much alike are the tombs found some time ago on cap Manica in Euboea across Anthedon and close to the NE bay of Paralimne. Their furnishings are Early Cycladic (Papavasileiou, Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων, p. 2, 8 f, Pl. A, Γ, Δ, ΣΤ, I, Ιβ). Similar graves have been lately observed halfway on the NE shore of Paralimne, resembling those found at the site « Likeri », on the shore of Ylike lake to the N. of Thebes (Prakt. Ak. Ath. 1931, 274 f), whereat vases akin to Early Cycladic pottery have lately been found. Moreover, Keramopoullos has dug near Thebes a tomb of apparently the same shape (Ephemeris 1910, 25 f, fig. 28). Therefore, the route leading through the northern part of the Euboean gulf and the Ylike and Paralimne lakes to Thebes must have been one of those followed by the Leleges (that is, the Cycladic people) on their way to Thebes.

N. FARAKLAS

PROTOGEOMETRIC NECROPOLIS NEAR LEFKANDI

Fig. 1. Amphoriskos and hydriske from Tomb 19

The two vases in fig. 1 were found during a recent emergency excavation at Lefkandi in Euboea, which started on the 14th and ended on the 20th of May, and was carried out by the 2nd Ephorate of Attica in cooperation with the British School [1]. They come from a cemetery wich had been disturbed by the cutting of a trench for a water pipe on the edge of the village, some 600 metres north of the site of Xeropolis, in the field of A. Skoubris, where the British School had previously (1964) excavated four tombs [2].

The vase in fig. 2, of Attic early Geometric type and almost certainly an import, is the latest vase from the cemetery. It was found above pyre 4 (fig. 3), that is one of the eleven funeral pyres investigated during the excavation. These pyres, used for cremation, had been lit in rectangular pits which were found filled to a considerable depth with wood ash and had probably been used on more than one occasion. In some cases large stones had been placed at the bottom of the pit to assist the draught. Offerings in the form of vases and jewellery had been thrown into the pyres in which only a few fragments of calcinated bones were recovered. We may consider some large hydria or amphora fragments which occur in two of the pyres (P 2 and P 4) as grave markers set over the top of the burial.

The three vases in fig. 4 come from neighbouring cist tombs of which 21 (numbered from T 5 - T 25) were excavated. A partial view of this part of the cemetery is given in fig. 5. Six of these cist graves were empty but the remainder produced some 70 vases apart from many fibulae, mostly of the arched type, and bronze rings and ear-rings.

Fig. 2. Cup from pyre 4

1. Illustrated by L. H. Sackett and M. R. Popham, to whom I express my warmest thanks for their help in preparing this short article.

2. M. R. Popham and L. H. Sackett, Excavations at Lefkandi, Euboea 1964 - 66 (1968), 23 ff.

Tomb 16 was the richest, containing twelve vases (f i g. 6), five bronze finger-rings, eleven bronze fibulae (f i g. 7), two iron pins and a necklace of very small bluish beads. The cists varied in construction and size. Some were built of large rough stones while others were of dressed slabs usually of a chalky white stone. Their average length was about a metre. No skeleton was found in any of these tombs. Cist Tomb 17 was unique in having a large conglomerate boulder (ca. 0.40 m. high) set upright at one end, evidently as a grave marker. In some instances the arrangement of the tomb offerings resemble those of an inhumation. It seems probable that the clothing of the dead was placed in the tomb (or a small clothed simulacrum) with pins and fibulae in their normal position. The two iron pins of Tomb 10 preserve clear indication of the thread of the garment on their corroded surface.

Cremation was the normal practice in the cemetery. The continued co-existence of certain rites associated with inhumation is then of particular interest. It seems highly probable that new Proto-

Fig. 3. Partial view of pyre 4 (1. Bronze fibula, 2. Gold rings, 3. Clay button, 4. Skyphos in frs., 5. Large cup with lugs, 6. Amphora in frs.)

Fig. 4. Hydriske (1), pedestal bowl (2), triple vase (3), from Tomb 16

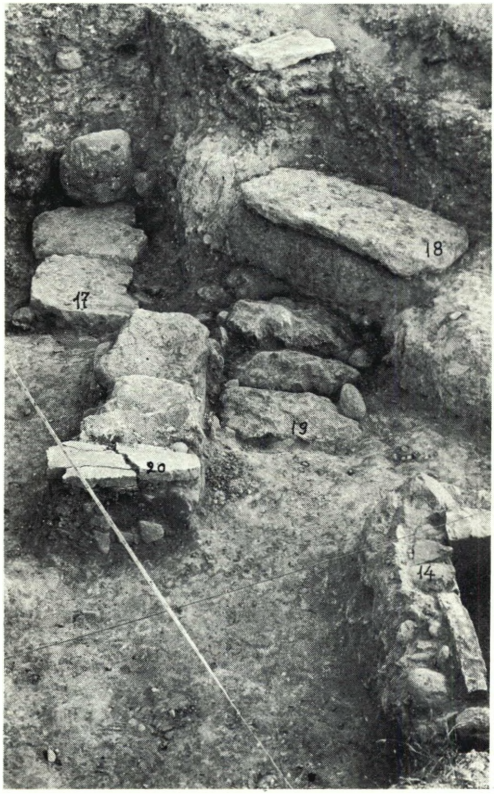

Fig. 5. Partial view of the cemetery. Tombs 17, 18, 19 and 20

geometric settlers brought with them the cremation rites. The burial custom of inhumation practiced by the last inhabitants of the area (Phase III of LH III C at Xeropolis) was gradually absorbed by cremation. It is this transitional period that is represented in the cemetery.

Most of the vases were of the more usual shapes — cups, skyphoi, amphorae and lekythoi — but some rare forms also occurred — small hydriae, triple vases, askoi and kalathoi. One of the askoi is illustrated in fig. 8. It is of the duck vase type best known from Cyprus, Crete and Achaia[3]. In Achaia they occur together with Late Helladic III C vases though our example is likely to be somewhat later, like those from Cyprus and Crete.

Indeed one of our problems is to

3. E. Vermeule, Greece in the Bronze Age, 1964, 223, Pl. XLII, B.

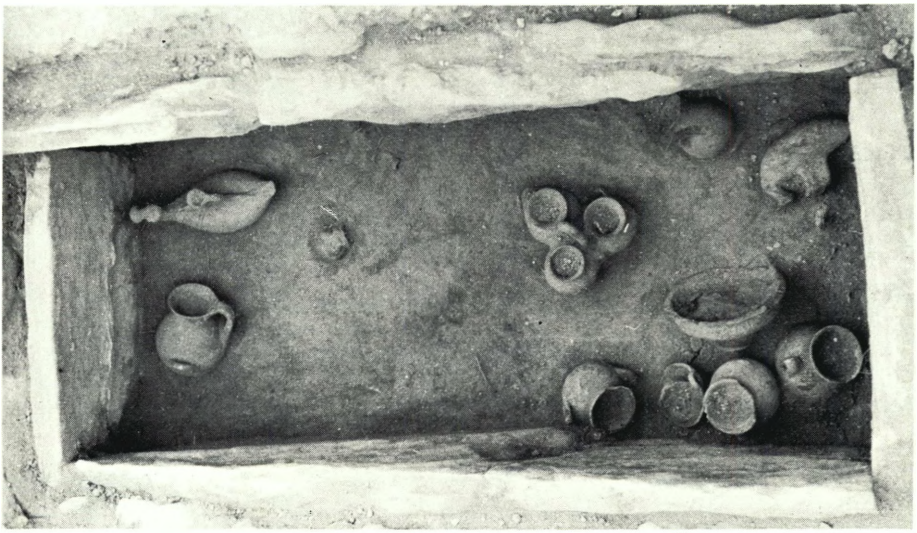

Fig. 6. Tomb 16 with vases *in situ*

define when this cist and cremation cemetery first came into use and for how long it continued. No vase so far from any of the cists has compass-drawn circles, so characteristic of the later phases of Protogeometric on the settlement site at Xeropolis[4], though hand drawn arcs are well in evidence. Fig. 9 shows a lekythos with this kind of decoration; in Attica it would be classified as sub-Mycenaean. The vase in fig. 10 however (a lekythos of « white ware ») [5] is more likely to belong to the closing stages of Late Helladic III C, though it is a chance find reported to have been found in a similar cist near to the excavated area.

So it seems likely that our cist cemetery remained into use from the end of the Bronze Age until well into the Protogeometric period if not later, while cremation in the pyre continued to a date contemporary with early Geometric in Attica by which time the cists may have been abandoned.

The excavations of the British School at the nearby site of Xeropolis in 1964 to 1966 produced evidence of occupation from Early Helladic III until late Geometric, but a considerable gap existed between the latest Mycenaean and the earliest Protogeometric. The evidence from the cemetery has helped to fill this gap even though the problem of continuity remains unsolved.

The obscure reference to Oechalia in the territory of Eretria[6] said to have been destroyed by Herakles may well correspond with the partial destruction

4. M. R. Popham, op. cit., 26, fig. 59.
5. Popham, op. cit., 22.
6. Pausanias IV, 2. 3.

Fig. 7. Tomb 16. Bronze fibulae, pins and rings *in situ*

Fig. 8. Duck-vase from Tomb 16

Fig. 9. Lekythos. Chance find

of the settlement at Xeropolis (end of phase II of LH III C) « which suggests attack, followed perhaps by the withdrawal of the invading forces »[7] who may have settled peacefully for a time from about 1050 to 950 B.C. on the low hills north of Xeropolis on the outskirts of the modern village of Lefkandi, and made use of this cemetery recently excavated.

P. G. THEMELIS

7. Popham, op. cit., 35.

Fig. 10. Lekythoi from Tomb 9

ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΕΞ ΑΤΡΑΓΟΣ

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς τριημέρου παραμονῆς μου εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Βόλου, τὸν Ἰούνιον τοῦ 1968, πρὸς ἐξέτασιν τῶν νέων νομισματικῶν εὑρημάτων, διεπίστωσα ὅτι μία ὁμὰς ἐξ αὐτῶν ἀποτελουμένη ἐκ 266 δραχμῶν Λαρίσης, 57 διδράχμων Βοιωτῶν καὶ 1 διδράχμου Σικυῶνος συνθέτουν ἕνα ἀξιόλογον « θησαυρόν »[1]. Τὰ νομίσματα, ὡς ἐπληροφορήθην, προέρχονται ἐκ τῆς θέσεως « Καστρὶ » τοῦ χωρίου « Πηνειάς », ἥτις κατὰ τὸν Stählin[2] ταυτίζεται πρὸς τὸν ἀρχαῖον Ἄτραγα.

Παρομοίας περίπου συνθέσεως εὑρήματα ἀπὸ τὴν Θεσσαλίαν εἶναι γνωστὰ καὶ κατὰ τὸ παρελθόν: α) Μύρου Καρδίτσης, πρβλ. Σβορῶνος ΑΔ 2 (1916), σ. 273 - 335, β) Καλυβίων Κουκουράβας (Ἀγυιᾶς), πρβλ. BCH 1934, σ. 236, ἀριθ. 1, γ) μέγα διασκορπισθὲν εὕρημα παρὰ τὴν Λάρισαν, πρβλ. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 8, V, τοῦ ὁποίου ἡ σύνθεσις παρουσιάζει μεγάλην ὁμοιότητα μὲ τὸν θησαυρὸν τοῦ Ἄτραγος.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογικήν του τοποθέτησιν θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ, ὡς καὶ τὸ εὕρημα τῆς Λαρίσης, νεώτερον τοῦ Μύρου[3], διότι περιέχει βοιωτικὰ δίδραχμα μὲ μεταγενεστέρους ἄρχοντας, καὶ παλαιότερον ἑνὸς ἄλλου παραπλη-

1. Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν Ἔφορον κ. Δ. Θεοχάρην διὰ τὴν παραχώρησιν τῆς δημοσιεύσεως.

2. Das hellenische Thessalien, 1924, Stuttgart, σ. 100 κ.ἑ. (ἀνατύπωσις 1967).

3. Βλ. ΑΔ ἔ.ἀ., σ. 9. Κατὰ τὴν κ. Κιοσέογλου - Βαλαῆ, μεταξὺ τοῦ 360 - 350 π.Χ.

σίας συνθέσεως εὑρήματος ἐκ Καλαμαριᾶς Θεσσαλονίκης, πρβλ. ΑΔ ἔ.ἀ., σ. 8, ἀριθ. Ι, εἰς τὸ ὁποῖον περιλαμβάνονται καὶ 136 τετράδραχμα Φιλίππου Β΄.

Ὡς ἐκ τούτου ἡ ἀπόκρυψίς του θὰ ἦτο δυνατόν, μετ' ἐπιφυλάξεως, διότι δὲν γνωρίζομεν ἐὰν διεσώθη ἀκέραιον, νὰ τοποθετηθῇ περὶ τὸ 350 π.Χ. καὶ πιθανῶς νὰ συνδυασθῇ μὲ τὴν κάθοδον τοῦ Φιλίππου Β΄ εἰς τὴν Θεσσαλίαν[4].

Γενικῶς ἡ διατήρησις τῶν νομισμάτων εἶναι καλὴ ἕως ἀρίστη.

Δραχμαὶ Λαρίσης (266 τεμ.)

Ἀρχαὶ 4ου αἰ. π.Χ.

Ἔμ. ΛΑΡΙΣΑΙΩΝ Ταῦρος καλπάζων πρὸς δεξ. Ὄπ. Ἱππεὺς φέρων χλαμύδα καὶ πέτασον πρὸς δεξ.

1. Πρβλ. F. Hermann, Die Silbermünzen von Larissa in Thessalien, Zeitschrift für Numismatik XXXV (1925), σ. 40 (Gruppe VI), πίν. IV, ἀριθ. 17 (εἰκ. 1, ἀριθ. 1).

395 - 344/3 π.Χ.

Ἔμ. Κεφαλὴ τῆς νύμφης Λαρίσης κατὰ τὰ 3/4 πρὸς ἀρ. ἢ δεξ.

Ὄπ. Ἐπιγραφή. Ἵππος βόσκων πρὸς δεξ. ἢ ἀρ., ἔχων ἐνίοτε ἀνασηκωμένον τὸν πόδα.

Σύμβολον ἐν τῷ πεδίῳ εἰς ὡρισμένα τεμάχια (φυτὸν ἢ βουκράνιον).

2 - 101. ΛΑΡΙΣ ΑΙΩΝ Πρβλ. ἔ.ἀ., σ. 41 (Gruppe VII), πίν. V, ἀριθ. 8. (εἰκ. 1, ἀριθ. 2).
Ἐξ αὐτῶν ἓν διπλοκτυπημένον (εἰκ. 1, ἀριθ. 3).

102 - 257. Ποικιλία ὅσον ἀφορᾷ τὴν διάταξιν τῆς ἐπιγραφῆς: ΣΑΙΩΝ ΑΙΩΝ ΛΑΡΙ, ΛΑΡΙΣ, ΛΑΡΙΣΑΙΑ, ΛΑΡΙΣΑΙ, ΛΑΡΙΣΑ, ΛΑΡΙ, ΛΑΡ κ.ο.κ.
Πρβλ. ἔ.ἀ., πίν. V, ἀριθ. 7, 6, 4, 12, 11, πίν. VI, ἀριθ. 3, πίν. VII, ἀριθ. 4, 5, 12, 16, πίν. VIII, ἀριθ. 5, 16.
(εἰκ. 1, ἀριθ. 4 - 12, 15, 18 - 20, εἰκ. 2, ἀριθ. 21 - 24).
Ἔμ. Κεφαλὴ τῆς νύμφης Λαρίσης κατὰ τὰ 3/4 πρὸς ἀρ.
Ὄπ. Ἐπιγραφή. Φορβὰς βαδίζουσα παρὰ τὸν πῶλον αὐτῆς.

258 - 260. ΣΑΙΩΝ ΛΑΡΙ Πρβλ. ἔ.ἀ., σ. 43, πίν. VI, ἀριθ. 4 (εἰκ. 1, ἀριθ. 13).

261. ΣΑΙΩΝ (ἄνω). Πρβλ. ἔ.ἀ., πίν. VI, ἀριθ. 5.

262. ΛΑΡΙ ΣΑΙΩΝ Πρβλ. ἔ.ἀ., σ. 44, πίν. VI, ἀριθ. 13 (εἰκ. 1, ἀριθ. 14).

263 - 264. ΛΑΡΙΣΑΙ (ἄνω).
Ἔμ. Κεφαλὴ τῆς νύμφης Λαρίσης κατὰ τὰ 3/4 πρὸς ἀρ.
Ὄπ. Ἐπιγραφή. Ἱππεὺς πρὸς δεξ. ἢ ἀρ.

265. ΛΑΡ. Πρβλ. ἔ.ἀ., σ. 44, πίν. VI, ἀριθ. 14 (εἰκ. 2, ἀριθ. 16).

266. Ρ ΙΣΑΙ. ΛΑ Πρβλ. ἔ.ἀ., πίν. VI, ἀριθ. 15 (εἰκ. 2, ἀριθ. 17).

4. Βλ. ΑΔ ἔ.ἀ.

Βοιωτικὰ δίδραχμα (57 τεμ.)

Βοιωτῶν[5] (2 τεμ.)

Ἔμ. Βοιωτικὴ ἀσπίς.
Ὄπ. ΒΟ ΙΩ. Ἀμφορεύς, ἐν τῷ πεδίῳ σύμβολον.
267 - 268. Πρβλ. BMC ἀριθ. 45 καὶ 48.

Θῆβαι (55 τεμ.)

Περὶ τὰ 426 - 395 π.Χ.

Ἔμ. Βοιωτικὴ ἀσπίς.
Ὄπ. Θ Ε. Ἀμφορεύς, ἐνίοτε ἐν τῷ πεδίῳ σύμβολον.
269. Πρβλ. ἔ.ἀ., ἀριθ. 70, 71.
270. Πρβλ. ἔ.ἀ., ἀριθ. 72.

Περὶ τὰ 395 - 387 π.Χ.
271 - 272. Τύπος SNG Cop. ἀριθ. 307. Σύμβολον, φύλλον κισσοῦ ἐκ τῆς δεξιᾶς λαβῆς (εἰ κ. 2, ἀριθ. 25).
273. Ἄνευ φύλλου κισσοῦ.
274. Πρβλ. BMC ἀριθ. 94.
275. Τὸ τόξον μεταξὺ τῶν λαβῶν.
276. Ἐπιγραφὴ καὶ σύμβολον ἐφθαρμένα.

Περὶ τὰ 378 - 335 π.Χ.[6]
Ἔμ. Βοιωτικὴ ἀσπίς.
Ὄπ. Ἀμφορεύς. Ὄνομα ἄρχοντος καὶ ἐν τῷ πεδίῳ σύμβολον.
277 - 278. ΑΓ ΛΑ, πρβλ. BMC ἀριθ. 111[7]. (Κ)
279. ΑΜ ΦΙ (εἰ κ. 2, ἀριθ. 26). (Μ), (Κ)
280. ΑΝ ΤΙ πρβλ. ἔ.ἀ., ἀριθ. 114. (Μ), (Κ)
281. ΑΝ ΤΙ, δελφίν(;) πρὸς ἀρ. (εἰ κ. 2, ἀριθ. 27).

5. Μεταξὺ τῶν 378 - 371 π.Χ., βλ. σχετικὴν ἀνακοίνωσιν εἰς Num. Chron. 1955, σ. XVI, τῆς κ. Κιοσέογλου - Βαλαῆ, ἥτις ἀνεθεώρησε τὴν παλαιὰν χρονολόγησιν, περὶ τὰ 338 - 315 π.Χ. Τὸ εὕρημα τοῦ Ἄτραγος συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ταύτης.

6. Βλ. P. Roesch, Thespies et la Confédération Béotienne, Paris, 1965, σ. 100 - 103, Στ. Κουμανούδης, Προσωπογραφικὰ Θηβαϊκῶν Νομισμάτων, εἰς Νέον Ἀθήναιον 5 (1964 - 6), σ. 62 - 69.

7. Ὁ κατάλογος τῶν ἀρχόντων παρατίθεται κατ' ἀλφαβητικὴν σειράν· σημειοῦται δὲ παραπλεύρως, ἐὰν ὑπάρχῃ ὁ ἀντίστοιχος ἄρχων εἰς τὰ προαναφερθέντα εὑρήματα, διὰ τῶν ἑξῆς γραμμάτων: Μ = Μύρου Καρδίτσης, Λ = Λαρίσης καὶ Κ = Καλαμαριᾶς.

282. ΑΠ ΟΛ, πρβλ. BMC ἀριθ. 115, 116. (Κ)
283 - 284. ΑΡ ΚΑ, πρβλ. Ἔ.ἀ. ἀριθ. 117 - 119. (Λ), (Κ)
285 - 287. ΓΑ ΣΤ, πρβλ. Ἔ.ἀ. ἀριθ. 120 - 121 (Μ), (Κ)
288 - 289. ΔΑ ΙΜ, πρβλ. Ἔ.ἀ. ἀριθ. 126. (Μ)
290 - 291. ΔΙ ΟΚ, πρβλ. Ἔ.ἀ. ἀριθ. 132 (εἰκ. 2, ἀριθ. 28) (Κ)
292. ΕΠ ΑΜ, πρβλ. Ἔ.ἀ. 136.
293. ΕΠ ΠΑ, πρβλ. BMC ἀριθ. 138 (Κ)
294 - 297. ΕΥ ΓΑ, πρβλ. Ἔ.ἀ. ἀριθ. 140 (Κ)
Ρ Α
298. ΘΕ ΟΓ, πρβλ. Ἔ.ἀ. ἀριθ. 145 (Μ) (Κ)
299 - 302. ΚΑ ΒΙ, πρβλ. Ἔ.ἀ. ἀριθ. 150 (Λ) (Κ)
303 - 307. ΚΑ ΛΛΙ, πρβλ. Ἔ.ἀ. ἀριθ. 151 (Λ) (Κ)
308 - 311. ΚΛ ΙΩ, πρβλ. Ἔ.ἀ. ἀριθ. 154, 155 (Μ) (Λ)
312 - 313. ΚΛ ΙΩΝ, πρβλ. Ἔ.ἀ. ἀριθ. 156 (Λ)
314. ΚΡ ΑΤ, πρβλ. Ἔ.ἀ. ἀριθ. 157
315. ΛΥ ΚΙ, πρβλ. SNG Cop. ἀριθ. 345 (εἰκ. 2, ἀριθ. 29)
316. ΟΛ ΥΜ, πρβλ. BMC ἀριθ. 158
317 - 318. ΠΕ ΛΙ, πρβλ. SNG Cop. 348 (εἰκ. 2, ἀριθ. 30) (Μ) (Λ) (Κ)
319 - 320. ΠΤ ΟΙ, πρβλ. BMC ἀριθ. 160 (εἰκ. 2, ἀριθ. 31) (Μ) (Λ)
321. ΠΥ Θ, πρβλ. SNG Cop. ἀριθ. 350 (εἰκ. 2, ἀριθ. 32) (Μ) (Λ) (Κ)
322. ΤΙ ΜΙ, πρβλ. BMC ἀριθ. 163 (Μ) (Λ) (Κ)
323. ΥΑ RO, πρβλ. Ἔ.ἀ. ἀριθ. 168 (Μ) (Κ)

Δίδραχμον Σικυῶνος
Περὶ τὰ 431 - 400 π.Χ.
Ἔμ. Χίμαιρα πρὸς ἀρ., κάτωθεν ΣΕ.
Ὄπ. Περιστερὰ πρὸς ἀρ. ἐντὸς στεφάνου ἐκ κλάδων ἐλαίας.
324. Πρβλ. SNG Cop. ἀριθ. 31 (εἰκ. 2, ἀριθ. 33).

ΜΑΝΤΩ ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ - ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

TRÉSOR DE MONNAIES D'ATRAX

Pendant un court séjour au Musée de Volos, l'auteur a vu un trésor contenant 266 drachmes de Larissa, 57 statères béotiens et 1 statère de Sicyone. Cette trouvaille a été découverte à Kastri de Peneias qui selon Stählin peut être identifié avec l'ancienne ville thessalienne d'Atrax.

Comme trouvailles analogues l'auteur cite: a) celle de Myron Karditsa cf. Arch. Delt. 1916, p. 273 ss., b) Kalivia-Koukouravas (Agias) cf. BCH 1934, LVIII, p. 236, no. 1, c) un grand trésor dispersé trouvé près de Larissa, cf. Arch. Delt. 1964, Chronika, p. 8, V.

Comme date d'enfouissement on pourrait proposer c. 350 av. J.-C., peut-être à l'occasion de l' expédition de Philippe II en Thessalie.

Ensuite l'auteur nous donne un catalogue sommaire des monnaies (fig. 1 - 2).

MANDO CARAMESSINI - OECONOMIDES

1

2

4

3

5

7

8

6

9

11

10

13

12

15

18

14

19

20

22

21

23

16

17

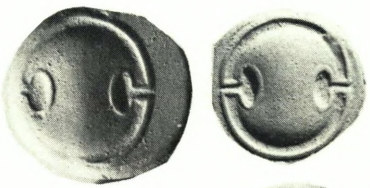
24

25

26

27

28

29

32

30

31

33

Εἰκ. 1 - 2. Μουσεῖον Βόλου. Θησαυρὸς νομισμάτων ἐξ Ἄτραγος

Η «ΚΡΗΤΟΜΥΚΗΝΑΪΚΗ» ΓΡΑΦΗ

Εἰς τὸν ὅρον «κρητομυκηναϊκὴ» γραφὴ περιλαμβάνονται διάφορα εἴδη γραφῆς (περὶ ὧν κατωτέρω), ἡ ὁποία ὑπάρχει κυριώτατα ἐπὶ πηλίνων πινακίδων ἀνευρεθεισῶν μέχρι τοῦδε κατ' ἀνασκαφὰς γενομένας ἐν Κρήτῃ, Πύλῳ, Μυκήναις καὶ Θήβαις (εἰκ. 1 - 4). Δείγματα δὲ τοιαύτης γραφῆς ἀναγινώσκονται προσέτι ἐπὶ ἐπιγραφῶν πίθων (Κρήτη, Θῆβαι) καὶ ἑνὸς ψευδοστόμου ἀμφορέως (Ἐλευσίς), ὡς καὶ ἐπὶ τεμαχίων ἀμφορέων (Τίρυνς, Ὀρχομενός).

Ἡ «κρητομυκηναϊκὴ» γραφὴ — (καλουμένη παρ' ἄλλων ἁπλῶς «μυκηναϊκὴ» εἰδικῶς ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν γραμμικὴν γραφὴν Β) — περιλαμβάνει τρία εἴδη γραφῆς, κατὰ τὴν προταθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ἄγγλου ἀρχαιολόγου Sir Arthur Evans διάκρισιν, ἤτοι: τὴν ἱερογλυφικήν, τὴν γραμμικὴν γραφὴν Α (Linear Script A) καὶ τὴν γραμμικὴν γραφὴν Β (Linear Script B)· ἡ «γραμμικὴ» ὠνομάσθη οὕτω, διότι τὰ σημεῖα αὐτῆς ἀποτελοῦνται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἀπὸ γραμμικὰ σχήματα.

Ἡ ἱερογλυφικὴ (ἢ εἰκονογραφικὴ) γραφή, ἥτις εἶναι ἡ ἀρχαιοτέρα, θεωρεῖται ὅτι ἦτο ἐν χρήσει εἰς τὴν Κρήτην ἀπὸ τοῦ ἔτους 2000 μέχρι τοῦ 1650 π.Χ., ἀνευρίσκεται δὲ αὕτη κυρίως ἐπὶ σφραγιδολίθων, καὶ τὰ ἐπ' αὐτῶν σημεῖα εἰκάζεται ὅτι ἀντιπροσωπεύουν ὀνόματα προσώπων καὶ τίτλους· εἰκονίζουν ταῦτα μέλη τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος (π.χ. ὀφθαλμόν, χεῖρα) ἢ ἀντικείμενα τοῦ φυσικοῦ κόσμου (π.χ. ἄνθη, ἄστρον), κλπ. Ἀποτελέσματα προσπαθειῶν πρὸς ἑρμηνείαν τῆς ἱερογλυφικῆς γραφῆς θεωροῦνται ὡς μὴ δυνάμενα εἰσέτι νὰ κριθῶσιν ἱκανοποιητικά, κατανοοῦνται δὲ μόνον ὀλίγα ἰδεογράμματα ἀντικειμένων, οἱ ἀριθμοὶ καὶ σημεῖα μέτρων.

Ἡ γραμμικὴ γραφὴ Α πιστεύεται ὅτι ὑπῆρχεν ἐν χρήσει ἀπὸ τοῦ ἔτους 1700 (ἢ καὶ πιθανῶς ἐνωρίτερον) μέχρι τοῦ 1450 π.Χ. περίπου. Αἱ φέρουσαι ἐπιγραφὰς εἰς τὴν γραμμικὴν γραφὴν Α πινακίδες προέρχονται κυρίως μὲν ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἁγίας Τριάδας (εἰκ. 5), εἰς μικρότερον δὲ ἀριθμὸν ἀπὸ διαφόρους ἄλλους τόπους τῆς Κρήτης — (Κνωσός, Μάλια, Φαιστός, Ζάκρον, κλπ.). Τὰ κείμενα αὐτῶν φαίνεται ὅτι ἀναφέρονται εἰς λογαριασμοὺς διοικητικῆς ἢ θρησκευτικῆς φύσεως. Τὰ σημεῖα τῆς γραμμικῆς Α εἶναι ἐν πολλοῖς ὅμοια πρὸς τὰ τῆς Β, ὑποτίθεται δὲ ὅτι καὶ αὐτῶν ἡ φωνητικὴ ἀξία ἦτο συλλα-

Εἰκ. 1. Πινακὶς ἐκ Κνωσοῦ (Lin. B). Μεταγραφὴ κειμένου:
wo-we-u
ku-ka-da-ro, qa-ra, pi-di-jo da 1 pa 3
Ἡ λέξις kukadaro ἑρμηνεύεται ὡς ἀντιπροσωπεύουσα ἀνδρικὸν ὄνομα, ἡ δὲ λέξις qara τοπωνύμιον. da καὶ pa εἶναι βραχυγραφίαι. Οἱ ἀριθμοί, ὡς καὶ εἰς τὰς ἄλλας μεταγραφάς, ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ μυκηναϊκὰ σύμβολα)

βική. Διάφοροι γνῶμαι διετυπώθησαν ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν τῆς γραμμικῆς Α: κατά τινας ἡ γλῶσσα τῶν πινακίδων εἶναι συγγενὴς πρὸς τὴν τῶν Χετταίων ἢ τῶν Λουβίων, κατ' ἄλλους σχετίζεται πρὸς τὴν σημιτικὴν γλῶσσαν, ἐξεφράσθη δὲ καὶ ἡ εἰκασία ὅτι πρόκειται περὶ προελληνικῆς αἰγαιακῆς γλώσσης. Πάντως, μέχρι τοῦδε, δὲν ἐπετεύχθη ἱκανοποιητικὴ ὁπωσδήποτε ἀποκρυπτογράφησις αὐτῆς, ἐκ δὲ τῶν κειμένων εἶναι κατανοητὰ μόνον τὰ σημεῖα τῶν ἀριθμῶν καὶ διάφορα ἰδεογράμματα, προσέτι δὲ ὀλίγισται λέξεις, ὡς π.χ. ἡ ἀντιπροσωπεύουσα τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀθροίσματος δισύλλαβος λέξις· αὕτη ἀναγινώσκεται « ku-ro », ἐφ' ὅσον ἀμφοτέρων τῶν σημείων αὐτῆς ἡ φωνητικὴ ἀξία ἐκλαμβά-

Εἰκ. 2. Πινακὶς ἐκ Πύλου (Lin. B). Μεταγραφὴ τῶν λέξεων καὶ τῶν ἀριθμῶν τοῦ κειμένου:
ti-ri-po-de, ai-ke-u, ke-re-si-jo, we-ke..2 ti-ri-po, e-me, po-de, o-wo-we..1
ti-ri-po, ke-re-si-jo, we-ke, a-pu, ke-ka-u-me-no, ke-re-a_2
qe-to..3 di-pa, me-zo-e
qe-to-ro-we..1 di-pa-e, me-zo-e, ti-ri-o-we-e..2 di-pa, me-wi-jo, qe-to-ro-we..1
di-pa, me-wi-jo, ti-ri-jo-we..1 di-pa, me-wi-jo, a-no-we..1
Εἰς τὴν πρώτην σειρὰν ἀναγινώσκονται αἱ λέξεις ti-ri-po-de (= τρίποδε) καὶ ti-ri-po (= τρίπος). Εἰς τὴν δευτέραν καὶ τὴν τρίτην σειρὰν ἀναγινώσκεται ἡ λέξις di-pa (= δέπας).
Πρὸ τῶν ἀριθμῶν 2 καὶ 1 τῆς πρώτης σειρᾶς ὑπάρχει ἰδεόγραμμα εἰκονίζον τρίποδα. Πρὸ τῶν ἀριθμῶν 3, 1, 2 καὶ 1 τῆς δευτέρας σειρᾶς, ὡς καὶ τοῦ ἀριθμοῦ 1 τῆς τρίτης σειρᾶς ὑπάρχουν ἰδεογράμματα εἰκονίζοντα ἀγγεῖα.

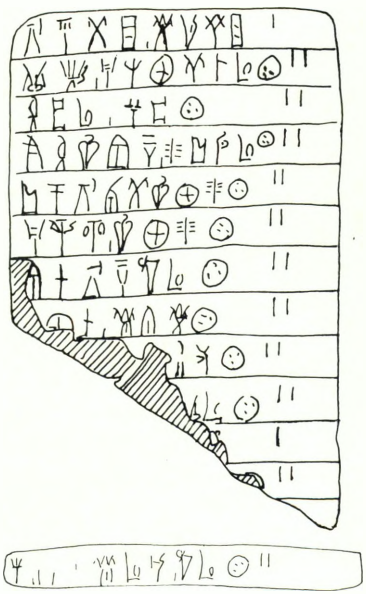

νεται ὡς ταυτιζομένη πρὸς τὴν τῶν ὁμοίων σημείων τῆς γραμμικῆς Β, ἑρμηνεύεται δὲ ὡς σημαίνουσα « σύνολον ».

Ἡ γραμμικὴ Α ἀνευρίσκεται οὐ μόνον ἐπὶ πινακίδων, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ ἐπιγραφῶν ἀγγείων, σφραγιδολίθων, κλπ.

Τέλος, ἡ γραμμικὴ γραφὴ Β θεωρεῖται ὅτι ἦτο ἐν χρήσει ἀπὸ τοῦ ἔτους 1450 μέχρι τοῦ 1200 π.Χ. περίπου. Αἱ φέρουσαι τοιαύτην γραφὴν πινακίδες προέρχονται κατὰ τὸ μέγιστον μέρος ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Κνωσοῦ (Evans) καὶ τῆς Πύλου (Blegen). Ὁ ἀριθμὸς τῶν μέχρι τοῦδε ἀνευρεθεισῶν πινακίδων τῆς Lin. Β ἀνέρχεται εἰς χιλιάδας. Πολυάριθμοι ἐξ αὐτῶν εἶναι τεθραυσμέναι, ἀλλ' ἐπιτυγχάνεται ἡ συναρμολόγησις πλείστων ὅσων τεμαχίων.

Εὐθὺς μετὰ τὴν δημοσίευσιν τῶν πρώτων κειμένων τῆς γραμμικῆς Β ἤρχισαν ἐπίμονοι προσπάθειαι ἐκ μέρους διαφόρων ἐρευνητῶν πρὸς ἀποκρυπτογράφησιν τῆς γλώσσης εἰς ἣν εἶχον γραφῆ ταῦτα. Ἐθεωρήθη, κατ' ἀρχήν, πιθανώτατον ὅτι ἡ γραφὴ ἦτο συλλαβική, ὅτι δηλ. τὰ σημεῖα τῆς γραφῆς ταύτης ἀντιπροσωπεύουν φωνήεντα (α, ε, ι, κλπ.) καὶ συλλαβὰς ἀποτελουμένας ἐξ ἑνὸς συμφώνου καὶ ἑνὸς φωνήεντος (κα, με, νι, πο, κλπ.), ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῆς ὑποθέσεως ταύτης διετυπώθησαν πολλαὶ εἰκασίαι ὡς πρὸς τὴν ἐνδεχομένην φωνητικὴν ἀξίαν τῶν διαφόρων σημείων. Ὁ ἀριθμὸς τῶν σημείων ἀνέρχεται εἰς 91, ἐξ αὐτῶν δὲ τὰ 3/5 περίπου εἶναι, ὡς ἤδη ἐλέχθη, κοινὰ εἴς τε τὴν Α καὶ τὴν Β (ὅμοια ἢ μὲ ἐλαφρὰς διαφοράς). Αἱ εἰκασίαι ὅμως αὗται δὲν ἀπέδιδαν, ἐκτὸς εἰς ὀλιγίστας περιπτώσεις, ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα· ἐπεκράτει δὲ μόνον βεβαιότης ὡς πρὸς τὴν ἔννοιαν τῶν ἀντιπροσωπευόντων ἀριθμοὺς σημείων καὶ τὴν ἑρμηνείαν διαφόρων ἰδεογραμμάτων εἰκονιζόντων ἀνθρώπους (ἀ-

Εἰκ. 3. Πινακὶς ἐκ Μυκηνῶν (Lin. Β). Μεταγραφὴ κειμένου (8 πρῶται σειραί):

wo-di-je-ja, de-mi-ni-ja	1
ma-no, a-re-ka-sa-da-ra-qe	2
ri-su-ra, qo-ta-qe	2
e-ri-tu-pi-na, te-o-do-ra-qe	2
o-to-wo-wi-je, tu-ka-te-qe	2
a-ne-a_2, tu-ka-te-qe	2
pi-ro-wo-na, ki-ra-qe	2
-ka-ro, ke-ti-de-qe	2

Εἰς τὴν σειρὰν 2 ἀναγινώσκεται τὸ γυναικεῖον ὄνομα Ἀλεξάνδρα (arekasadaraqe = Ἀλεξάνδρα τε) καὶ εἰς τὴν σειρὰν 4 τὸ γυναικεῖον ὄνομα Θεοδώρα (teodoraqe = Θεοδώρα τε).

νήρ, γυνή), ζῷα (ἵπποι, πρόβατα, χοῖροι, κλπ.), μέτρα καὶ σταθμά, ὅπλα, ἄρματα, κλπ. Ἀλλὰ κατ' Ἰούνιον 1952 ἀνηγγέλθη ὑπὸ τοῦ Michael Ventris (Ἄγγλου ἀρχιτέκτονος) ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἐπίτευξις τῆς «ἀποκρυπτογραφήσεως» τῆς μυκηναϊκῆς γλώσσης. Εἰς τὸ γνωστὸν ἄρθρον «Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives» (Journal of Hellenic Studies, 1953), γραφὲν ὑπὸ τοῦ Ventris ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ Ἄγγλου φιλολόγου John Chadwick, ἀφ' ἑνὸς μὲν προετείνοντο φωνητικαὶ ἀξίαι διὰ τὰ περισσότερα καὶ τὰ σπουδαιότερα ἐκ τῶν σημείων τῆς γραμμικῆς Β — (δι' ὀλίγας ἐκ τῶν ὁποίων ἐπῆλθον βραδύτερον τροποποιήσεις) — ἀφ' ἑτέρου δὲ διετυποῦντο ὑποθετικοὶ ὀρθογραφικοὶ κανόνες σχετικοὶ πρὸς τὴν γραφὴν τῆς γλώσσης καὶ ἀπαραίτητοι διὰ τὴν ἑρμηνείαν πολλῶν λέξεων. Καὶ βραδύτερον, οἱ ἐν λόγῳ δύο ἐπιστήμονες ἀνέπτυξαν λεπτομερέστατα εἰς τὸ σύγγραμμά των «Documents in Mycenaean Greek» (1956) τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν «ἀποκρυπτογράφησιν» ζητήματα καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς συναγόμενα πορίσματα, μετὰ παραθέσεως τῶν κειμένων 300 πινακίδων, ἑρμηνείας αὐτῶν, λεξιλογίων, κλπ.

Συμφώνως πρὸς 4 ἐκ τῶν ὡς ἀνωτέρω ὀρθογραφικῶν κανόνων ὑποτίθεται ὅτι: α) δὲν ὑπῆρχε διαφορὰ μεταξὺ τῶν οὐρανισκοφώνων συμφώνων κ, γ, χ, τῶν χειλεοφώνων π, β, φ καὶ τῶν ὀδοντικῶν τ, θ (γινομένης διακρίσεως μόνον διὰ τὸ ὀδοντικὸν δ)· β) δὲν ἐγίνετο διάκρισις μεταξὺ τῶν ὑγρῶν συμφώνων λ καὶ ρ· γ) τὰ σύμφωνα ν, ρ, σ ὡς τελικὰ παρελείποντο· δ) τὰ σύμφωνα λ, μ, ν, ρ, σ παρελείποντο πρὸ ἄλλου συμφώνου. Οὕτω π.χ. a-ku-ro=ἄργυρος, qo-u-ko-ro=βουκόλος (τὸ χειλεοϋπερωϊκὸν σύμφωνον q εἰς τὰς συλλαβὰς qa, qe, qi, qo λαμβάνεται ὡς ἰσοδυναμοῦν πρὸς τὸ π ἢ τὸ τ ἢ τὸ β), ki-to = χιτών, ma-te = μήτηρ, te-o = θεός, po-ru-po-de = πολύποδες, pu-ta = φυτά, ka-ko = χαλκός, pe-ma = σπέρμα, a-to-ro-qo = ἄνθρωπος, a-pi-po-re-we = ἀμφιφορεῖς, κλπ.

Ὡς συνάγεται ἐκ τῶν ἀνωτέρω ὀλίγων παραδειγμάτων, ἀλλὰ καὶ πλήθους ἄλλων, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς προταθείσης «ἀποκρυπτογραφήσεως» προκύπτουν λέξεις αἱ ὁποῖαι, εἴτε ἀπ' εὐθείας εἴτε μετ' ἐφαρμογὴν ἑνὸς ἢ πλειόνων ἐκ τῶν ὑποθετικῶν ὀρθογραφικῶν κανόνων, ἐμφανίζονται ὡς σχετιζόμεναι πρὸς ἑλληνικὰς λέξεις· ἡ δὲ ἀναγινωσκομένη γλῶσσα θεωρεῖται ὡς ἀντιπροσωπεύουσα μορφὴν παλαιοτάτης ἑλληνικῆς διαλέκτου ἐμφανιζούσης συγγένειαν ἰδίᾳ πρὸς τὴν ἀρκαδικὴν - κυπριακήν, κατά τινας δὲ πρὸς τὴν ἰωνικὴν ἢ καὶ τὴν αἰολικήν. Λόγῳ δὲ τῶν πολλῶν ἀνερμηνεύτων εἰσέτι λέξεων ἐκφράζεται καὶ ἡ εἰκασία ὅτι ἡ γλῶσσα αὕτη ἦτο πιθανῶς μεμειγμένη μετὰ προελληνικῶν λέξεων. Κατωτέρω παρατίθενται παραδείγματα λέξεων ποὺ ἀντιπροσωπεύουν ὀνόματα κύρια (θεῶν, τόπων, προσώπων), προσηγορικά, ἐπίθετα, ρήματα, κλπ. Οὕτω:

a-ta-na = Ἀθάνα (Ἀθηνᾶ), po-se-da-o-no = Ποσειδῶνος, e-nu-wa-ri-jo = Ἐνυάλιος, κλπ.

ko-no-so = Κνωσός, pu-ro = Πύλος, a-mi-ni-so = Ἀμνισός, re-u-ko-to-ro = Λεῦκτρον, κλπ.

a-re-ku-tu-ru-wo = Ἀλεκτρυών, a-re-ka-sa-da-ra = Ἀλεξάνδρα, a-pi-me-de = Ἀμφιμήδης, te-se-u = Θησεύς, ko-do-ro = Κόδρος, ku-ru-me-no = Κλύμενος, te-o-do-ra = Θεοδώρα, de-u-ka-ri-jo = Δευκαλίων, κλπ. (Σημειωτέον πάντως, ὅτι τινὰ ἐκ τῶν ἀνθρωπωνυμίων δὲν εἶ-

ναι δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν ἑλληνικά).

a-ko-ra = ἀγορά, ku-ru-so = χρυσός, mo-ri-wo-do = μόλυβδος, ti-ri-po = τρίπος, pa-ka-na = φάσγανα, to-ra-ke = θώρακες, a-ko-so-ne = ἄξονες, a-ro-u-ra = ἄρουρα, e-re-ta = ἐρέτης, we-to = ἔτος, ka-na-pe-u = γναφεύς, i-e-re-u = ἱερεύς, ke-ra-me-u = κεραμεύς, si-to = σῖτος, e-ra-wo = ἔλαιον, mi-ta = μίνθη, se-ri-no = σέλινον, ku-mi-no = κύμινον, to-pe-za = τράπεζα, κλπ.

do-e-ro = δοῦλος, e-re-u-te-ro = ἐλεύθερος, re-u-ko = λευκός, ne-wo = νέος, pe-ru-si-nu-wo = περυσινός, po-ti-ni-ja = πότνια, κλπ.

a-pe-do-ke = ἀπέδωκε, di-do-si = δίδωσι (διδόασι), de-ka-sa-to = δέξατο, de-de-me-no = δεδεμένω, e-ko-te = ἔχοντες, κλπ.

e-pi = ἐπί, pa-ro = παρά.

ra-pa-to, ὄνομα μηνὸς (me-no), σχετικὸν πιθανώτατα πρὸς ἀρκαδ. «μηνὸς Λαπάτω».

Διὰ τῆς ἐφαρμογῆς ἑνὸς ἢ πλειόνων ἐκ τῶν ὑποθετικῶν ὀρθογραφικῶν κανόνων εἶναι δυνατὸν μία λέξις νὰ ἑρμηνευθῇ κατὰ περισσοτέρους τρόπους, τῆς μᾶλλον προσηκούσης εἰς ἑκάστην περίπτωσιν ἑρμηνείας συναγομένης ἐκ τῶν συμφραζομένων. Οὕτω π.χ. ἡ λέξις pe-ma ἑρμηνεύεται ὡς ἀντιστοιχοῦσα εἰς τὴν λ. σπέρμα, θὰ ἠδύνατο ὅμως ν' ἀντιπροσωπεύῃ ἀλλαχοῦ τὴν λ. πέλμα· ἡ λ. ko-wo ἑρμηνεύεται εἰς πολλὰς πινακίδας ὡς ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὴν λ. κόρFος = κοῦρος (ἢ κοῦροι), εἰς ἄλλην ὅμως πινακίδα ἐξηγεῖται ὡς ἔχουσα τὴν ἔννοιαν τῆς λ. κῶας (δέρμα), ἀλλαχοῦ δέ, ὡς δεύτερον συνθετικὸν μέρος τῆς λέξεως po-ro-ko-wo, ἐκλαμβάνεται ὡς ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὴν λ. χόοι (po-ro-ko-wo = πρόχοοι)· ἡ λέξις pa-te ἐξηγεῖται διὰ τῆς λ. πατήρ, ἀλλαχοῦ δὲ διὰ τῆς λ. πάντες. Διὰ τὴν ἀτελῆ γραφὴν πλείστων λέξεων προτείνεται ὡς πιθανὴ ἐξήγησις ἡ ὑπόθεσις ὅτι τοιαύτη ἦτο κατὰ τὴν παναρχαίαν ἐκείνην ἐποχὴν ἡ ὑφὴ τῆς γλώσσης, ἐξελιχθεῖσα εἶτα, σὺν τῷ παρόδῳ τοῦ χρόνου, εἰς τελειοτέραν μορφήν· ἐκφράζεται δὲ ἀφ' ἑτέρου καὶ ἡ γνώμη, ὅτι ἡ ἀτελὴς ἐκείνη γραφὴ καὶ ἡ ἐντεῦθεν προερχομένη παραμόρφωσις πολυαρίθμων λέξεων ὀφείλεται πιθανῶς καὶ εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἐνδεχομένως πολλοὶ γραφεῖς δυσκόλως ἠδύναντο νὰ συλλάβουν ἀκουστικῶς ἢ νὰ ἀποδώσουν σαφῶς ὡρισμένους φθογγικοὺς συνδυασμοὺς διαφόρων λέξεων τῆς παλαιοτάτης ἐκείνης ἑλληνικῆς γλώσσης. (Σημειωτέον, ὅτι κυρίως διὰ τὴν παραμορφωμένην αὐτὴν γλῶσσαν διετυπώθησαν ἐπιφυλάξεις, ἢ καὶ ἀντιθέσεις κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ὀξεῖαι, ὡς πρὸς τὴν ὀρθότητα τῆς «ἀποκρυπτογραφήσεως»).

Ἡ γραμμικὴ γραφὴ Β περιλαμβάνει, ὡς ἐλέχθη, 91 σημεῖα καὶ πλεῖστα ἰδεογράμματα. Συμφώνως πρὸς τὴν «ἀποκρυπτογράφησιν», ἐκ τῶν σημείων τὰ 7 ἀντιπροσωπεύουν φωνήεντα, ἤτοι 5 διὰ τὰ φωνήεντα a, e, i, o, u καὶ 2 προσέτι διὰ τὰ ὁμόφωνα τοῦ α, τά: a_2 καὶ a_3 (ἢ ai). Τὰ λοιπὰ σημεῖα ἀντιπροσωπεύουν συλλαβογράμματα, ἤτοι συλλαβὴν ἐκ συμφώνου καὶ φωνήεντος (ka, me, ni, po, tu, κλπ.), περιλαμβάνονται δὲ εἰς αὐτὰ καὶ τὰ ὁμόφωνα pa_2 (= qa), pu_2, ra_2 (= rija), ra_3 (= rai), ro_2 (= ro ἢ ri-jo), ta_2 (= tija), ἔτι δὲ καὶ τὰ ἐκ δύο συμφώνων καὶ ἑνὸς φωνήεντος ἀντιπροσωπευόμενα 4 σημεῖα, τῶν ὁποίων ἡ φωνητικὴ ἀξία ἀποδίδεται διὰ τῶν φθόγγων dwe, dwo, nwa καὶ pte. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ 91 ἐν ὅλῳ σημεῖα, ἔχει γίνει ἀποδεκτὴ (ἐκ μέρους τῶν

ὑποστηρικτῶν τῆς ὀρθότητος τῆς « ἀποκρυπτογραφήσεως ») ἡ μέχρι τοῦδε προταθεῖσα φωνητικὴ ἀξία διὰ 70 ἐξ αὐτῶν, παραμένει δὲ εἰσέτι ἀκαθόριστος (ἢ δὲν ἔχουν γίνει γενικῶς ἀποδεκταὶ διάφοροι προταθεῖσαι ἀξίαι διά τινα ἐκ τούτων) — ἡ τῶν ὑπολοίπων 21, τὰ ὁποῖα εἶναι ἐκ τῶν σπανιώτερον ἀπαντώντων (6 ἅπαξ).

Ὡς πρὸς τὰ ἰδεογράμματα, ταῦτα εἶναι πολυάριθμα (περὶ τὰ 190, ἐξ ὧν 5 μὲν ἀντιπροσωπεύουν τοὺς ἀριθμοὺς 1, 10, 100, 1000, 10000, ἄλλα ὀλίγα χρησιμοποιοῦνται καὶ ὡς συλλαβικὰ σημεῖα, ἐκ δὲ τῶν ὑπολοίπων πολλὰ εἰκονίζουν μίαν ἢ πλείονας ποικιλίας τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου). Ἄλλα μὲν ἐξ αὐτῶν ἀντιπροσωπεύουν σαφῆ εἰκόνα τοῦ εἰκονιζομένου, ὡς π.χ. ἀνήρ, γυνή, ἵππος, χοῖρος, μάχαιρα, τρίπους, κλπ.· ἕτερα ἀποτελοῦν οἱονεὶ σύμβολον τοῦ ἀντικειμένου (σῖτος, σῦκα, κλπ.)· τινὰ συνδυάζονται καὶ πρὸς συλλαβικὰ σημεῖα, ὡς π.χ. εἰκὼν χοίρου σὺν τῷ ἀντιπροσωπεύοντι τὴν συλλαβὴν σι σημείῳ ἐκφράζει τὴν ἔννοιαν « σίαλος χοῖρος »· ὑπάρχουν τέλος εἰκόνες ἰδεογραμμάτων ἀποτελοῦσαι συνένωσιν 2 ἢ καὶ 3 συλλαβογραμμάτων, π.χ. συνένωσις τῶν συλλαβικῶν σημείων με καὶ ρι = μερι = μέλι, ἢ συνένωσιν 2 ἰδεογραμμάτων. Ἐξ ἄλλου, ἀνευρίσκονται καὶ βραχυγραφίαι, δήλωσις δηλονότι τῆς λέξεως διὰ τοῦ ἀρχικοῦ της μόνον σημείου, ὡς π.χ. ko = κορίανδρον. Ὀλίγα ἰδεογράμματα εἶναι ὅμοια πρὸς συλλαβικὰ σημεῖα (π.χ. ni, qi). Εἴς τινας πινακίδας μετὰ τὴν λέξιν παρατίθεται καὶ τὸ ἀντίστοιχον πρὸς αὐτὴν ἰδεόγραμμα, π.χ. μετὰ τὴν λέξιν ti-ri-po ὑπάρχει καὶ εἰκὼν τρίποδος.

Τὰ κείμενα τῶν πινακίδων ἔχουν περιεχόμενον ἀναφερόμενον κυριώτατα εἰς λογιστικὰς ἐγγραφὰς δι' οἰκονομικὰ θέματα. Τινὲς ἐκ τῶν πινακίδων τῆς Πύλου εἰκάζεται ὅτι ἀναφέρονται εἰς στρατιωτικὰ ἢ ναυτικὰ θέματα, ἐκ πινακίδων δὲ τῆς Κνωσοῦ προκύπτουν πληροφορίαι σχετικαὶ μὲ ὅπλα, ἅρματα, κλπ. Προσέτι συνάγονται ἀπὸ κείμενα διαφόρων πινακίδων στοιχεῖα σχετιζόμενα πρὸς τὴν ὀργάνωσιν τῶν ἐπικρατειῶν Κνωσοῦ καὶ Πύλου. Φαίνεται ὅτι ἀμφότεραι ἦσαν μοναρχίαι (εἰς πινακίδας μνημονεύεται ἡ λέξις wa-na-ka = Fάναξ) διοικούμεναι ὑπὸ καλῶς ὠργανωμένης γραφειοκρατίας. Ἡ γραφειοκρατικὴ ὀργάνωσις διέθετε πλῆθος γραφέων, ὡς συμπεραίνεται ἐκ τῆς μεγάλης ποικιλίας τῶν ἐπὶ τῶν πινακίδων διαπιστουμένων γραφικῶν χαρακτήρων. Ἀναγινώσκονται εἰς πινακίδας καὶ αἱ λέξεις ra-wa-ke-ta (= λαFαγέτας) καὶ qa-si-re-u (= βασιλεύς), ἀντιπροσωπεύουσαι πιθανώτατα τίτλους ὑποδεεστέρων ἀξιωμάτων. Ἡ διευκρίνησις τοῦ ζητήματος τῆς γαιοκτησίας ἐμφανίζει εἰσέτι δυσχερείας. Ἐκτὸς προσώπων τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζονται ὡς δοῦλοι ἢ δοῦλαι μὲ διαφόρους ἀσχολίας, ἀναγινώσκονται εἰς τὰς πινακίδας πολλαὶ λέξεις ἀναφερόμεναι εἰς ποικίλα ἐπαγγέλματα : τέκτονες, χαλκεῖς, ὑλοτόμοι, ἀρτοποιοί, ἀρωματοποιοί, κλπ. Ἄλλαι λέξεις ἀναφέρονται εἰς ἱματισμόν, ἔπιπλα καὶ σκεύη : φάρεα, τράπεζα, πέδιλα, ἀμφορεῖς, φιάλαι, ἐσχάρα, τρίποδες, λουτρόν, κλπ. Ὡς πρὸς τὴν ἀγροτικὴν ζωήν, ἀναγινώσκονται αἱ λέξεις po-me = ποιμήν, qo-u-ko-ro = βουκόλος, καὶ ἰδεογράμματα ἀντιπροσωπεύοντα πρόβατα, αἶγας, χοίρους, κλπ. Σπουδαῖον οἰκονομικὸν παράγοντα φαίνεται ὅτι ἀπετέλει ἡ παραγωγὴ ἐρίου ἐκ προβάτων. Σχετικῶς μὲ τὴν γεωργικὴν παραγωγήν,

ἀναγινώσκονται λέξεις ἑρμηνευόμεναι ὡς ἀντιστοιχοῦσαι πρὸς τὰς λέξεις: σῖτος κριθή, ἔλαιον, σήσαμον, κλπ.

Ἔκ τινων πινακίδων συνάγεται ὅτι πιθανώτατα ἡ κεντρικὴ ὀργάνωσις διένεμε διάφορα οἰκονομικὰ ἀγαθὰ εἰς τοπικὰς μονάδας ἢ ἐργατικὰς ὁμάδας ἢ καὶ ἄτομα, ἀπαιτοῦσα παρ' αὐτῶν τὴν παραγωγὴν ὡρισμένων προϊόντων.

Ἡ «ἀποκρυπτογράφησις» τῆς γραμμικῆς γραφῆς Β ἐπεξέτεινε πρὸς τὰ ὀπίσω κατὰ 7 αἰῶνας περίπου τὴν χρονολογίαν τῶν πρώτων ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν καὶ ἐπέτρεψε τὴν ἐπανεξέτασιν πολλῶν σημείων τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῶν διαλέκτων αὐτῆς, ἐκτὸς τῆς διαμορφώσεως μιᾶς γενικῆς ἰδέας ἐπὶ διαφόρων θεμάτων ἀναφερομένων εἰς τὴν διοικητικὴν ὀργάνωσιν, τὴν θρησκείαν, τὴν οἰκονομικὴν ζωὴν καὶ ἄλλας τινὰς ὄψεις τῆς κοινωνίας τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων, ἐπὶ τῇ ἐλπίδι ὅτι ἡ ἀνεύρεσις καὶ ἄλλου ἐπιγραφικοῦ ὑλικοῦ θὰ ἐπιτρέψῃ τὴν ἐπαύξησιν καὶ συμπλήρωσιν τῶν σημερινῶν μας σχετικῶν γνώσεων.

Κ. Δ. ΚΤΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

Διὰ βιβλιογραφίαν, ἐκδόσεις κειμένων, καὶ ἄλλας πληροφορίας σχετικὰς πρὸς τὰ φωνητικὰ σημεῖα, τὰ ἰδεογράμματα, τὴν γλῶσσαν, κ.λ.π., βλέπε καὶ τὸ ἄρθρον τοῦ καθηγητοῦ κ. Σπυρ. Μαρινάτου «ἀλφάβητον Μυκηναϊκὸν» ἐν Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, Συμπλήρωμα, ὡς καὶ τὰ ἄρθρα: «Ἀλφάβητον μινωϊκὸν καὶ κρητομυκηναϊκὸν» ἐν Μεγ. Ἐγκυκλοπαιδικῷ Λεξικῷ Ἐλευθερουδάκη, Συμπλήρωμα, καὶ «Μυκηναϊκὸν ἀλφάβητον» ἐν «Γεν. Παγκ. Ἐγκυκλοπαιδείᾳ Πάπυρος - Λαρούς». Πληρεστάτη βιβλιογραφία ἐν: Ernst Grumach, Bibliographie der kretisch -mykenischen Epigraphik —(μέχρι τῆς 31ης Δεκεμβρίου 1961)— καὶ Supplement I (Συμπλήρωμα 1962 - 1965). Βλ. προσέτι: C. Gallavotti-A. Sacconi «Inscriptiones Pyliae» (1961), Anna Morpurgo «Mycenaeae Graecitatis Lexicon» (1963), Mich. Lejeune «Index Inverse du Grec Mycénien» (1964).

THE CRETO - MYCENAEAN SCRIPT

In the term «Creto-Mycenaean» script which exists principally on clay tablets, found so far in excavations in Crete, Pylos, Mycenae, and Thebes (figs. 1 - 4), are included different kinds of writing (concerning which see below). Examples of such writing, moreover, are known on inscriptions on pithoi (Crete, Thebes) and on an amphora from Eleusis, as well as on amphora fragments (Tiryns, Orchomenos).

The Creto - Mycenaean script (called by others simply «Mycenaean», especially in so far as it concerns the Linear B script) includes three kinds of writing, according to the distinction proposed by the British archaeologist Sir Arthur Evans: the hieroglyphic, the Linear Script A, and the Linear Script B — called «Linear» because the signs for the most part consist of linear shapes.

The hieroglyphic or pictographic, which is the oldest, is considered to have been in use in Crete from the year 2000 until 1650 B.C. It is found principally on sealstones and it is thought that the

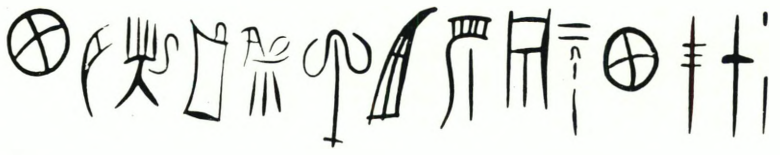
signs on them represent names of persons and titles. These portray parts of the human body (e.g., eye, hand) or objects from the world of nature (e.g., flowers, a star), etc. The results of the attempts to interpret hieroglyphic writing suggest that it is not yet possible for them to be identified satisfactorily, and only a few ideograms of objects, numbers and metrical signs are understood.

The Linear A script is considered to have existed in use from the year 1700 B.C. (or even a little earlier) until about 1450 B.C. The clay-tablets containing inscriptions in Linear A come principally from the excavations in Agia Triada (fig. 5), and the rest from various other sites in Crete (Knossos, Mallia, Phaistos, Zakro, etc.). The texts of these seem to refer to accounts of an administrative or religious character. The signs of Linear A being in many cases similar to those of Linear B, it is presumed that their phonetic value is also syllabic. Many opinions have been stated as to the language of Linear A : according to some the language of the tablets is related to the Hittite or the Luvian, according to others it is connected with the Semitic language, and the suggestion has been also expressed that it may have been a pre-Hellenic Aegean language. At all events, up to the present it has not been satisfactorily deciphered; from the texts are understood only the symbols of numbers and various ideograms besides a very few words, as e.g. the two-syllable word representing the meaning of sum (the world read as « ku-ro ») taking into consideration that the phonetic value of both of its signs is taken as identified by the similar signs of Linear B; the word « ku-ro » is interpreted as meaning « the total ».

Linear A is found not only on tablets but also on pottery inscriptions, sealstones, etc.

Finally, the Linear B script is thought to have been in use from the year 1450 to circa 1200 B.C. The tablets bearing this script come for the most part from the excavations of Knossos (Evans) and from Pylos (Blegen). The number of tablets so far found in Linear B amounts to thousands. Many are broken, but the join of a great part of the fragments has been achieved.

Immediately after the publication of the first texts of Linear B persistent efforts began on the part of various investigators toward the decipherment of the language in which these had been written. It was assumed, generally, that the writing was most probably syllabic, i.e. that the symbols of this writing represented vowels (a, e, i, etc.) and syllables consisting of a consonant and a vowel (ka, me, ni, po, etc.); on the basis of this hypothesis many conjectures were published, in relation to the possible phonetic value of the different signs. The number of these signs amounts to 91; of these about 3/5, as has already been said, are common to A and B (similar or with slight differences). These conjectures, however, except in a few cases, did not achieve satisfactory results. There resulted only the certainty as regards the meaning of signs representing numbers and the interpretation of various ideograms portraying mankind (man and woman), animals (horses, sheep, pigs, etc.), measures and weights, weapons,

Εἰκ. 4. Ἐπιγραφὴ ἐπὶ πίθου Θηβῶν (Lin. B). Μεταγραφὴ κειμένου: ka-u-no o-du-ru-wi-jo wa-na-ka-te-ro

chariots, etc. In June 1952 however the achievement of the decipherment by Michael Ventris (an English architect) of the Mycenaean language was announced. In the well-known article « Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives » (Journal of Hellenic Studies, 1953), written by Ventris in collaboration with the English philologist John Chadwick, on the one hand phonetic values were proposed for the greater number and the most important of the signs of Linear B (of which values a few were later modified), on the other hand hypothetical orthographic rules were formulated relating to the writing of the language and relevant to the interpretation of many words. And later, the two above mentioned scholars, in their book « Documents in Mycenaean Creek » (1956), explained in detail the problems relating to the decipherment, and the results following from it, along with the citing of the texts of 300 tablets, their interpretation, vocabularies, etc.

According to 4 of the above orthographic rules it is assumed that:

a) there was no difference between the palatalised consonants κ, γ, χ, the labials π, β, φ, and the dentals τ, θ (a distinction only being made for the dental δ);

b) no distinction was made between the liquids λ and ρ;

c) the consonants ν, ρ, σ were omitted as finals;

d) the consonants λ, μ, ν, ρ, σ were omitted before another consonant. Thus, for example, a-ku-ro = ἄργυρος = silver, qo-u-ko-ro = βουκόλος = cowherd (the labio-velar q in the syllabes qa, qe, qi, qo is taken to be equivalent to π or τ or β), ki-to = χιτὼν = tunic, ma-te = μήτηρ = mother, te-o = θεὸς = god, po-ru-po-de = πολύποδες = polypodes, pu-ta = φυτὰ = plants, ka-ko = χαλκὸς= bronze, pe-ma = σπέρμα = seed, a-to-ro-qo = ἄνθρωπος = man, a-pi-po-re-we = ἀμφιφορεῖς = amphorai.

As is concluded from the above few examples, as well as from many others, on the basis of the suggested decipherment, either directly, or on application of one or more of the hypothetical orthographic rules, words occur which appear to be related to Greek words. The language which is read is considered to represent a form of very ancient Greek dialect which shows an affinity with arcado-cyprian in particular, according to others with ionic or aeolic. Since there are still many not explained words, it is also guessed that this language was

Εἰκ. 5. Πινακὶς ἐξ Ἁγίας Τριάδας (Lin. A)
Τὰ περισσότερα ἐκ τῶν φωνητικῶν σημείων τοῦ κειμένου εἶναι ὅμοια πρὸς τὰ τῆς Lin. B.
Μεταγραφὴ τῆς πρώτης λέξεως :
ka-u-de-ta.
Μεταγραφὴ τῆς τελευταίας λέξεως : ku-ro. Ἡ σημασία τῆς λέξεως kuro ὑποτίθεται ὅτι ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ἔννοιαν : ἄθροισμα, τὸ ὅλον.

probably mixed with some pre-hellenic words. Examples of words representing proper nouns (gods, places, persons), common nouns, adjectives, verbs, etc. follow. Thus:

a-ta-na = Ἀθηνᾶ — Athene, po-se-da-o-no = Ποσειδῶνος — Poseidon, e-nu-wa-ri-jo = Ἐνυάλιος — Enyalios, etc.

ko-no-so = Κνωσὸς — Knossos, pu-ro = Πύλος — Pylos, a-mi-ni-so = Ἀμνισὸς — Amnisos, re-u-ko-to-ro = Λεῦκτρον — Leuctra, etc.

a-re-ku-tu-ru-wo = Ἀλεκτρυὼν — Alectryon, a-re-ka-sa-da-ra = Ἀλεξάνδρα — Alexandra, a-pi-me-de = Ἀμφιμήδης — Amphimedes, te-se-u = Θησεὺς — Theseus, ko-do-ro = Κόδρος — Kodros, ku-ru-me-no = Κλύμενος — Klymenos, te-o-do-ra = Θεοδώρα — Theodora, de-u-ka-ri-jo = Δευκαλίων — Deucalion, etc. (It must be at any rate noted that some of the proper names cannot possibly be considered Greek).

a-ko-ra = ἀγορὰ — agora, ku-ru-so = χρυσὸς — gold, mo-ri-wo-do = μόλυβδος — lead, ti-ri-po = τρίπο(υ)ς — tripod, pa-ka-na = φάσγανα — swords, to-ra-ke = θώρακες — thorax, a-ko-so-ne = ἄξονες — axes, a-ro-u-ra = ἄρουρα — corn-land, e-re-ta = ἐρέτης — rower, we-to = ἔτος — year, ka-na-pe-u = γναφεὺς — fuller, i-e-re-u = ἱερεὺς — priest, ke-ra-me-u = κεραμεὺς — potter, si-to = σῖτος — wheat, e-ra-wo = ἔλαιον — oil, mi-ta = μίνθη — mint, se-ri-no = σέλινον — celery, ku-mi-no = κύμινον — cummin, to-pe-za = τράπεζα — table, etc.

do-e-ro = δοῦλος — slave, e-re-u-te-ro = ἐλεύθερος — free, re-u-ko = λευκὸς — white, ne-wo = νέος — fresh, new, pe-ru-si-nu-wo = περυσινὸς — last year's, po-ti-ni-ja = πότνια — potnia, mistress, etc.

a-pe-do-ke = ἀπέδωκε — rendered, di-do-si = δίδωσι (διδόασι) — give (s), de-ka-sa-to = δέξατο — received, de-de-me-no = δεδεμένω — bound, e-ko-te = ἔχοντες — having, etc.

e-pi = ἐπί, pa-ro = παρὰ (prepositions).

ra-pa-to = name of month (me-no) probably related to arcadian « μηνὸς Λαπάτω ».

By applying one or more of the hypothetical orthographic rules, it is possible to interpret a word in many ways, the more suitable interpretation in each case being decided by the context. Thus, for example, the word pe-ma is taken to correspond to the word σπέρμα (seed), but it could elsewhere be taken for πέλμα (sole). The word ko-wo is translated in many tablets as κόρFος=κοῦρος—kouros or kouroi (boy, lad), whereas on a different tablet it is explained as κῶας = sheepskin, and elsewhere, as the second compound of the word po-ro-ko-wo it is taken to correspond to χοοι (po-ro-ko-wo = πρόχοοι, πρόχοι, jugs). The word pa-te is explained by πατὴρ (father) but elsewhere by πάντες (all). A possible explanation for the imperfect writing of most words is the supposition that this was the structure of the language at that remote age, and that it was developed later, as time went on, to a more perfect form. On the other hand, the opinion is expressed that this imperfect writing and the distortion of many words resulting from this is probably owed to the fact that possibly many scribes could with difficulty catch the sounds or clearly render certain vocal combinations of varioús words belonging to this most ancient Greek language. (It must be noted that owing mainly to this disfigured language, either reserves or more or less violent oppositions were expressed regarding the correctness of the decipherment.

Linear B script contains, as has been said, 91 signs and many ideograms. According to the decipherment, 7 of the signs represent vowels, i.e. 5 for the vowels a, e, i, o, u and 2 in addition for the homophones of a : a_2 and a_3 (or ai). The rest of the signs represent syllabograms, that is a syllable composed of a consonant and a vowel (ka, me, ni, po, tu, etc.); among these are included the homophones pa_2 (= qa), pu_2, ra_2 (= rija), ra_3 (= rai), ro_2 (= ro or ri-jo), ta_2 (= tija) and also the four signs which are represented by two consonants and one vowel, whose phonetic value is rendered by the sounds dwe, dwo, nwa, and pte. Regarding these 91 signs, the suggested phonetic value of 70 of them has been accepted by the supporters of the correctness of the decipherment, but undecided as yet remains the phonetic value — (or at least different suggested values for some of them have not been generally accepted) — of the other 21, which are the rarer ones (6 hapax).

The ideograms are many (about 190, of which 5 represent the numbers 1, 10, 100, 1000, 10000, a few others are also used as syllabary signs, and, from the rest, many represent one or more variants of the same object).

Some of these clearly represent the pictured object, as, for example, man, woman, horse, pig, sword, tripod etc. Others seem to be symbols of the object (wheat, figs, etc.), and some are combined with syllabic signs, as, for example, a picture of a pig, in combination with the sign having the phonetic value « si », expresses the meaning of the word « σίαλος » (fat hog). Finally, there are

some pictures of ideograms which form the joining of 2 or even 3 syllabograms, e.g., joining of the syllabic signs me and ri = meri (μέλι - honey), or the joining of 2 ideograms. Besides, abbreviations are found, that is a statement of a word by its first sign only, as for example ko = κορίανδρον (coriander). A few ideograms are similar to syllabic signs (e.g. ni, qi). In some tablets, the corresponding ideogram is cited after the respective word; for example, after the word ti-ri-po, there is also a picture of a tripod.

The texts of the tablets mostly deal with accounts in economic matters. Some of the tablets of Pylos are supposed to have to do with military or naval matters, and from some of the Knossos tablets information is given regarding weapons, chariots, etc. From the texts of various tablets comes information dealing with the organisation of the states of Knossos and Pylos. It seems that both of them were monarchies — (on some tablets we find the word wa-na-ka = Fάναξ — sovereign) — ruled by a well organised bureaucracy. The bureaucratic organisation had plenty of scribes, as is concluded by the great variety of handwriting on the tablets. The words ra-wa-ke-ta (λαFαγέτας - leader of the people) and qa-si-re-u (=βασιλεὺς–King) are also read, and these most probably represent titles of inferior functions. The elucidation of the question of land-ownership still presents difficulties. Apart from persons characterised as servants or maid-servants with various occupations, on the tablets may be read many words which refer to different businesses: masons, smiths, wood-cutters, bakers, unguent-boilers. Other words refer to clothing, furniture and tools, such as words corresponding to greek: φάρεα = cloths, τράπεζα = table, πέδιλα = sandals, ἀμφορεῖς = amphorae, φιάλαι = bowls, ἐσχάρα = grill, τρίποδες = tripods, λουτρὸν = bath. Regarding rural life, we read the words: po-me = ποιμὴν (shepherd), qo-u-k-oro = βουκόλος (cowherd), and ideograms representing sheep, goats, pigs, etc. It seems that the production of wool from sheep constituted an important economic factor. Relating to agricultural production words which are translated as corresponding to wheat, barley, oil, sesame, etc., are read.

From some of the tablets it is inferred that most probably the central organization allotted different economic goods into topical units either working groups or individuals, requiring of them the production of certain products.

The decipherment of Linear B extends about seven centuries earlier the chronology of the first Greek inscriptions and permits the re-examination of many details of the history of the Greek language and of its dialects, in addition to the formation of a general idea on various subjects concerning the administrative organization, the religion, the economic life, and certain other aspects of the society of Mycenaean times, with the hope that the discovery of other epigraphic material may lead to the increase and enrichment of our relative knowledge.

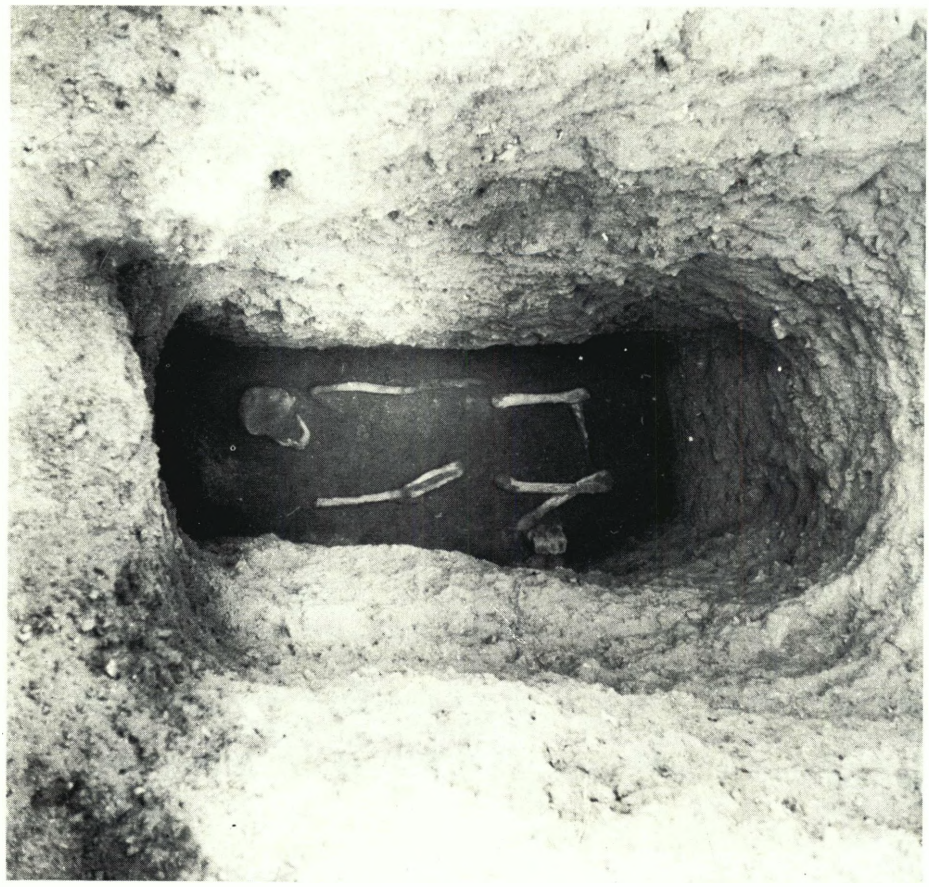
K. D. KTISTOPOULOS

ΤΑ ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ ΕΘΙΜΑ ΤΑΦΗΣ

Τὰ ταφικὰ ἔθιμα τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ἀποτελέσαντα κατὰ καιροὺς τὸ ἀντικείμενον μελέτης πολλῶν ἐρευνητῶν, εἶναι σήμερον γνωστὰ ὄχι μόνον εἰς τὰς γενικάς των γραμμάς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς περισσοτέρας των λεπτομερείας. Ἀντιθέτως, διὰ τὰς συνηθείας τῆς κηδεύσεως, δι' ὅσα δηλ. προηγοῦντο τῆς ἀποθέσεως τοῦ νεκροῦ εἰς τὸν τάφον, δὲν ὑπάρχουν δεδομένα τῶν χρόνων ἐκείνων, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰς παραστάσεις θρηνωδῶν, ὑπὸ μορφὴν ἀπεικονίσεων ἐπάνω εἰς ταφικὰς λάρνακας, καὶ πηλίνων εἰδωλίων, πιστοποιούντων, ὅτι τὸ ἔθιμον τῆς θεαματικῆς καὶ θορυβώδους θρηνήσεως τῶν νεκρῶν, γνωστὸν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους μέχρι καὶ σήμερον, ἦτο ἤδη μυκηναϊκόν, ἂν μὴ καὶ παλαιότερον.

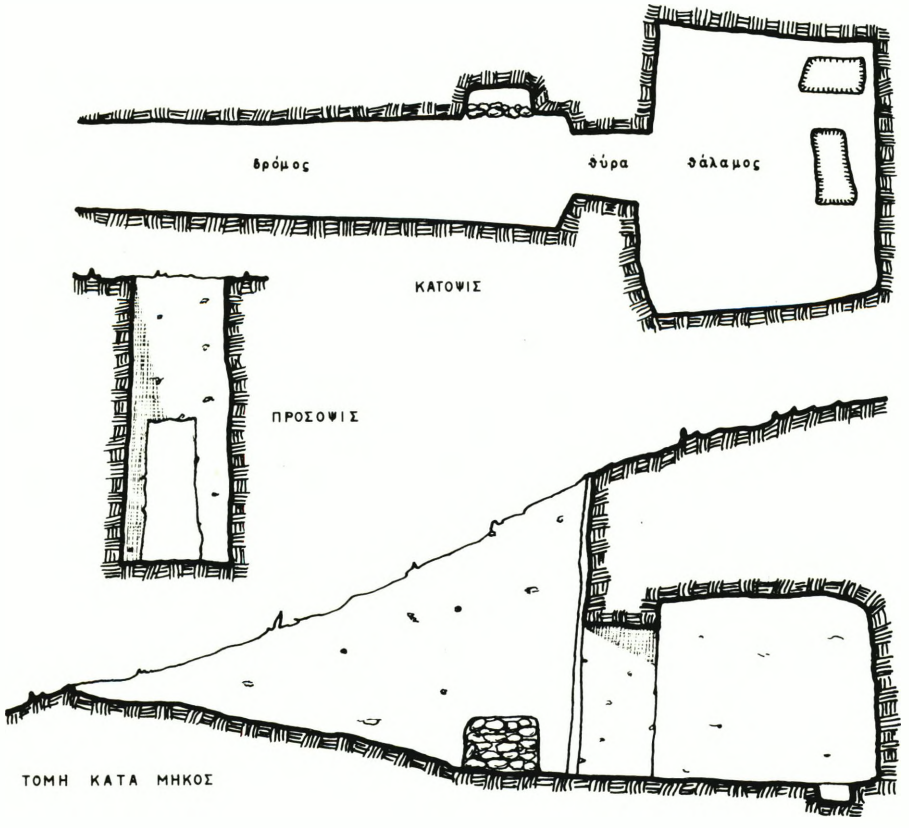
Οἱ τάφοι, ὁμαδικοὶ ἢ ἀτομικοί, κατεσκευάζοντο κατὰ συστάδας εἰς σημεῖα γειτονικὰ πρὸς τοὺς συνοικισμοὺς ἀποτελοῦντες ἐκτεταμένα νεκροταφεῖα, διακρίνονται δὲ εἰς λακκοειδεῖς, θαλαμοει-

Εἰκ. 1. Ὑστερομυκηναϊκὸς λακκοειδὴς τάφος

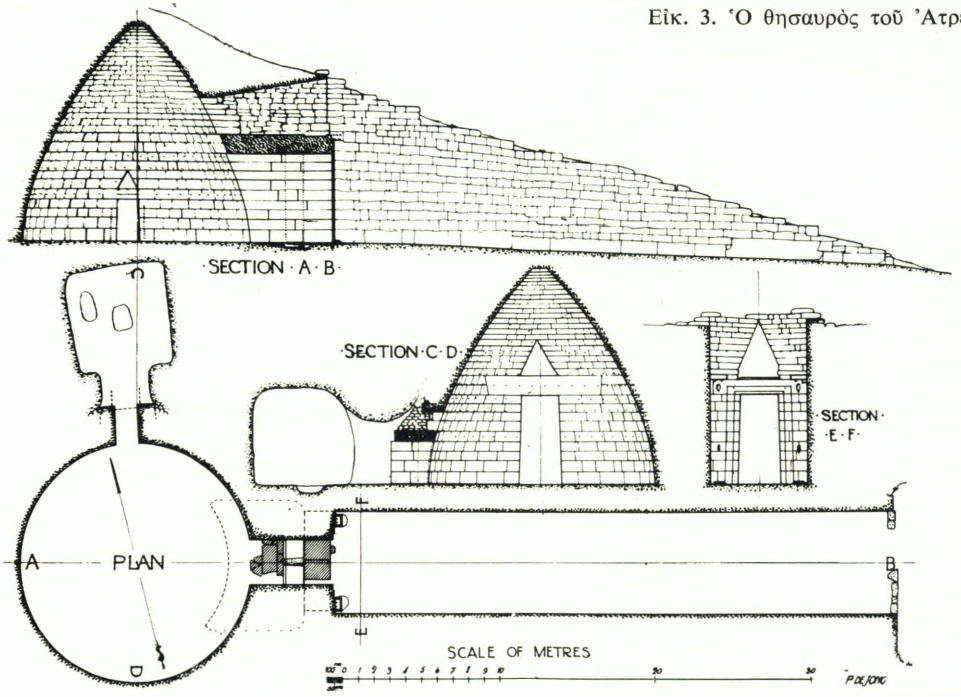

δεῖς καὶ θολωτούς. Οἱ λακκοειδεῖς, βαθεῖς τετράπλευροι λάκκοι μὲ κάθετα τοιχώματα (εἰκ. 1), ἐκαλύπτοντο κατὰ κανόνα μὲ ὀροφὴν κτιζομένην εἰς ἀρκετὸν βάθος ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους καὶ ἀποτελουμένην ἀπὸ λεπτὰς σχιστολιθικὰς πλάκας στηριγμένας ἐπάνω εἰς πλέγμα δοκῶν — ὅπως εἰς τοὺς βασιλικοὺς τάφους τῶν Μυκηνῶν — ἢ, ἐκεῖ ὅπου αἱ διαστάσεις των τὸ ἐπέτρεπον, ἀπὸ ἁπλοῦς πλακοειδεῖς λίθους, κατόπιν δὲ ἐχώνοντο. Οἱ θαλαμοειδεῖς εἶχον τὴν μορφὴν μικρῶν ὑπογείων δωματίων τετραπλεύρων, ἐλλειψοειδῶν ἢ πεταλοσχήμων, σκαμμένων εἰς ἀρκετὸν βάθος καὶ κατὰ προτίμησιν εἰς τὰς κλιτῦς ὑψωμάτων, ἦσαν δὲ προσιτοὶ διὰ στενῶν τάφρων, τῶν δ ρ ό μ ω ν, ποὺ κατέληγον εἰς τὴν εἴσοδον τοῦ θαλάμου διαμορφωμένην κατὰ κανόνα εἰς θύραν (εἰκ. 2) καὶ φρασσομένην μὲ ξηρολιθιάν. Μετὰ τὴν κηδείαν οἱ δρόμοι ἐχώνοντο καὶ αὐτοί, ἀνασκαπτόμενοι διὰ κάθε νέαν ταφήν. Οἱ θολωτοὶ τέλος, μεγαλύτεροι καὶ ἐπιβλητικώτεροι, προωρισμένοι διὰ τὰς οἰκογενείας τῶν βασιλέων ἢ τῶν δυναστῶν, ἦσαν κυψελοειδεῖς κτιστοὶ θόλοι (εἰκ. 3), ἄλλοτε

Εἰκ. 2. Θαλαμοειδὴς τάφος

Εἰκ. 3. Ὁ θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως

ὑπόγειοι ὅπως οἱ προηγούμενοι (π.χ. ὁ θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως) καὶ ἄλλοτε κατεσκευασμένοι εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους, ὁπότε ὅμως ἐκαλύπτοντο ἀπὸ τεχνητὸν τύμβον (ὅπως ὁ λεγόμενος τάφος τοῦ Θρασυμήδους εἰς τὸ Κορυφάσιον). Εἶχον καὶ αὐτοὶ δρόμον μὲ τὰς παρειὰς κτιστὰς εἰς τοὺς πολυτελεστέρους, ἐπίσης χωνόμενον, καὶ θύρας, κλειομένας εἰς μίαν ἢ δύο περιπτώσεις μὲ πελώρια θυρόφυλλα, συνήθως ὅμως μὲ ξηρότοιχον. Δύο ἀπὸ αὐτούς, τοῦ Ἀτρέως εἰς τὰς Μυκήνας καὶ τοῦ Μινύου εἰς τὸν Ὀρχομενόν, εἶχον καὶ μικροὺς τετραπλεύρους παραθαλάμους ἀνοιγμένους εἰς τὰ πλευρὰ τῶν θόλων, εἰς τοὺς περισσοτέρους δὲ ὑπῆρχον λάκκοι σκαμμένοι εἰς τὸ δάπεδον, ὅπου ἐναπετίθεντο αἱ ταφαί.

Αἱ τρεῖς αὐταὶ μορφαὶ τάφων συνυπῆρχον καθ ὅλην σχεδὸν τὴν διάρκειαν τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Οἱ λακκοειδεῖς τῶν βασιλικῶν περιβόλων τῶν Μυκηνῶν εἶναι σύγχρονοι πρὸς ἕνα τοὐλάχιστον θολωτὸν εἰς τὴν Μεσσηνίαν καὶ πρὸς τοὺς παλαιοτέρους θαλαμοειδεῖς τῆς Προσύμνης καὶ τῆς Πύλου. Ἀφ' ἑτέρου, ὁ θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως ἀνήκει εἰς τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. π.Χ., ἐνῷ οἱ θαλαμοειδεῖς ἐξηκολούθησαν νὰ κατασκευάζωνται μέχρι καὶ τοῦ 11ου, οἱ δὲ λακκοειδεῖς διετηρήθησαν ἐν χρήσει ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τῶν ἄλλων.

Ὁ ἰσχύων γενικῶς τρόπος ταφῆς ἦτο ἡ ἀπόθεσις τῆς σοροῦ ἀπευθείας εἰς τὸ χῶμα. Φορεῖα, ξύλινα φέρετρα ἢ πήλιναι λάρνακες ἐχρησιμοποιοῦντο σπανιώτατα καί, καθὼς φαίνεται, τοπικῶς. Συνήθως ἔκειντο οἱ νεκροὶ μὲ τὰ σκέλη συνεσταλμένα καὶ τὰ γόνατα ὑψηλά, κατὰ κανόνα ὕπτιοι, κάποτε ὅμως καὶ μὲ ἐλαφρὰν κλίσιν εἰς τὸ πλευρόν (εἰκ. 4). Μερικοὶ ἐξηκολούθουν νὰ θάπτωνται κατὰ τὸν παλαιότερον τρόπον τὸν ἰσχύοντα εἰς τοὺς μεσοελλαδικοὺς χρόνους, κείμενοι πλαγίως μὲ τὰ γόνατα πρὸ τοῦ στήθους καὶ τὰς παλάμας παρὰ τὸν λαιμὸν (οἱ λεγόμενοι ὀκλάζοντες), πρὸς τὸ τέλος δὲ τῆς ἐποχῆς φαίνεται νὰ κερδίζῃ ἔδαφος ἡ τοποθέτησίς των ὑπτίων μὲ τὰ σκέλη τεταμένα καὶ παράλληλα. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἐνταφιασμοὺς αὐτοὺς ἐμφανίζονται, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 13ου π.Χ. αἰῶνος καὶ ἐνῷ ὁ μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς διήνυε τὴν τελευταίαν φάσιν ἀκτινοβολίας του πρὸς τὰ ἔξω, μερικαὶ καύσεις, ὡς ἐξαιρέσεις ὅμως καὶ ἰδίως εἰς τὰ παράλια τοῦ Αἰγαίου καὶ μερικὰς νήσους του.

Οἱ νεκροὶ ἐθάπτοντο ἐνδεδυμένοι, καθὼς μαρτυροῦν μερικαὶ πόρπαι καὶ διάφορα ἐπιρράμματα τῆς ἐνδυμασίας των εὑρεθέντα εἰς τὰς κανονικὰς θέσεις. Ἐπιπλέον, καὶ μὲ ὀλίγας ἐξαιρέσεις πυκνουμένας κατὰ τὸ τέλος τῆς περιόδου, ἐφωδιάζοντο μὲ τὰ λεγόμενα κτερίσματα, μέρος δηλαδὴ τῆς προσωπικῆς των ἰδιοκτησίας εἰς κοσμήματα, συμπληρώματα τῆς ἐνδυμασίας των, ἀντικείμενα δηλωτικὰ τῶν ἀσχολιῶν ἢ τοῦ ἐπαγγέλματός των, καθὼς καὶ ἀγγεῖα περιέχοντα τρόφιμα, ποτὰ καὶ ἄφθονα μύρα (εἰκ. 5). Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰς ἀδιαταράκτους ταφάς, τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ κατεῖχον τὴν λειτουργικήν των θέσιν (τὰ περιδέραια εἰς τὸν λαιμόν, τὰ κάτοπτρα πρὸ τοῦ προσώπου, οἱ δακτύλιοι εἰς τὸν δάκτυλον, τὰ ὅπλα εἰς τὸ πλευρόν), τὰ δὲ ἀγγεῖα ἐτοποθετοῦντο ὄρθια καὶ ἕτοιμα νὰ χρησιμοποιηθοῦν.

Δοχεῖα καὶ σκεύη ἀποκλειστικῶς ταφικὰ δὲν ὑπῆρχον. Ὅσα συνώδευον τοὺς νεκροὺς ἀνῆκον εἰς σχήματα γνωστὰ ἀπὸ τοὺς συνοικισμοὺς καὶ τὰ ἀνάκτορα καὶ ἐξυπηρετοῦντα τὰς ἀνάγκας τοῦ καθημέραν βίου. Γενικῶς πλεονάζουν τὰ μυροδοχεῖα (ψευδόστομοι ἀμφορεῖς καὶ δακτυλιόσχημα, ἀργότερον δὲ καὶ ληκύθια) καὶ ἀλοιφοδοχεῖα (ἀλάβαστρα, σταμνίσκοι), ὑπάρχουν δὲ ἀκόμη δοχεῖα στερεῶν τροφῶν (λεκάναι, πινάκια), ὑγρῶν (πρόχοι, πιθαμφορεῖς, κρατῆρες, οἰνοχόαι, ὑδρίαι), καθὼς καὶ διάφορα ποτήρια (κύλικες, κύαθοι, σκύφοι, κύπελλα). Κάποτε ἀπαντῶνται καὶ μερικὰ τελετουργικά, ὅπως τὰ ρυτὰ ἢ τὰ σύνθετα κερνοειδῆ, ἀποκλειστικῶς ταφικῆς χρήσεως ὅμως δὲν εἶναι παρὰ μερικαὶ λεκάναι ἀπὸ τὴν Ρόδον καὶ τὴν Περατὴν φέρουσαι εἰς τὰ χείλη των εἰδώλια θρηνωδῶν. Τὰ περισσότερα ἦσαν ἀκέραια καὶ ἄρτια, κατετίθεντο δὲ εἰς τὸν τάφον γεμᾶτα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ὅσα εἶχον διατηρήσει ἴχνη τοῦ περιεχομένου των. Κάποτε συμπεριελαμβάνοντο μερικὰ σπασμένα καὶ συγκολλημένα ἢ προχείρως συνδεδεμένα ἢ καὶ ἄλλα ἐξ ἀρχῆς ἐλαττωματικὰ καὶ ἄχρηστα — ὅπως π.χ. εἰς ἕνα τάφον τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου ὅλα σχεδὸν τὰ κτερίσματα ἦσαν κακόπλαστα καὶ ἐλλιπῆ — τότε ὅμως κατεβάλλετο προσπάθεια τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ νὰ διατηρήσουν τὸ σχῆμά των καὶ κάποιαν ἐπίφασιν λειτουργικῆς καταλληλότητος.

Τὰ παιδία ἐθάπτοντο κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον, εἴτε μεταξὺ τῶν ἐνηλίκων εἴτε,

Εἰκ. 4. Νεκρὸς ὕπτιος μὲ κλίσιν πρὸς τὰ δεξιὰ

κάποτε, εἰς μικροὺς ρηχοὺς παρατάφους καὶ κόγχας σκαμμένας εἰς τὰ τοιχώματα τῶν δρόμων τῶν θαλαμοειδῶν (εἰ κ. 6), προφανῶς διὰ ν' ἀποφευχθῇ ἡ κοπιώδης καὶ δαπανηρὰ διαδικασία τοῦ ἀνοίγματος τοῦ κυρίως τάφου. Τὰ κτερίσματά των εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὀλιγώτερα καὶ εὐτελέστερα, περιλαμβάνουν δὲ ἐπὶ πλέον τῶν προηγουμένων θήλαστρα καὶ διάφορα εἰδώλια. Εἰς αὐτὰ συγκαταλέγονται, καθὼς φαίνεται, καὶ τὰ ἀνθρωπόμορφα τύπου Ψ (μὲ τοὺς βραχίονας δηλαδὴ ἀνοικτοὺς καὶ ὑψωμένους) τῶν προχωρημένων μυκηναϊκῶν χρόνων, συμβολίζοντα ἐνδεχομένως θείας τροφοὺς ἐπιφορτισμένας νὰ διευκολύνουν τὴν μετάβασίν των εἰς τὸν ἄλλον κόσμον. Τὰ ὑπόλοιπα εἰδώλια, ζωόμορφα καὶ πτηνόμορφα, ἦσαν ἀσφαλῶς παιγνίδια.

Εἰς μερικάς, σπανίας, περιπτώσεις οἱ νεκροὶ ἠκολουθοῦντο καὶ ἀπὸ κατοικίδια ζῶα, εἴτε διότι τοὺς ἦσαν ἰδιαιτέρως προσφιλῆ εἴτε διότι ἐθεωρεῖτο ὅτι θὰ τοὺς ἐχρησίμευον κατὰ τὸ ταξίδιόν των εἰς τὸ βασίλειον τῶν σκιῶν. Τὸ λαμπρότερον παράδειγμα, μοναδικὸν ἐπὶ τοῦ παρόντος εἰς τὸ εἶδός του, ἀποτελοῦν οἱ δύο ἵπποι εἰς τὸν δρόμον τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Μαραθῶνος, εἰς τάφους δὲ τῶν Μυκηνῶν, τῆς Ἀσίνης, τῶν Δεντρῶν, τῶν Θηβῶν, τῆς Περατῆς καὶ ἴσως τοῦ Βαφειοῦ ἐσημειώθη ἡ παρουσία ὀστῶν κυνῶν. Ἀνθρωποθυσίαι δὲν ἐβεβαιώθησαν πουθενά, αἱ δὲ παλαιότεραι σχετικαὶ — καὶ ἀρκετὰ ἐπιφυλακτικαὶ — ἀπόψεις ὀφείλονται εἰς παρεξηγήσεις τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων.

Μετὰ τὴν ταφὴν ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι προσεφέροντο σπονδαί, ὁπότε αἱ χρησιμοποιηθεῖσαι κύλικες συνετρίβοντο ἐπὶ τόπου, καὶ ὅτι ἐτελοῦντο καὶ νεκρόδειπνα. Κατόπιν οἱ τάφοι ἐχώνοντο καὶ ἡ θέσις των ἐσημειώνετο εἴτε μὲ λιθίνας στήλας εἴτε μὲ ἄλλα, ἁπλούστερα καὶ κάποτε φθαρτά, σήματα.

Προκειμένου νὰ γίνῃ νέα ταφή, οἱ ὁμαδικοὶ τάφοι καὶ μάλιστα οἱ θαλαμοειδεῖς ἠνοίγοντο ἐκ νέου, οἱ κηδεύοντες ὅμως ἤρκοῦντο νὰ ἀνασκάψουν μέρος μόνον τοῦ δρόμου καὶ νὰ ἀφαιρέσουν ἀπὸ τὴν τείχισιν τῆς θύρας τόσον, ὅσον ἐχρειάζετο διὰ νὰ χωρέσῃ ὁ νέος νεκρός. Συχνὰ ἠνάπτοντο εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ θαλάμου μερικὰ ξύλα ἢ φρύγανα πρὸς καθαρισμὸν καὶ ἀπολύμανσιν τῆς ἀτμοσφαίρας του, ἔπειτα δὲ ἐπανελαμβάνετο ἡ διαδικασία τῆς ταφῆς. Ὅταν ἐγέμιζεν ὁ θάλαμος ἢ ὁ λάκκος, αἱ παλαιότεραι ταφαὶ παρεμερίζοντο ἀπωθούμεναι μαζὶ μὲ τὰ κτερίσματά των πρὸς τὰ τοιχώματα καὶ τὰς γωνίας

(εἰκ. 7), χωρὶς νὰ καταβάλλεται καμμία προσπάθεια τακτοποιήσεως τῶν ὀστῶν των ἢ διατηρήσεώς των χωριστὰ ἀπὸ ἀλλήλας. Μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου αἱ ἀπωθημέναι αὐταὶ ταφαὶ ἐσχημάτιζον πυκνοὺς καὶ ἐκτεταμένους σωροὺς περιλαμβάνοντας φύρδην-μίγδην τεμάχια ὀστῶν καὶ ἀγγείων καθὼς καὶ διάσπαρτα μικροαντικείμενα καὶ καταλαμβάνοντας ὁλοὲν μεγαλυτέραν ἔκτασιν, ἤρχετο δὲ κάποτε ἡ στιγμὴ ὁπότε δὲν ὑπῆρχε πλέον διαθέσιμος χῶρος. Τότε ἔσκαπτον λάκκους εἰς τὸ δάπεδον, ὅπου ἐστοίβαζον ὅσα ὀστᾶ καὶ κτερίσματα ἐχώρουν, ἐν τέλει δὲ ἰσοπέδωνον τοὺς σωροὺς καὶ τοὺς ἐκάλυπτον μὲ ὀλίγον χῶμα, δημιουργοῦντες οὕτω νέον δάπεδον ἢ, πολὺ συχνά, ἀπεμάκρυνον μέρος τῶν λειψάνων ἀπὸ τὸν τάφον. Ἐπιπλέον ἐπωφελοῦντο ὅλων αὐτῶν τῶν εὐκαιριῶν, διὰ νὰ ἀφαιρέσουν ἀπὸ τοὺς νεκροὺς ὅσα κτερίσματα ἐξηκολούθουν νὰ εἶναι πολύτιμα καὶ χρησιμοποιήσιμα, εἶναι δὲ βέβαιον ὅτι πολλὰς φορὰς οἱ τάφοι ἠνοίγοντο καὶ οἱ νεκροὶ ἀνεστατώνοντο καὶ ἀπεγυμνώνοντο, χωρὶς νὰ ἀκολουθήσῃ νέα ταφή (εἰκ. 8). Ἡ συμπεριφορὰ αὐτὴ δὲν μαρτυρεῖ καμμίαν ἐχθρότητα ἢ διάθεσιν καταστροφῆς ἀπέναντι τῶν παλαιοτέρων λειψάνων. Σημαίνει ἁπλῶς ὅτι ἀφ' ἧς στιγμῆς αἱ ταφαὶ μετεκινοῦντο ἀπὸ τὴν ἀρχικήν των θέσιν, τὰ ὀστᾶ καὶ τὰ κτερίσματά των δὲν ἀντεμετωπίζοντο πλέον ὡς ἀνήκοντα εἰς ἕνα καθωρισμένον σύνολον, τὸν σκελετὸν δηλαδὴ καὶ τὰ ἐφόδια ἑνὸς συγκεκριμένου ἀτόμου μὲ ἀνεγνωρισμένην ὑπόστασιν, ἀλλ' ἁπλῶς ὡς ἀσύνδετα ἀντικείμενα ποὺ συσσωρεύονται καὶ στοιβάζονται ὅπως τύχει καί, ἐφ' ὅσον ἐξα-

Εἰκ. 5. Τὰ κτερίσματα (τρεῖς ψευδόστομοι ἀμφορεῖς, ξυράφιον καὶ περόνη) ταφῆς τῶν τελευταίων μυκηναϊκῶν χρόνων

κολουθοῦν νὰ καταλαμβάνουν χρήσιμον χῶρον, ρίπτονται ἐντελῶς ἔξω ἀπὸ τοὺς τάφους. Ἀντιθέτως, εἰς τὰς ἐλαχίστας γνωστὰς περιπτώσεις ὅπου ἐχρειάσθη νὰ ταραχθῇ νεκρὸς προτοῦ συμπληρωθῇ ἡ ἀποσάρκωσίς του, παρετηρήθη ὅτι τοῦτο συνέβη μὲ μεγάλην προσοχὴν καὶ φειδώ, ὑπάρχουν δὲ μάλιστα καὶ ἐνδείξεις συμπληρωματικῆς κτερίσεως.

Μὲ τὸν ἀφανισμὸν τοῦ σώματος λοιπὸν — ἀλλὰ μόνον μὲ αὐτὸν — ἔπαυε κάθε ἐνδιαφέρον διὰ τοὺς ἐκλιπόντας. Λατρεία τῶν νεκρῶν, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς συνεχίσεως μνημοσύνων, προσφορῶν καὶ ἐναγισμῶν κατὰ τακτὰς περιπτώσεις καὶ κατόπιν ἐπεκτάσεως τῶν ἐκδηλώσεων αὐτῶν πρὸς τοὺς προγόνους ἐν γένει καὶ ὄχι μόνον τοὺς νεκροὺς τῆς οἰκογενείας, δὲν ἀναφαίνεται πρὸ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, εἰς τοὺς μυκηναίους δὲ ἦτο ἄγνωστος.

ΣΠ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ :

1. Χ. Τσούντας, Μυκῆναι καὶ μυκηναῖος πολιτισμός, Ἀθῆναι 1893, σ. 96 κ.ἑ.

2. A.J.B. Wace, Chamber Tombs at Mycenae, Archaeologia LXXXII. Oxford 1932, σ. 121 κ.ἑ.

3. C. W. Blegen, Prosymna, Cambridge, Mass. 1937, σ. 228 κ.ἑ.

4. G. E. Mylonas, Mycenae and the Mycenaean Age, Princeton 1966, σ. 112 κ.ἑ.

Εἰκ. 6. Θαλαμοειδὴς τάφος μὲ πλευρικὰς κόγχας εἰς παιδικοὺς παρατάφους

MYCENAEAN BURIAL CUSTOMS

The burial customs of the mycenaean age have at times been studied by several scholars and are by now known not only in their broad outlines but in most of their details as well. On the contrary, no contemporary data about the funeral rites, i.e. about anything preceding the interment of the dead, have survived, except a few representations of mourning women in the form of clay figurines and of drawings on sepulchral larnakes. These show that the custom of bewailing the dead in a spectacular and noisy manner, as known to be practiced in Greece from the historic era onwards till today, was already mycenaean if not earlier.

The sepulchres, family tombs as well as individual graves, were dug in the neighbourhood of the settlements in groups forming extensive cemeteries and have the form of shaft graves, chamber tombs and tholoi. The shaft graves were deep four-sided pits with vertical sides (fig. 1), as a rule covered with a roof built well below ground. This roof consisted either of thin slates supported by wooden beams — as in the royal grave-circles at Mycenae — or, where the spans to be bridged were shorter, of slabs. After the burial the shafts were filled in. The chamber tombs were small rectangular, oval or horse-shoe shaped caves, dug deep into the ground, preferably on slopes. They were accessible through narrow trenches, the so-called dromoi, which led to the entrance of the chamber, usually shaped as a door (fig. 2) and closed by a stone packing. After the funeral the dromoi were also filled in, to be re-dug for every new burial. As for the tholos-tombs, big imposing

Εἰκ. 7. Παραμερισμένα ὀστᾶ καὶ κτερίσματα

edifices built for the families of kings and local rulers, they were bee-hive shaped vaults (fig. 3), constructed either underground like the chambers (e.g. the Treasury of Atreus) or on the surface, in which case they were covered by an artificial mound of earth, like the tomb so-called of Thrasymedes at Koryphasion. They too had dromoi, lined with masonry in the most elaborate specimens, and doorways closed in one or two cases with huge double doors, but usually with a stone wall. Two of the tholoi, those of Atreus in Mycenae and of Minyas in Orchomenos, had small rectangular side-chambers, and most have grave pits dug into the floor, where the burials were deposited.

These three forms of tombs were used concurrently during nearly the whole length of the mycenaean period. The shafts of the royal grave-circles at Mycenae are contemporary with one at least tholos in Messenia and with the older chamber tombs of Prosymna and Pylos. On the other hand, the Treasury of Atreus belongs to the middle of the 13th cent. B.C., the chamber tombs continue well into the 11th cent. and the shaft graves went on being used long after the others were abandoned.

As a rule the dead were placed directly on the ground. Biers, wooden coffins or clay larnakes were used very rarely and, in all likelihood, locally. The dead lay usually on their backs with their knees drawn up, sometimes leaning a little to the side (fig. 4). A few were still buried in the attitude in favour during the preceding Middle Helladic era, i.e. contracted on their side, whereas the supine position with legs extended seems to have been gaining ground towards the end of the period. In addition to inhumations there appear at the end of the 13th cent. B.C. and during the last years of Mycenaean expansion abroad a few cremations, as exceptions, however, chiefly to be found on the shores of the Aegean and on a few of its islands.

A number of fibulae and dress ornaments found in their functional positions show that the dead were buried fully clothed. Also, with a few exceptions increasing towards the end of the period, they were supplied with grave furnishings, such as part of their private possessions in jewellery and dress accessories, tools and implements connected with their trades and vases containing food, drink and plenty of perfumes (fig. 5). As the undisturbed burials show, these objects were arranged functionally (necklaces around the neck, mirrors in front of the face, rings on fingers, weapons at the sides) and the vases were placed upright and ready to be used.

Pottery and utensils designed specially for grave use did not exist. The vases given to the dead belonged to household shapes familiar from palaces and settlements. Generally speaking there is an abundance of perfume bottles (stirrup-jars, ring-shaped vases, later on lekythoi) and unguent pots (alabastra, stamniskoi) but there are also containers of food (lekanai, plates) and liquids (pitchers, pithos-jars, craters, oinochoae, hydriae) as well as drinking vessels (kylikes, cups, skyphoi, tankards). A few ritual vases, such as rhyta or composite vessels, have been found but the only exclusively funeral pots known so far are some lekanae from Rhodes and

Perati with figurines of mourners fixed on their rims. As a rule they were placed in the tombs intact and full, as appears from those that have kept traces of their original contents. Every now and then, however, a few broken and mended or even originally unfit were added — as e.g. in a grave from the Athenian Agora, where almost all the funeral gifts were more or less malformed and defective — but then an effort was made for these objects to keep their shape and the appearance, at least, of being fit for use.

Children were buried in the same way, either among the adults or, sometimes, in small shallow side-graves and niches dug in the sides of the chamber-tomb dromoi (fig. 6), obviously in order to avoid the trouble and expense of opening the main tomb. Their furnishings are as a rule fewer and of lesser quality, including feeding-bottles and various figurines. Among the latter are those appearing in the closing centuries of the mycenaean era and belonging to the human-shaped Ψ-type (with crescent-like upraised arms). They probably represented divine nurses, entrusted with the protection and guidance of their little charges during their trip to the world

Εἰκ. 8. Θάλαμος μὲ ἀναστατωμένον τὸ σύνολον τοῦ περιεχομένου του

of the dead. The other figurines, animals or birds, were certainly toys.

In some rare cases the dead were accompanied by domestic animals, either because they were particularly dear to them or because it was considered that they would be needed during their journey to the nether world. The two horses in the dromos of the tholos tomb at Marathon are the grandest example of this custom, so far the one of its size, whereas the presence of bones of dogs was noted in tombs at Mycenae, Asine, Dendra, Thebes and Perati, perhaps also in Vapheio. Human sacrifices have not been confirmed anywhere. Views to this effect cautiously expressed in the past, were based on misinterpretation of the excavation data.

After the burial it seems that libations were offered, whereupon the kylikes that had been used were shattered on the spot, and that funeral meals were held. The graves were then filled in and markers in the shape of stelai made of stone or other perishable materials erected, in order to identify them.

In the case of a new burial the family sepulchres, especially the chamber tombs, were opened afresh. The burying party, however, contented themselves with removing part only of the dromos fill and of the door packing, no more than necessary in order to inter their dead. Sometimes they fumigated the tomb by burning some wood or twigs, going afterwards through the same burial ritual as before. As soon as the chamber or the shaft were full, previous burials were swept aside against the walls and into the corners (fig. 7) without any effort to arrange them or even to keep them apart. By and by those remains formed extensive and closely packed heaps consisting of broken pottery and bones as well as scattered small objects, growing larger and larger until there was no more room left. At this point they dug small pits in the floor were they packed as many bones and furnishings as possible. Finally they levelled those heaps and covered them with a little earth, thus forming a new floor. Also, more often than not, they cleared the tomb by throwing part of its contents out. Moreover, they availed themselves of all these opportunities to take back from the dead such of their furnishings as were still valuable and useful, and it is beyond doubt that the tombs were often opened and the dead disturbed and despoiled without a new burial taking place (fig. 8). This behaviour does not show any enmity or destructiveness against the older remains. It means simply that as soon as the dead were moved from their place in the tomb, their bones and furnishings were no more considered to form a particular entity, that is the sceleton and equipment of a specific and identifiable individual, but were viewed simply as unconnected objects which could be pushed aside, piled up and even, if they took up valuable space, thrown altogether out of the grave. However, in the rare known cases where the dead had been disturbed before their complete decay, it has been observed that this was done as sparingly and carefully as possible and there are indications of new gifts offered to them in the process.

With the total decomposition of the body, therefore, and only then, any interest whatsoever in the defunct ceased.

A cult of the dead, in the sense that gifts and sacrifices continued to be brought to them at their tombs on certain days and on certain occasions, and that this tendance was later extended to the ancestors in general and not only to the deceased members of the family, was not practiced by the Mycenaean people, and does not appear before geometric times.

SP. JAKOVIDIS

ΤΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Ὡς μία στιγμὴ μέσα εἰς τὸ Χάος φαίνεται ὁ ἱστορικὸς βίος τῆς Ἀνθρωπότητος, συγκρινόμενος μὲ τὴν ἀχανῆ Προϊστορίαν:

Πράγματι, πολὺ πλέον τοῦ ἐνενῆντα ἐννέα τοῖς ἑκατὸν τῆς ὅλης δραστηριότητος (ὄχι τῆς ἐμφανίσεως) τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τοῦ πλανήτου μας καλύπτει ἡ μακροτάτη χρονικὴ περίοδος, τὴν ὁποίαν μὲ ἀρκετὴν αὐθαιρεσίαν ἀποχωρίζομεν τοῦ ἱστορικοῦ βίου, ἀποκαλοῦντες αὐτὴν Προϊστορίαν. Ἐχρειάσθη δὲ ἕνας ἐπικὸς ἀγὼν τῆς Ἐπιστήμης, διὰ νὰ τακτοποιηθῇ τὸ χάος αὐτὸ τοῦ ἡμίσεος ἑκατομμυρίου ἐτῶν, νὰ χρονολογηθῇ κατὰ τὸ δυνατὸν καὶ νὰ δαμασθῇ ὁ ὄγκος τῶν λειψάνων, τὸν ὁποῖον ἀπέδωσαν ἀναρίθμητοι ἔρευναι εἰδικῶν εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς περιοχὰς τοῦ Κόσμου. Οὕτω κατωρθώθη ἡ ἀναπαράστασις τοῦ ἀπωτέρου παρελθόντος τῆς Ἀνθρωπότητος — τοὐλάχιστον κατὰ τὴν ὑλικήν του πλευράν.

Βαίνουσα παραλλήλως καὶ ἐν στενῇ ἐξαρτήσει πρὸς συγγενεῖς ἐπιστήμας, ὅπως ἡ Γεωλογία καὶ ἡ Ἀνθρωπολογία, ἡ Προϊστορικὴ Ἀρχαιολογία ἀπέβη ἤδη ὄχι μόνον ἡ κυριωτάτη πηγὴ εἰδήσεων περὶ τοῦ μεγίστου μέρους τοῦ ἀνθρωπίνου παρελθόντος, ἀλλὰ συγχρόνως διεμορφώθη εἰς ἴδιον σπουδαιότατον κλάδον τῆς Ἐπιστήμης, μὲ καθωρισμένους σκοποὺς καὶ ἰδίαν μέθοδον. Ἡ παγκοσμιότης τοῦ ἐρευνητικοῦ πεδίου καὶ τῶν θεμάτων της καὶ ἡ διεθνικότης τῶν σκοπῶν της προσέδωσαν ξεχωριστὴν γοητείαν εἰς τὴν ἐπιστήμην αὐτήν, ἐνῷ τὰ πορίσματά της μεγάλως ἐπέδρασαν εἰς τὴν φιλοσοφικὴν θεώρησιν τῆς ἱστορίας καί, ἔτι περαιτέρω, ἐπηρέασαν τὴν πορείαν τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Κινουμένη ἐπάνω καὶ πέραν φυλῶν, ἐθνοτήτων, κρατῶν καὶ προσώπων, ἡ Προϊστορικὴ Ἀρχαιολογία ἔγινεν ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρωπίνου παρελθόντος, ἡ στοιχειοθετοῦσα βαθμηδὸν τὸ χρονικὸν τῆς πορείας τῆς Προόδου τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς γῆς.

Εἰς τὸν ἀπέραντον αὐτὸν τομέα ἡ ἔρευνα ἐν Ἑλλάδι μέχρι πρό τινων ἐτῶν

δὲν εἶχεν οὐσιαστικῶς ὑπάρξει, παρὰ μόνον προδρομικῶς καὶ πάντοτε μέσα εἰς τὰ περιωρισμένα πλαίσια τῆς συνήθους Ἀρχαιολογίας. Καὶ τὸ πρᾶγμα ἦτο ἐν μέρει φυσικόν, ἀφοῦ ἡ Ἑλλὰς εἶναι προπάντων μία κλασσικὴ χώρα — ἡ κατ' ἐξοχὴν μάλιστα κλασσικὴ γῆ! Ἔτσι, τὴν Προϊστορίαν ἐδῶ ἀντεπροσώπευσεν ἡ ἀρχαιολογικὴ τεκμηρίωσις τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, ἐνῷ διὰ τὰς παλαιοτέρας περιόδους μικρὸν ὑπῆρξε τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἀντιστοίχως ἡ θέσις τὴν ὁποίαν κατελάμβανον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς τέχνης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἀλλὰ βεβαίως καὶ αὐτὸς ἀκόμη ὁ κλασσικὸς ἑλληνικὸς πολιτισμὸς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκφύγῃ τῶν γενικῶν ἱστορικῶν νόμων καί, ὅπως κάθε πολιτισμός, πρέπει νὰ ὑπῆρξε κατὰ βάθος τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς παραδόσεως. Τελικῶς ἔχει ἀναγνωρισθῆ, ὅτι τοῦ κλασσικοῦ θαύματος προηγήθη ἡ θαυμαστὴ δημιουργία τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ κόσμου — ἐκεῖνο τὸ πρῶτον «ἑλληνικὸν θαῦμα», ἐκ τοῦ ὁποίου ἐπήγασεν ὁλόκληρος σχεδὸν ἡ παράδοσις τοῦ ἱστορικοῦ ἑλληνισμοῦ. Καὶ σήμερον δὲν ὑπάρχει δυσχέρεια διὰ τὴν ἀποδοχὴν τῆς ἑλληνικότητος τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ, ὅστις εἶναι πάντως πολὺ περισσότερον ἑλληνικός, παρὰ «ἀνατολικὸς» ἢ «μεσογειακός».

Ὁπωσδήποτε, ἐχρειάσθη νὰ παρέλθῃ χρόνος πολὺς διὰ νὰ ἐννοήσωμεν, ὅτι αἱ ρίζαι τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἀκόμη βαθύτεραι. Ὅτι ὀπίσω ἀπὸ τὸν κρητομυκηναϊκὸν κόσμον, εἰς τὸ βάθος, ὑπάρχει ἡ ἀχανὴς Προϊστορία — ἡ κοινὴ πηγὴ ὅλων τῶν πολιτισμῶν τῆς Ἀρχαιότητος. Καὶ ἀκόμη, ὅτι, ἀντικειμενικῶς θεωρουμένη, ἡ προϊστορία δὲν εἶναι κάτι διάφορον τῆς ἱστορίας, ἀλλ' ἁπλῶς ἄγραφος ἱστορία ἢ ἄνευ γραφῆς ἱστορία. Διότι, χωρὶς καμμίαν ἀμφιβολίαν, οἱ προϊστορικοὶ ἄνθρωποι ἔζησαν βεβαίως, ἐδημιούργησαν, ἐδιδάχθησαν ἔκ τινος παλαιοτέρας παραδόσεως, ἀκόμη δὲ κατέλιπον κάποιαν παράδοσιν, ὅπως καὶ οἱ ἄνθρωποι τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Γνωστὸν εἶναι ἄλλωστε ὅτι ὑπάρχουν περίοδοι ἢ φάσεις τῆς προϊστορίας πολὺ μᾶλλον φωτισμέναι σήμερον (χάρις εἰς τὸ ἔργον τῶν ἀρχαιολόγων) ἀπὸ μερικοὺς αἰῶνας ἱστορικοῦ βίου, ποὺ δὲν ἀπέχουν μάλιστα πολὺ ἀπὸ τὴν ἐποχήν μας.

Κατὰ συνέπειαν, ἀκόμη προκειμένου καὶ περὶ τῆς Ἑλλάδος, δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ὁλοκληρωμένη θεώρησις τῆς ἐξελίξεως οὔτε ἡ πλήρης γνῶσις τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ, ἂν ἀποχωρισθῇ ἡ Προϊστορία τῆς Ἱστορίας. Οὐσιαστικὴ τομὴ καὶ διαφορά, ὡς ἐλέχθη, δὲν ὑπάρχει μεταξύ των, ἐνῷ φαίνεται βέβαιον, ὅτι ὁ ἱστορικὸς βίος καὶ ἐδῶ ἔχει μεγάλως ἐπηρεασθῇ ἀπὸ τὸ Παρελθόν.

Ἴσως μάλιστα εἰδικῶς εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ παρακολούθησις τοῦ δράματος τοῦ προϊστορικοῦ ἀνθρώπου, εἰς τὴν πλέον ἔνδοξον σκηνὴν τοῦ Κόσμου, νὰ ἀποκτᾷ ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον.

Ἀλλὰ δὲν εἶναι ἁπλῶς ἐνδιαφέρον νὰ ἐγκύψωμεν εἰς τὴν προϊστορίαν τῆς Ἑλλάδος. Εἶναι καὶ ἀναγκαῖον. Αὐτὸ θὰ προσπαθήσωμεν νὰ δείξωμεν ἐν συνεχείᾳ εἰς μίαν σύντομον ἐπισκόπησιν τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς νεωτέρας ἐρεύνης εἰς τὸν τομέα τῆς ἀπωτέρας προϊστορίας, δηλ. τῆς Ἐποχῆς τοῦ Λίθου. Διότι ἡ ἔρευνα τῆς ὀψίμου προϊστορίας, τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ἀπὸ τῶν χρόνων ἤδη τοῦ Σλῆμαν εἵλκυσε περισσότερον τὴν προσοχὴν καὶ χάρις εἰς τὰ λαμπρὰ καὶ ἐντυπωσιακὰ εὑρήματα ἐξετάθη ἐπαρ-

κῶς καὶ εἰς ἔκτασιν καὶ εἰς βάθος. Τόσον, ὥστε τὸ τελευταῖον τμῆμά της ἀντικρύζομεν τώρα ὡς περίοδον μᾶλλον πρωτοϊστορικήν.

ΜΕΡΟΣ Α΄: ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ

1. Μέχρι τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου τίποτε θετικὸν δὲν ἦτο γνωστὸν περὶ τῆς Παλαιολιθικῆς Ἐποχῆς ἐν Ἑλλάδι καὶ περὶ τῆς παρουσίας τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὸ Πλειστόκαινον. Προγενέστεραι ἔρευναι εἰς τὴν Μεγαρίδα δὲν εἶχον δημοσιευθῆ ἐπαρκῶς καὶ ἡ γενομένη κατὰ τὸ 1941 δοκιμὴ εἰς τὸ μικρὸν βραχῶδες καταφύγιον «Σεϊντὶ» τῆς Βοιωτίας, καίτοι ἀπέδωσεν ἀσφαλῆ τελευταῖα παλαιολιθικὰ λείψανα, δὲν εἵλκυσε τὴν προσοχήν, ὥστε ἔμεινεν ἄνευ συνεχείας.

Ἀπὸ δεκαετίας ὅμως ἡ πρόοδος ἦλθε ραγδαία καὶ σήμερον γνωρίζομεν ὁπωσδήποτε καλῶς τὴν παλαιολιθικὴν ἐποχήν, τοὐλάχιστον εἰς γενικὰς γραμμάς, ἀπὸ τῆς Ἠπείρου μέχρι τῆς Πελοποννήσου.

Μία κατοίκησις τῆς Ἑλλάδος πρὸ τοῦ ἀνωτέρου Πλειστοκαίνου (δηλ. πρὸ τοῦ 100.000 π.Χ. ἀφ' ἡμῶν) δὲν φαίνεται σήμερον ἀπίθανος ἢ ἀδύνατος.

Ἐὰν μερικὰ πρωτόγονα κροκαλοειδῆ ἐργαλεῖα, τὰ ὁποῖα προσφάτως εὑρέθησαν εἰς τὴν κοίτην χειμάρρου παρὰ τὸν Βόλον ἐν Θεσσαλίᾳ, κατορθωθῇ νὰ χρονολογηθοῦν γεωλογικῶς, θὰ κατέχωμεν τὴν ἀπόδειξιν τῆς παρουσίας εἰς τὴν Ἑλλάδα τοῦ Homo erectus, συγχρόνου πρὸς τὸν «ἄνθρωπον τοῦ Πεκίνου»!

Ἐξ ἄλλου, πρό τινων ἐτῶν εὑρέθη λιθίνη «ἀξίνη» Ἀχελίου τύπου παρὰ τὸ Παλαιόκαστρον τῆς Κοζάνης, εἰς τὴν Δυτ. Μακεδονίαν, καὶ ἀπὸ τὴν περιοχὴν τῆς Θεσσαλονίκης ἐφέρετο ὡς προερχόμενον ἄλλο ἐργαλεῖον, ἀρχαιοτέρου παλαιολιθικοῦ ἐπίσης τύπου.

Ἀσφαλῆ καὶ πλήρη ὅμως δεδομένα (δηλ. μέγαν ἀριθμὸν λιθίνων ἐργαλείων, προερχομένων ἐν μέρει ἐκ γεωλογικῶς χρονολογουμένων στρωμάτων, ὡς καὶ ἀνθρωπολογικὰ λείψανα) ἔχομεν πρὸς τὸ παρὸν μόνον ἀπὸ τὸ ἀνώτερον Πλειστόκαινον: Εἰς τὴν Ἤπειρον, τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Πελοπόννησον ἔχει διαπιστωθῆ τώρα ἡ ὕπαρξις μιᾶς λιθοτεχνίας τῆς μέσης παλαιολιθικῆς, ἡ ὁποία χρονολογικῶς ἀνάγεται εἰς τὴν Μουστιαίαν περίοδον, τεχνικῶς δὲ ἀποδίδεται κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν Λεβαλουάζιον. Εἰδικῶς εἰς τὴν Ἤπειρον, ὅπου ἀγγλικὴ ἀποστολὴ ὑπὸ τὸν E. S. Higgs ἐμελέτησε συστηματικῶς καὶ τὸ γεωλογικὸν μέρος καὶ ἐπροχώρησεν εἰς μεθοδικὰς ἀνασκαφὰς εἰς ἀνοικτὰς (ὑπαίθρους) θέσεις καὶ σπήλαια, ἔχομεν τώρα τὰς πλέον ἀκριβεῖς πληροφορίας περὶ τῆς τεχνολογίας, τοῦ κλίματος καὶ τοῦ περιβάλλοντος γενικώτερον κατὰ τὴν Μέσην καὶ Νεωτέραν Παλαιολιθικήν, καίτοι τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν δὲν ἔχουν ἀκόμη ὁριστικῶς δημοσιευθῆ. Ἐπὶ πλέον εἶναι εἰς τὴν διάθεσίν μας τώρα αἱ πρῶται ἀπόλυτοι χρονολογήσεις τῆς Παλαιολιθικῆς Ἐποχῆς ἐξ Ἑλλάδος.

Τὰ σπουδαιότερα καὶ περισσότερα τῶν εὑρημάτων προέρχονται ἐκ τῆς κοιλάδος τοῦ ποταμοῦ Ἰνάχου (σήμερον Λούρου)· ἰδιαιτέρως σημαντικὴ θεωρεῖται ἡ εὕρεσις ἐντὸς γεωλογικῶς χρονολογημένων ἀποθέσεων ἐρυθρᾶς γῆς εἰς τὴν θέσιν «Κοκκινόπηλος» λιθοτεχνιῶν τῆς Μέσης καὶ Νεωτέρας Παλαιολιθικῆς, ἔπειτα δὲ ἡ πρώτη ἐν Ἑλλάδι στρωματογραφικὴ τομὴ ἀποθέσεων τοῦ Πλειστοκαίνου εἰς τὸ βραχῶδες καταφύγιον «Ἀσπροχάλικο», τῆς αὐτῆς περιοχῆς.

Εἰς ἀμφοτέρας τὰς θέσεις μία Μουστιαία λιθοτεχνία εὑρέθη εἰς τὴν βάσιν, εἰς τὸ «Ἀσπροχάλικο» ὅμως εὑρέθη καὶ νεωτέρα, ἤτοι «Μικρομουστιαία». Αἱ λιθοτεχνίαι αὐταὶ δὲν φαίνονται τ υ π ι κ α ί, δηλ. δὲν δύνανται ν' ἀποδοθοῦν εἰς τὰς ἀντιστοίχους πολιτιστικὰς φάσεις τῆς «κλασσικῆς» περιοχῆς, ἤτοι τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ἀλλ' ἔχουν ἰδιόρρυθμα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα δεικνύουν σχέσεις μᾶλλον μὲ βορειοανατολικὰ ἀνάλογα.

Αἱ γενόμεναι γεωλογικαὶ καὶ ἄλλαι παρατηρήσεις εἰς τὴν Ἤπειρον ἐπέτρεψαν νὰ διαπιστωθῇ ἐν πρώτοις κάποια ἀντιστοιχία πρὸς φαινόμενα τῆς Κυρηναϊκῆς καὶ δεύτερον ν' ἀνασυσταθῇ ἀδρομερῶς ἡ κλιματικὴ ἱστορία τῆς περιοχῆς κατὰ τὸ ἀνώτερον Πλειστόκαινον.

Εἰς τὴν Θεσσαλίαν τὰ παλαιολιθικὰ εὑρήματα τοῦ Milojčić καὶ τῶν γεωλόγων συνεργατῶν του, κατὰ τὸ 1958 - 59, ὑπῆρξαν τὸ σημεῖον ἐκκινήσεως τῆς ἐρεύνης τῆς παλαιολιθικῆς ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα: Ἀνασκαφαὶ δὲν ἔγιναν ἀκόμη ἐδῶ καὶ τὰ πλεῖστα τῶν εὑρημάτων ἐκείνων, ὡς καὶ ἄλλα μεταγενέστερα, προέρχονται ἐκ τῆς ἐπιφανείας. Γεωλογικῶς ὅμως διεπιστώθη ἡ παρουσία εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ Πηνειοῦ τριῶν βαθμίδων τοῦ Τεταρτογενοῦς καὶ μὲ τμηματικὰς παρατηρήσεις εἰς διαφόρους τομὰς τῶν ὀχθῶν ὡλοκληρώθη ἡ στρωματογραφία τῆς κατωτέρας βαθμίδος, ἐντὸς στρωμάτων τῆς ὁποίας εὑρέθησαν λίθινα ἐργαλεῖα εἰς τὴν ἀρχικήν των θέσιν. Καὶ ἐδῶ ἡ παλαιοτέρα λιθοτεχνία ἀνήκει εἰς μίαν Μουστιαίαν μὲ τεχνικὴν Λεβαλουάζιον συχνά. Τὰ ἀπολιθωμένα ὀστᾶ ζώων, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν κατὰ μέγα μέρος εἰς ἀποθέσεις χαλίκων τοῦ Πηνειοῦ, ἀλλ' ἐνίοτε καὶ ἐντὸς στρωμάτων μὲ ἐργαλεῖα, ἀνήκουν εἰς μεγαλόσωμον πανίδα (ἐλέφαντες, ἐν οἷς καὶ palaeoloxodon antiquus italicus, ἱπποπόταμος, ρινόκερως κλπ.), ἡ ὁποία χαρακτηρίζει θερμὰ κλίματα. Πιθανῶς λοιπὸν εὑρισκόμεθα εἰς τοὺς χρόνους τοῦ μεσοσταδίου μεταξὺ δύο παγετωδῶν περιόδων (Riss—Würm interstadial), ἤτοι χονδρικῶς μεταξὺ 100.000 - 50.000 πρὸ ἡμῶν.

Ἀπὸ τὴν Πελοπόννησον καὶ συγκεκριμένως ἀπὸ τὴν παραλιακὴν ζώνην τῆς Ἤλιδος καὶ τῆς δυτικῆς Ἀχαΐας, ἔχομεν τώρα ἑκατοντάδας ἀσφαλῶς μέσων παλαιολιθικῶν ἐργαλείων καὶ μάλιστα γεωλογικῶς χρονολογημένων. Κατὰ τὸν A. Leroi - Gourhan καὶ τοὺς συνεργάτας του, μία παλαιοτέρα σειρά, ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὸν κατώτερον ἐκ τριῶν «ὁριζόντων» τοῦ Τεταρτογενοῦς, περιλαμβάνει πάλιν λίθινα ἐργαλεῖα τῆς τεχνικῆς Λεβαλουά, χρονολογούμενα εἰς τὴν Μουστιαίαν. Μία νεωτέρα σειρὰ φαίνεται ἀνήκουσα μᾶλλον εἰς τὸ τέλος τῆς Μέσης Παλαιολιθικῆς ἢ εἰς τὴν μετάβασιν πρὸς τὴν Νεωτέραν.

Ὅμοια ἐργαλεῖα εὑρέθησαν ἐν συνεχείᾳ παρὰ τὸ χωρίον Βασιλάκι, κατὰ τὴν ὁδὸν Ὀλυμπίας - Τριπόλεως, εἰς τὸ ἐσωτερικὸν δηλ. τῆς περιοχῆς.

Συγκεφαλαιοῦντες τὰ ἀνωτέρω, παρατηροῦμεν ὅτι καὶ εἰς τὰς τρεῖς ὡς ἄνω περιοχὰς ἐμφανίζονται κατὰ τὴν Μέσην Παλαιολιθικὴν λιθοτεχνίαι τεχνικῆς Λεβαλουὰ καὶ ἡλικίας Μουστιαίας. Οἱ ἐρευνηταὶ τονίζουν τὰ ἰδιότυπα στοιχεῖα, τὴν ἔλλειψιν τυπικότητος τῶν λιθοτεχνιῶν αὐτῶν, καὶ ἀναζητοῦν παράλληλα πρὸς τὰ βορειοανατολικὰ ἢ τὴν Ἀνατολήν.

Κατὰ τὴν λεγομένην Μουστιαίαν περίοδον φορεὺς τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι, ὡς γνωστόν, ὁ Homo Neanderthalensis, ὁ ἐπικρατῶν κατὰ τὴν Μέσην Παλαιολιθι-

κὴν τύπος ἀνθρώπου ἐν Εὐρώπῃ καὶ ἀλλαχοῦ. Ἡ παρουσία τοῦ εἴδους αὐτοῦ τοῦ Παλαιοανθρώπου ἐβεβαιώθη εἰς τὴν Ἑλλάδα ὄχι μόνον ἐμμέσως, δηλ. μὲ τὰ μουστιαῖα λίθινα ἐργαλεῖα, ποὺ εὑρίσκονται ἤδη παντοῦ, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀνθρωπολογικὰ λείψανα, ἤτοι τὸ τμῆμα κρανίου ἑνὸς Neanderthal ἐκ σπηλαίου παρὰ τὰ Πετράλωνα τῆς Χαλκιδικῆς. Ἱστορικῆς σημασίας ἀνακάλυψις, ἥτις, ὡς ἐλπίζεται, θ' ἀποβῇ ἡ ἀφετηρία μιᾶς συστηματικῆς ἐξερευνήσεως διὰ τὴν εὕρεσιν καὶ μελέτην τῶν ἀνθρωπολογικῶν λειψάνων ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸ Πλειστόκαινον.

Ὁ ἄνθρωπος τοῦ Νεάντερταλ, εἰδικευμένος κυνηγὸς μεγάλων θηραμάτων ὑπὸ κλιματικὰς συνθήκας ὑπαρκτικάς, δὲν κατεσκεύαζεν ἁπλῶς ἐργαλεῖα, κατάλληλα διὰ τὴν θήραν καὶ τὰς συναφεῖς ἀνάγκας. Ἡ διανοητικότης του δὲν ἦτο χαμηλή, ὡς ἀποδεικνύεται ὄχι μόνον ἐκ τῆς μεγάλης περιεκτικότητος τοῦ κρανίου του, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν συνηθειῶν του, τῆς « ἰδεολογίας » του : Θάπτει π.χ. τοὺς νεκρούς του κατὰ τελετουργικὸν τρόπον (εἰδικοὶ λάκκοι ἐντὸς σπηλαίων, παράθεσις τροφῶν καὶ ἐργαλείων, προσέγγισις τῆς ταφῆς πρὸς τὴν ἑστίαν κλπ.). Εἶναι ἕνα ἀνθρώπινον ἀντίκρυσμα τοῦ θανάτου, ποὺ πρώτην φορὰν παρατηρεῖται.

Παραμένει ἀκόμη μυστήριον διὰ τὴν ἐπιστήμην ἡ ἀπότομος ἐξαφάνισίς του καὶ ἡ ὑποκατάστασίς του ἀπὸ τὸν ἀνατομικῶς σύγχρονον ἄνθρωπον, τὸν Homo Sapiens, κάπου γύρω ἀπὸ τὸ 35.000 π.Χ. περίπου.

Ἡ ἐπικράτησις τοῦ συγχρόνου τύπου ἀνθρώπου, συνοδευμένη ἀπὸ μίαν πολυσήμαντον τεχνολογικὴν ἀλλαγήν, τὴν κυριαρχίαν δηλ. τῶν λεπίδων εἰς τὴν λιθοτεχνίαν, ὁρίζει συγχρόνως τὴν ἀπαρχὴν τῆς Νεωτέρας Παλαιολιθικῆς.

2. Ὅ,τι σχεδὸν θετικὸν γνωρίζομεν περὶ τῆς Νεωτέρας Παλαιολιθικῆς ἐν Ἑλλάδι ὀφείλεται εἰς τὰς ἐρεύνας τοῦ Higgs καὶ τῶν συνεργατῶν του εἰς τὴν Ἤπειρον. Ἐκεῖθεν ἔχομεν τώρα πλούσιον ὑλικὸν ἐξ ὑπαίθρων θέσεων καὶ ἐκ σπηλαίων καὶ προσθέτως ἀπολύτους χρονολογήσεις διὰ πολλὰς φάσεις τῆς ὅλης ἐξελίξεως. Εἰς τὴν θέσιν « Κοκκινόπηλος » εὑρέθη ἐντὸς τῶν ἀποθέσεων ἐρυθρᾶς γῆς, ποὺ ἤδη ἐμνημονεύσαμεν, λιθοτεχνία λεπίδων, δυναμένη νὰ χρονολογηθῇ (ἐὰν αἱ σχετικαὶ γεωλογικαὶ ὑποθέσεις εἶναι ὀρθαὶ) πρὸ τοῦ 33.000 π.Χ. Τόσον πρώϊμοι λεπίδες καὶ δὴ μὲ στομωμένην ράχιν (backed -blades) δὲν ἔχουν εὑρεθῆ εἰς τὴν Δυτ. Εὐρώπην, ἐνῷ εἰς ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ « Κοκκινόπηλου » στρῶμα (terra rossa) εὑρέθησαν εἰς τὸ σπήλαιον Romanelli τῆς Ἀπουλίας (Ἰταλία) καὶ ἴσως καὶ εἰς τὰ βορειοανατολικὰ (Molodova V). Κατὰ τὸν Higgs δυνατὸν ὁ « Κοκκινόπηλος » καὶ τὸ Romanelli νὰ ἦσαν σταθμοὶ εἰς ἕνα μεταναστευτικὸν δρόμον ἐξ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμάς, εἰς περίοδον χαμηλοτέρας στάθμης τῆς Ἀδριατικῆς. Ἐὰν ἡ ὑπόθεσις εἶναι ὀρθή, τὸ πρᾶγμα λαμβάνει καὶ ἄλλην ὄψιν, διότι ἡ εἰκαζομένη μετακίνησις τείνει νὰ συσχετισθῇ μὲ τὴν διείσδυσιν τοῦ Homo Sapiens εἰς τὴν Εὐρώπην. Καίτοι αἱ σκέψεις αὗται ἔχουν πρὸς τὸ παρὸν ἀνιχνευτικὸν ἢ ὅλως ὑποθετικὸν χαρακτῆρα, ἀρκοῦν ὅμως διὰ νὰ δείξουν τὴν μεγάλην, λόγῳ θέσεως, σημασίαν τῆς Ἑλλάδος διὰ τὴν ἐπίλυσιν βασικῶν προβλημάτων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Προϊστορίας. Πράγματι ὁ ρόλος τῆς γεφύρας μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, τὸν ὁποῖον φαίνεται ὅτι ἔπαιξεν

ἀνέκαθεν ἡ Ἑλλάς, προσδίδει ἰδιαιτέραν ἀξίαν εἰς ἀνθρωπολογικὰ καὶ ἐργαλειακὰ κατάλοιπα τῆς παλαιολιθικῆς ἐποχῆς. Ἐξ ἄλλου, κατά τινας ἀνθρωπολόγους, ἡ χώρα αὐτὴ περιλαμβάνεται εἰς τὴν εὐρυτέραν ζώνην τῆς διαμορφώσεως τοῦ Homo Sapiens.

Εἰς τὴν Ἤπειρον λιθοτεχνίαι μὲ τὴν παράδοσιν τῶν στομωμένων λεπίδων (backed - blades) συνεχίζονται ἐπὶ μακρὸν μέχρι τῶν ὀψίμων φάσεων τῆς Νεωτέρας Παλαιολιθικῆς. Αἱ τελευταῖαι αὐταὶ ἐμελετήθησαν καλῶς τόσον εἰς τὸ καταφύγιον τοῦ «Ἀσπροχάλικου», ὅσον καὶ εἰς τὸ παρὰ τὰ Ἰωάννινα σπήλαιον τῆς **Καστρίτσας.** Ἐνδιαφέρον εἶναι τέλος ὅτι εἰς τὰς ἀνωτάτας στρώσεις τοῦ «Ἀσπροχάλικου» ἐπικρατεῖ μία λιθοτεχνία γεωμετρικῶν μικρολίθων (τριγώνων, τραπεζίων, μηνοειδῶν κλπ.), ὁμοία πρὸς τὴν τῶν ἀνωτέρων στρωμάτων εἰς Romanelli. Τὸ νέον αὐτὸ στοιχεῖον εἶναι σπουδαιότατον, διότι πιστοποιεῖ παραλληλίαν ἐξελίξεως τῶν δύο αὐτῶν περιοχῶν, συγχρόνως δὲ ἐπιτρέπει νὰ ἴδωμεν καθαρὰ τὰς προδρομικὰς μορφὰς τῶν γεωμετρικῶν μικρολίθων, ποὺ θὰ συναντήσωμεν κατόπιν (καίτοι σπανίως) εἰς τὰ ἑπόμενα στάδια ἢ βαθμίδας τῆς ἐξελίξεως, δηλ. εἰς τὴν Μεσολιθικὴν καὶ τὴν Προκεραμεικὴν Νεολιθικὴν τῆς Ἑλλάδος!

Ἀπὸ τὴν Θεσσαλίαν δὲν ἔχομεν πρὸς τὸ παρὸν νὰ προσθέσωμεν σημαντικὰ νέα στοιχεῖα περὶ τῆς νεωτέρας παλαιολιθικῆς, τοὐλάχιστον εἰς τὴν λιθοτεχνίαν. Παρατηροῦμεν μόνον ὅτι ἐδῶ αἱ στομωμέναι λεπίδες (backed - blades) ἐλλείπουν ἐπὶ τοῦ παρόντος ἢ εἶναι ἐξαιρετικῶς σπάνιαι, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, ἄνευ ἀνασκαφῶν. Ἀλλ' ἡ σπουδαία συμβολὴ τῆς Θεσσαλίας εἶναι ἄλλη: Ὑπάρχουν τώρα σοβαραὶ ἐνδείξεις περὶ τῆς παρουσίας αὐτόθι (καὶ πιθανῶς εὐρύτερον ἐν Ἑλλάδι) λειψάνων τῆς τέχνης τῶν νεωτέρων παλαιολιθικῶν χρόνων. Τὰ σχετικὰ εὑρήματα εἶναι ἀρκετά, ἀλλὰ ἡ γεωλογικὴ καὶ στρωματογραφικὴ αὐτῶν χρονολόγησις δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπιτευχθῆ. Παρὰ ταῦτα διά τινα εἶναι ἐξ αὐτοῦ τοῦ θέματος βεβαία ἡ πλειστοκαινικὴ ἡλικία, ὡς συμβαίνει μὲ τὸ χάραγμα τοῦ περιγράμματος ἀγρίου ἵππου ἐπὶ σκληροῦ λίθου.

Ἡ σχετικῶς πρόσφατος διαπίστωσις τῆς ἐπεκτάσεως τῆς παλαιολιθικῆς τέχνης εἰς τὴν Νότιον Ἰταλίαν καὶ Σικελίαν ἀφ' ἑνός, καὶ εἰς τὴν νοτιοδυτικὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἀφ' ἑτέρου, καθιστᾷ βεβαίως περισσότερον ἀπὸ πιθανὴν τὴν ἐπέκτασιν αὐτῆς καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἀλλὰ τὸ θέμα εἶναι μέγα καὶ εἶναι πρόβλημα ἐρεύνης εἰς τὸ μέλλον, ὁπωσδήποτε δὲ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐκτεθῇ ἐδῶ, εἰς μίαν σύντομον ἐπισκόπησιν. Ὅ,τι δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν πρὸς τὸ παρὸν εἶναι ὅτι ἡ παλαιολιθικὴ τέχνη δὲν ἐξηφανίσθη μὲ τὸ τέλος τοῦ Πλειστοκαίνου, ἀλλ' ἐπέζησε καί, μέσῳ βαθμίδων τὰς ὁποίας δὲν γνωρίζομεν ἀκόμη καλῶς, συνεχίσθη εἰς τὴν φυσιοκρατίαν τῆς Νεολιθικῆς Ἐποχῆς.

Δ. Ρ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ

THE PREHISTORIC FOUNDATIONS OF GREEK CIVILIZATION

Compared to immense Prehistory, mankind's historic life-span looks like but a minute in Chaos.

In fact, the extremely long period which we separate arbitrarily from the recountable past by calling it Prehistory covers more than ninety per cent of man's entire active life (not of his appearance) on our planet. An unremitting scientific struggle was required to bring order into this half a million years long chaos, to establish dates whenever possible and to master the huge mass of material, gathered by the research of specialists at innumerable sites all over the world. In this way the revivification of mankind's remote past was achieved — at least in its material aspect.

Following a course parallel and closely linked to that of kindred sciences, such as Geology and Anthropology, *Prehistoric Archaeology* became not only the main source of information on the longest period of human past but also a distinct discipline of great importance, with a well-defined object and a method of its own. Its world-wide field of research and the internationality of its aims and subjects give it a distinct attractiveness while its findings greatly influenced the philosophical perception of history and furthermore affected the course of historical science. Keeping above and beyond tribes, national groups, states and individual persons, Prehistoric Archaeology became the science of the human past, elaborating little by little the chronicle of human progress on earth.

A few years ago, research-work into this vast realm was in Greece practically nonexistent, except for a few pioneering attempts made within the limited framework of conventional historic Archaeology. No wonder, too, since Greece is mainly a classical country — the classical land par excellence. Thus, archaeological documentation of the homeric poems had taken the place of Prehistory, while earlier periods evoked little interest and occupied a correspondingly small place in the history of Greek art and culture.

Even the classical greek civilization, however, is not exempt from universal historical laws. Like any civilization, it must, after all, have evolved from a tradition. It has finally been accepted that the Wonder that was classical Greece was preceded by the marvellous achievements of the Creto-Mycenaean world — this first « Greek wonder », the origin of almost the entire greek historical tradition. Today the greek character of this civilization, a civilization much more grecian than « oriental » or « mediterranean », is unreservedly accepted.

Much more time was needed, however, for us to realize that the roots of greek civilization go even deeper, that immense Prehistory — this common source of all ancient civilizations — formed the background of the Creto-Mycenaean world, and that this Prehistory, objectively speaking, is no different from History itself, being but *unwritten* or *illiterate history*. For, undoubtedly, prehistoric men lived, created, were taught by a tradition older than themselves and, in their turn, bequeathed a tradition of

sorts, exactly like people in historical times. And it is a matter of common knowledge that there are periods or aspects of prehistory on which more light has been shed (thanks to the work of archaeologists) than on some centuries of the historical era, and not very far from our times either.

Even for Greece, therefore, neither a complete insight into the progress of civilization nor a full knowledge of its history is possible if Prehistory is cut off from History. As already mentioned, no real break of difference exists between them, while there is no doubt that, here too, historical activity has been strongly influenced by the past. One might even say that especially in Greece, on the world's most famous stage, the drama of prehistoric man acquires an added interest.

But it is not merely interesting to apply ourselves to greek prehistory. It is also necessary. In order to substantiate this an attempt will be made to review succinctly the results obtained by latter-day research into the realm of remote prehistory, i.e. the Stone Age; for the study of later prehistory, the Bronze Age, attracted ever since Schliemann's days a far greater deal of attention and, owing to the finds, both splendid and thrilling, widened so much in extent as well as in depth, that the last part of the era belongs now more to the protohistoric period.

PART I: PALAEOLITHIC

1. Till World War II nothing definite was known about the Palaeolithic Age in Greece and the presence of man during the Pleistocene. Some previous exploration in the Megaris had been incompletely published, and the investigation carried out in 1941 within the small rock-shelter at « Seidi » in Boeotia yielded some remains belonging undoubtly to the Late Palaeolithic, but went unnoticed and was not followed up.

During the last ten years, however, research progressed by leaps and bounds, so that now we possess a working knowledge of the Palaeolithic from Epirus to the Peloponnese.

Today the possibility or, indeed, the probability of Greece having been settled before the Upper Pleistocene cannot be rejected. If it were possible to ascribe a geological dating to some primitive pebble-tools, found in a streambed near Volos in Thessaly, we would be able to prove the existence of Homo Erectus in Greece, contemporary to « Peking man ». Moreover, a stone axe of the Acheulian type was found some years ago at Palaiokastro in the district of Kozani in W. Macedonia, and one more tool, also of an early palaeolithic type, is said to come from the vicinity of Thessaloniki.

Only on the Upper Pleistocene, however, do we possess complete and reliable information, consisting in a great number of stone tools as well as in human remains, partly found in geologically dated strata: The existence of a Middle Palaeolithic stone industry has been ascertained in Epirus, Thessaly and the Peloponnese, dated in the Mousterian period and belonging by its technique to the Levalloisian. Especially Epirus, where a British expedition under E. S. Higgs undertook systematic geological investigations and excavated methodically open sites as well as caves, yielded accurate

information on the technology, the climate and the general environment during the Middle and Late Palaeolithic, although the final results are yet to be published. What is more, we have now the first absolute chronologies of palaeolithic Greece.

The most numerous and important finds come from the valley of the river Inakhos (now Louros). Particular importance must be attached to the discovery of Middle and Late Palaeolithic stone industries within geologically dated red earth deposits at the site « Kokkinopilos », as also to the stratigraphical section of Pleistocene deposits, the first to be effected in Greece, in the « Asprokhaliko » rock-shelter near by. Both sites had a Mousterian stone industry at the base, but in Asprokhaliko there were remains of a later, « Micromousterian », stage. Those stone industries do not seem to be typical, in the sense that they cannot be referred to the respective cultural phases of the « classical » area, i.e. of Western Europe. Instead, they show peculiarities bringing them closer to Northeastern parallels.

The results of geological and other observations made in Epirus agreed more or less with similar findings in the Cyrenaica. Furthermore they led to a rough reconstitution of the climatic evolution during the Pleistocene.

In 1958 - 1959, the discovery of palaeolithic remains in Thessaly by Milojčić and his geologist collaborators provided the starting point for palaeolithic research throughout Greece. These as well as some later discoveries were all surface finds. Excavations have not been undertaken yet. However, three terraces of the Quartenary have been proved to exist in the Peneios valley, and partial observations in various sections of the river-banks completed the stratigraphy of the lower terrace, which contained stone tools found *in situ*. Here too the earlier stone industry is Mousterian, showing often Levalloisian techniques. The fossilized animal bones, found chiefly in pebble deposits of the Peneios but sometimes also within strata containing tools, belong to large fauna (elephants, among which palaeoloxodon antiquus italicus, hippopotamuses, rinoceroses etc.), characteristic of warm climates. It is probable, therefore, that they go back to the interstadial era between two glacial periods (Riss-Würm interstadial), i.e., roughly speaking, 100.000 - 50.000 years B.P.

From the Peloponnese, especially from the coastal zone of Elis and western Achaia we have now hundreds of tools, dated geologically and beyond doubt to the Middle Palaeolithic. According to A. Leroi-Gourhan and his collaborators, an earlier series, corresponding to the lower of the three Quartenary horizons, also comprises Levalloisian tools dated to the Mousterian. A later series seems to belong to the end of Middle Palaeolithic or to the transition to the Late stage. Later on, similar tools were found near the village Vassilaki, on the Olympia-Tripolis road, i.e. inland.

To resume, in all three regions mentioned above, stone industries of Levalloisian technique and Mousterian date make their appearance during the Middle Palaeolithic. The discoverers lay stress on those stone industries' peculiar characteristics and lack of typicality and look for paral-

lels to the Northeast or to the East.

In the so called Mousterian period culture was shaped by Homo Neanderthaliensis, the human type prevailing during the Middle Palaeolithic in Europe and elsewhere. The presence of this Primeval Man in Greece is known not only by inference, such as Mousterian tools appearing now everywhere, but also by actual anthropological remains, i.e. part of a Neanderthal skull found in a cave near Petralona in the Chalcidice. It is an extremely important discovery which, it is hoped, will set in motion a systematic search for Pleistocene human remains in Greece and their study.

The activities of Neanderthal man, a hunter specialized in big game under subarctic climatic conditions, were not limited to the manufacture of tools for his hunting and other needs. He was not of low intellect, as appears from the great capacity of his skull as well as from his habits, his « ideology »: For instance, he buries his dead in a ceremonial way (in special pits dug in the caves, furnished with food and tools, brought near the hearth etc.). It is a human way to face death, observed for the first time.

Science has not yet been able to explain his sudden disappearance and the way he has been supplanted by the anatomically modern Homo sapiens around 35.000 B.C.

The predominance of this modern human type, associated with a momentous technological change, i.e. the prevalence of blades in the stone industry, ushers in the beginning of Late Palaeolithic.

2. All we know with any certainty about Late Palaeolithic in Greece is due to the research of Higgs and his team in Epirus and consists in abundant material from open sites and caves as well as in absolute datings attributed to several stages of the whole sequence. At the « Kokkinopilos » site a stone industry of blades was found in the already mentioned red-earth deposits, which can be dated (if the relevant geological inferences are correct) before 33.000 B.C. Blades as early as these, notably of the backed variety, have not yet been found in Western Europe, but they were brought to light in the Romanelli cave in Apulia (Italy) in a stratum similar to that of Kokkinopilos (terra rossa), possibly also in the Northeast (Molodova V). Higgs thinks that Kokkinopilos and Romanelli might have been halting places along an immigration route from East to West, during a period when the level of the Adriatic was lower. In such a case the whole situation would gain another aspect altogether, because this supposed movement would have to be correlated to the infiltration of Homo sapiens into Europe. These speculations, tentative if not entirely hypothetical for the time being, tend however to show how significant Greece would be with its geographical position, in solving some of the basic problems of European Prehistory. In fact, Greece seems to have always served as a bridge between East and West, and this lends a special importance to human and industrial palaeolithic remains. Besides, some anthropologists believe that this country belongs to the general formation — area of Homo sapiens.

In Epirus stone industries in the backed blades tradition were kept up for

a long time, till the later phases of Late Palaeolithic. These latter have been thoroughly studied in the « Asprokhaliko » rock-shelter as well as in the Kastritsa cave near Joannina. Finally, it is interesting to see that in the upper levels of Asprokhaliko a stone industry of geometric microliths predominates (triangles, crescents etc.) similar to that in the upper levels at Romanelli. This new element is very important because it shows that these two areas followed parallel lines of evolution, while at the same time it allows to observe clearly the precursory forms of those geometric microliths, which will be met later on (although rarely) in the next evolutionary steps, namely in the Mesolithic and the pre-pottery Neolithic in Greece.

From Thessaly, there is so far nothing important to add on Later Palaeolithic, at least as regards the stone industry. As far as we can tell without having excavated, backed blades are at this time non-existent or extremely rare. Thessaly's important contribution consists in something else : There are now in this area (possible also more widespread in Greece) serious indications of Later palaeolithic Art relics. Already several have been found but it has not been possible yet to date them geologically and stratigraphically. However, the very subjects on some of these, as e.g. the outline of a wild horse engraved on hard stone show that they go back to the Pleistocene.

It has recently been realized that palaeolithic art had spread to South Italy and Sicily as well as to southwestern Asia Minor, which makes its propagation in Greece more than probable. But it is a vast subject, posing a problem to future research and in any case not to be discussed here within the restricted limits of a brief survey. All we can say at present is that palaeolithic art did not disappear at the end of the Pleistocene, but that it survived and, by stages yet insufficiently known, persisted in the naturalism of the Neolithic Age.

D. R. THEOCHARIS

ΑΤΤΙΚΗ: ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΚ ΦΙΛΟΘΕΗΣ

Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1966 μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 1968, κατόπιν ἐρευνῶν εἰς τὸν χῶρον τοῦ Κολλεγίου Ἀθηνῶν, εἰς τὰ ὅρια Φιλοθέης - Ψυχικοῦ, ἐπετεύχθη ὑπὸ μελῶν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ὁμίλου τῆς σχολῆς ἡ συγκέντρωσις ἐκ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους προϊστορικῶν ἀντικειμένων[1]· ταῦτα εἶναι:

α΄ Λίθινα ἐργαλεῖα

1. Μία καλῶς λελεασμένη ἄτρητος λιθίνη ἀξίνη (μικρὸς πέλεκυς), (εἰκ. 2) χρώματος βαθέως καστανοῦ.

2. Ἐργαλεῖα ἐξ ὀψιανοῦ καὶ μικρὸς ἀριθμὸς ἐκ πυρίτου. Μεταξὺ αὐτῶν μερικαὶ δεκάδες μὴ ἀκεραίων λεπίδων, ξέστρα ὀδοντωτά, λεπίδες μετ' ἐλλειψοειδοῦς ἐγκοπῆς (2) καὶ ἓν ἐπίμηκες ἄκρον λιθίνου ὀπητίου (;) (εἰκ. 1, στ΄).

3. Τεμάχια χαλαζίου ἔχοντα τεχνητήν (;) κόψιν.

4. Τρεῖς λίθοι (τριπτῆρες χρώματος) μὲ λείαν τὴν βάσιν ἐκ τῆς τριβῆς. Τὸ σχῆμα τοῦ μεγαλυτέρου (ἐκ μαρμάρου) χελωνοειδὲς (μῆκ. 4,5 ἑκ., πλ. 3 ἑκ., ὕψ. 2,5 ἑκ.). Οἱ ἕτεροι δύο ἐκ χαλαζίου.

5. Τμῆμα λίθου ἀνῆκον εἰς μυλόλιθον ἐλλειψοειδοῦς σχήματος. Ὁ λίθος εἶναι χαρακτηριστικός, χρώματος τεφροῦ μὲ μικρὰ μελανὰ καὶ λευκὰ ψήγματα ἐντὸς αὐτοῦ (μῆκ. 11,6 ἑκ., πλάτ. 6 ἑκ., ὕψους 4 ἑκ.).

6. Φάλαγξ προερχομένη ἐκ σκελετοῦ ἀγρίου (;) ἵππου. Παρόμοια ὀστᾶ ἔχουν εὑρεθῆ εἰς Γαλλίαν, Ἱσπανίαν (παλαιολιθικὰ)[2] καὶ εἰς Ἰρὰκ (νεολιθικά)[3]. Προφανῶς ἐχρησίμευον ὡς ἄκμονες διὰ τὴν κατεργασίαν ξυλίνων λογχῶν καὶ ἄλλων παρομοίων ἐργαλείων καὶ ὅπλων.

7. Τέσσαρα μικρὰ τεμάχια λευκῶν ἀχιβάδων. Πιθανὴ ἡ σχέσις των μὲ τὰ λοιπὰ προϊστορικὰ εὑρήματα.

β΄ Λίθινα ὅπλα

1. Πέντε αἰχμαὶ βελῶν (εἰκ. 1, α΄, β΄, γ΄, δ΄, ε΄) πᾶσαι ἐξ ὀψιανοῦ. Ἡ πτέρνα των εἶναι σχεδὸν πάντοτε παχυτέρα τοῦ αἰχμηροῦ ἄκρου των. Αἱ αἰχμαὶ αὐταὶ παρουσιάζουν συγγένειαν μὲ ἀναλόγους εὑρεθείσας εἰς Διμήνιον - Σέσκλον[4], Μύκονον[5], Κόρινθον[6], νῆσον Σάλιαγγον

1. Μεταξὺ τῶν ἄλλων εὑρέθησαν καὶ λείψανα ἀνήκοντα εἰς Ἑλληνιστικοὺς καὶ Ρωμαϊκοὺς χρόνους: (τέσσαρα χαλκᾶ καὶ ἓν ἀργυροῦν νόμισμα, μικροῦ μεγέθους, δίσωμος γλαῦξ - κεφαλὴ Ἀθηνᾶς (Γ΄ αἰὼν π.Χ.), μία μικρὰ χαλκίνη αἰχμὴ βέλους καὶ τεμάχια τεθραυσμένων ἀγγείων, πενιχρῶς διακεκοσμημένων ἢ μὴ κεκαλυμμένα μὲ μελανὸν στιλπνὸν βερνίκιον.

Πρότερον, κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1965, λείψανα οἰκοδομικὰ ρωμαϊκῆς ἀγροικίας εἶχον ἔλθει εἰς φῶς κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῶν θεμελίων τῆς σημερινῆς βιβλιοθήκης τῆς σχολῆς.

Προσέτι ἄφθονα τεμάχια ὀψιανοῦ ἀνευρίσκονται καὶ εἰς ἑτέραν θέσιν τῆς περιοχῆς, ὅπου τὸ νοσοκομεῖον Ἀναπήρων (συνελέγησαν ὑπὸ τῆς τελειοφοίτου τῆς Ἀρχαιολογίας δ. Barnes).

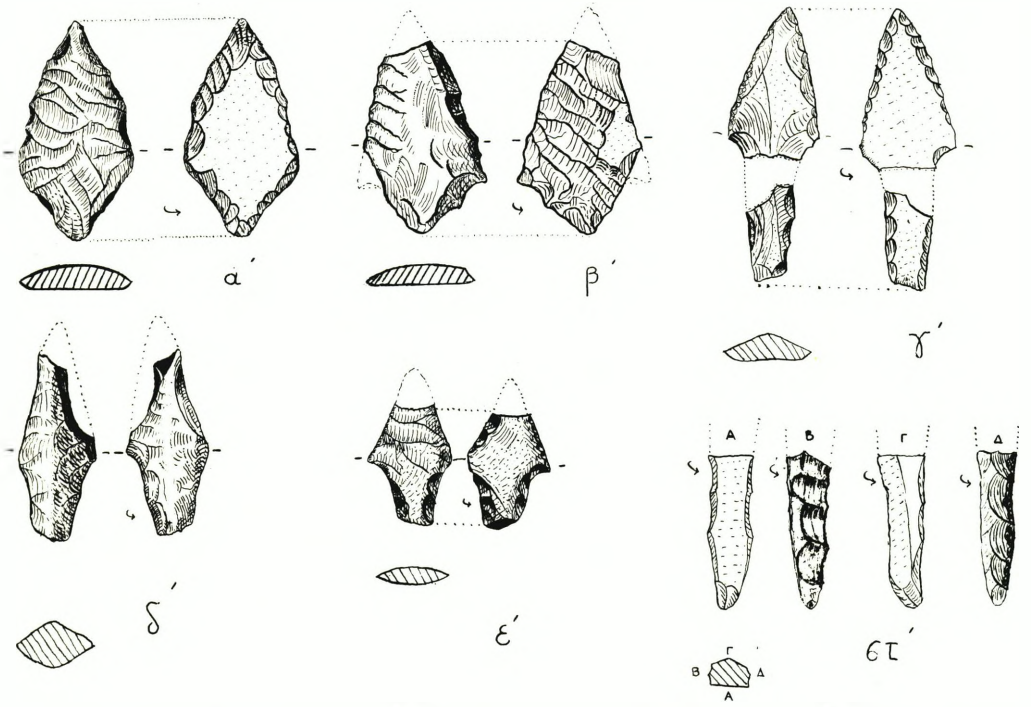
2. Obermaier, Fossil man in Spain (Μετάφρ. ἐκ τῶν Ἱσπανικῶν) σελ. 81 - 82, εἰκ. 35 (Μουστιαίας περιόδου).

3. R. J. Braidwood, Jarmo (in the Kurdish hills) Iraq πίν. εἰς σελίδα 129.

4. Τσούντας Χρ., Δ - Σ 1908, σελ. 325 καὶ πίν. 42 (1, 4, 6, 8, 9, 10).

5. AJA, τόμ. 68 (1964), (J. S. Belmond and Renfrew C.). Two prehistoric sites on Myconos, Mavrospilia and Anavolousa, σ. 315, πίν. 127.

6. Hesperia 1960, H. S. Robinson and S. S. Weinberg, Excavation at Corinth.

Εἰκ. 1. Φιλοθέη. Ἀντικείμενα ἐξ ὀψιανοῦ: α΄ - ε΄ αἰχμαὶ βελῶν (αἱ δύο ὄψεις καὶ αἱ κάθετοι τομαί των) καὶ στ΄ ἄκρον λιθίνου ὀπητίου (τέσσαρες ὄψεις καὶ ἡ κάθετος τομὴ αὐτοῦ)

Ἀντιπάρου [7], Βοσνίαν [8], Φυλακωπὴν Μήλου [9], καὶ σπήλαιον Κίτσου Ἀττικῆς [10].

2. Πελεκόσχημος ἄτρητος κεφαλὴ λιθίνη ροπάλου [11] (εἰκ. 3) ἄνευ ἀκμῆς, λίθος μελανότεφρος. Ἡ ἐπιφάνεια φέρει ἴχνη σφυροκοπήσεως καὶ τριβῆς. Ἐπὶ τῆς βάσεως ὑπάρχει ἀβαθὴς τετράπλευρος ἐγκοπὴ δημιουργηθεῖσα κατόπιν πριονισμοῦ καὶ λειάνσεως.

7. Evans and Renfrew C., Excavation at Saliagos near Antiparos.

8. Burkitt, Our Early Ancectors, πίν. 21, (Butmir, Bosnia).

9. Βλ. ὑποσ. 5.

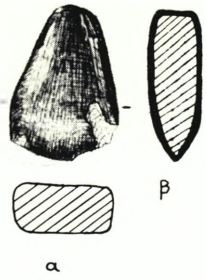
10. ΑΑΑ Ι (1968), 234 - 236. Ἀνδρ. Βαβρίτσας, Λαύριον: Δοκιμαστικὴ ἔρευνα εἰς τὴν σπηλιὰ τοῦ Κίτσου.

11. Ἐξ ὅσων γνωρίζω, δὲν ἔχει εὑρεθῆ μέχρι τοῦδε παρομοίας μορφῆς ὅπλον ἐν Ἑλλάδι. Ὁ τρόπος τῆς στειλεώσεώς του ἐπίσης εἶναι λίαν ἀσυνήθης καὶ ἐνδιαφέρων.

γ΄ Κεραμεικὴ

Μερικαὶ δωδεκάδες θραυσμάτων κεραμεικῆς ἐκ τῶν ὁποίων τινὰ περιέχουν ἄμμον, ἄλλα ἔχουν ἴχνη ἀβεβαίου ἐπιχρίσματος ἢ εἶναι ἐστιλβωμένα. Ἐξ αὐτῶν ἓν μοναδικὸν μικρὸν μὲ ἐγχάρακτον διακόσμησιν διασταυρουμένων γραμμῶν δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς προϊστορικὸν καὶ πιθανῶς νεολιθικόν. Ὁ πηλὸς ἐν γένει εἶναι ἀκάθαρτος καὶ ἡ ὄπτησις μὴ ἱκανοποιητική. Τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ καστανομέλαν γενικῶς.

Ἐξεταζόμενα τὰ εὑρήματα ὡς σύνολον μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἐκφέρωμεν τὴν γνώ-

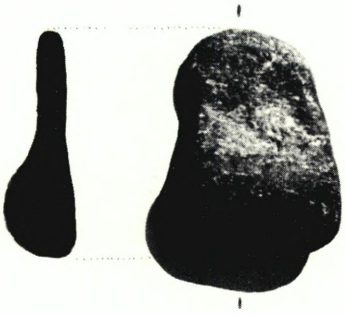

Εἰκ. 2. Φιλοθέη. Ἀξίνη ἐκ καστανοχρόου λίθου (α. κάθετος τομὴ καὶ β. πλαγία τομὴ)

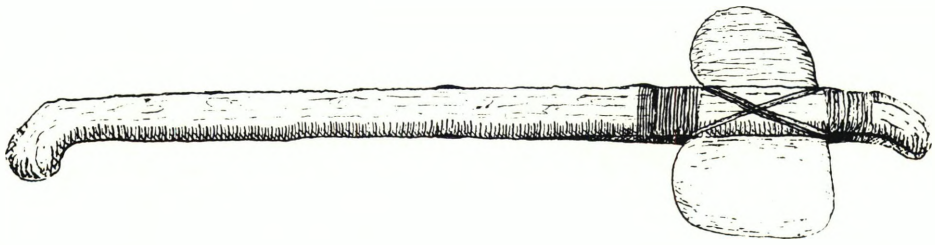
μην, ὅτι ἀντιπροσωπεύουν τὰ λείψανα ἑνὸς μικροῦ προϊστορικοῦ συνοικισμοῦ, ὁ ὁποῖος δὲν ἐπέζησεν ἐπὶ μακρόν, ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ τῶν εὑρημάτων καὶ τῆς ἐλλιποῦς κεραμεικῆς. Οἱ κάτοικοί του ἠσχολοῦντο μὲ τὴν καλλιέργειαν τῆς γῆς (ἀξίνη, μυλόλιθος) καὶ τὸ κυνήγιον (κεφαλοθραύστης, αἰχμαὶ βελῶν). Ὁ ἐν λόγῳ συνοικισμὸς δύναται νὰ χρονολογηθῇ ἴσως πρὸς τὸ τέλος τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς (τῆς νεωτέρας). Λίαν πιθανὸν εἶναι ὅτι κατόπιν καταστροφῆς ἐγκατελείφθη.

Τέλος, πιστεύομεν ὅτι μία ἀνασκαφικὴ ἔρευνα θὰ δώσῃ περισσοτέρας καὶ πλέον σαφεῖς πληροφορίας διὰ τὴν προϊστορικὴν κατοίκησιν τῆς θέσεως ταύτης.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗΣ

Εἰκ. 3. Πελεκόσχημος κεφαλὴ ροπάλου ἄνευ ἀκμῆς ἐκ μελανοφαίου λίθου (ἐμπροσθία ὄψις, κάθετος τομή, καὶ ἀναπλαστικὸν σχέδιον τοῦ τρόπου στειλεώσεώς του) (Φωτογρ. Κυρ. Ντελοπούλου, σχέδ. Γ. Ἐμμανουηλίδη)

ATTICA: PREHISTORIC FINDS FROM PHILOTHE·I·

During the past year (1967-68), members of the Archaeology Club of Athens College (Philothei - Psychico) discovered, on and around the hills that form the campus of the school, stone-tools which briefly are as follows: 1. A stone celt (fig. 2). 2. Small obsidian and flint tools (blades, scrapers etc.). 3. Wrought fragments of quartz. 4. Three small graters. 5. A fragment of elipsoid quern-stone. 6. A phalanx of a wild horse (an anvil). 7. Fragments of a sea-shell. 8. Five arrow heads of obsidian and a broken end of a drill (fig. 1). 9. An axe-shaped head of a mace (fig. 3), and 10. A few fragments of prehistoric vases. It is very probable that these finds should belong to a Neolithic settlement (around 3000 B.C.).

GEORGE EMMANUELIDES

ΠΕΡΙ ΤΟΥ "ΨΗΦΙΣΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΕΟΥΣ" ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΧΕΤΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Ἡ πλέον ἐντυπωσιακὴ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἦλθε μέχρι σήμερον εἰς φῶς, εἶναι ἓν ψήφισμα τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων, γνωστὸν ὡς «Ψήφισμα τοῦ Θεμιστοκλέους», διότι κατόπιν εἰσηγήσεως τοῦ μεγάλου στρατηγοῦ ὁρίζονται ἔκτακτα μέτρα διὰ τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν Περσῶν τῷ 480 π.Χ. Λέγεται ἐπίσης «στήλη τῆς Τροιζῆνος», διότι ἐκεῖ ἀνεκαλύφθη τῷ 1959 ἐντὸς τοῦ παλαιοῦ Σχολείου τῆς Τροιζῆνος (Δαμαλᾶ) ὑπὸ τοῦ Ἀμερικανοῦ καθηγητοῦ M. H. Jameson, ὁ ὁποῖος καὶ τὴν ἐδημοσίευσε πρῶτος εἰς Hesperia 29 (1960), σ. 198 - 223. Ἡ στήλη εἶναι ἐκτεθειμένη ἀπὸ τοῦ 1960 εἰς τὴν Ἐπιγραφικὴν Συλλογὴν Ἀθηνῶν ὑπ' ἀριθ. Ε.Μ. 13330 (εἰκ. 1).

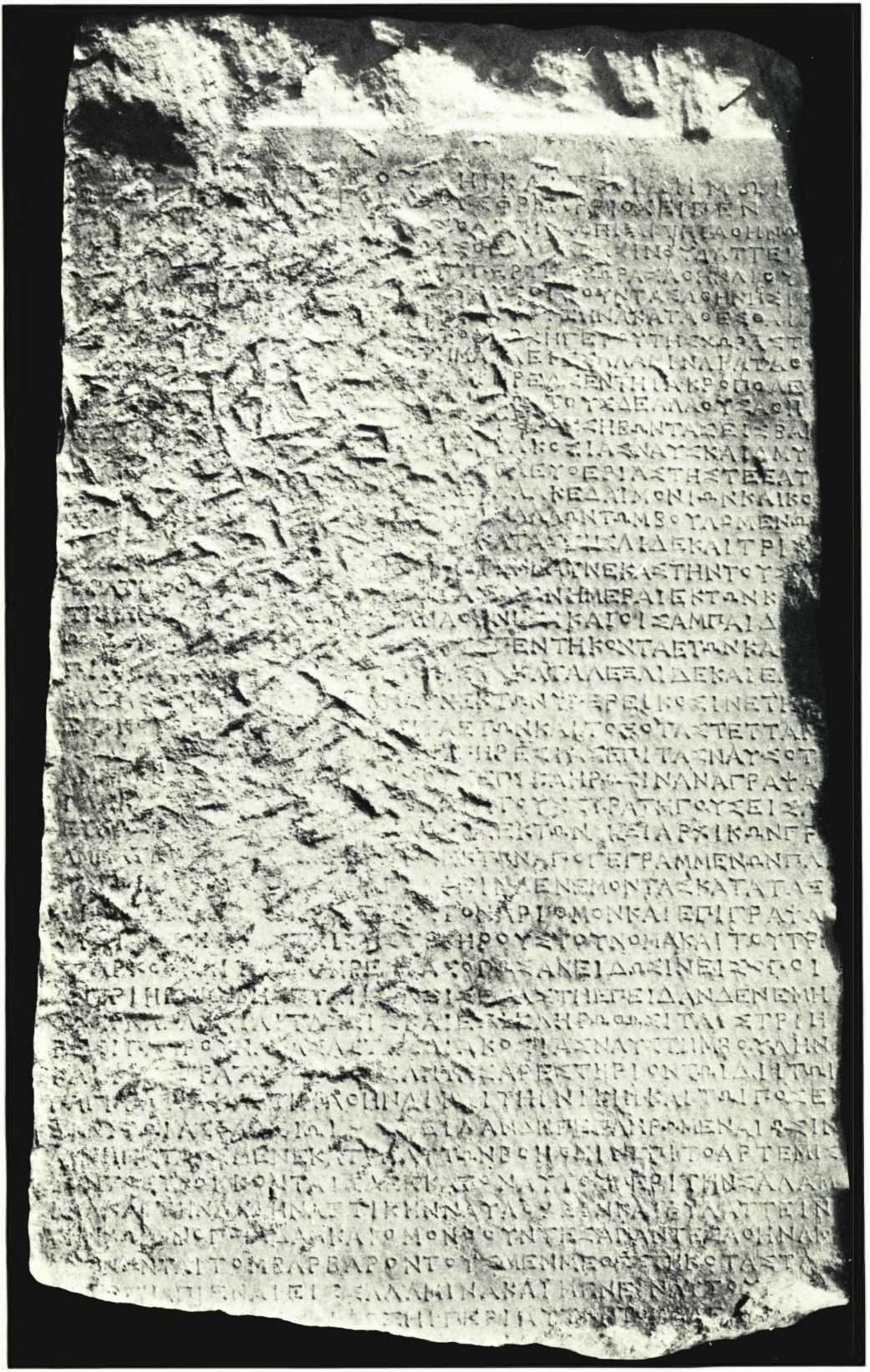
Ὡς πρὸς τὴν προέλευσιν τῆς στήλης οὐδὲν εἶναι σαφές· πιθανώτατα προέρχεται ἀπὸ παλαιὰν ἀνασκαφὴν τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Σωτείρας, ἡ ὁποία εἶχε κτισθῆ, ὡς πιστεύεται, εἰς τὸν χῶρον τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς, ὅπου, κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ Παυσανίου (II, 31) ἦσαν ἐκτεθειμένα ἀγάλματα παριστάνοντα τὰ γυναικόπαιδα τῶν Ἀθηνῶν, τὰ ὁποῖα εἶχον καταφύγει εἰς τὴν Τροιζῆνα τῷ 480 π.Χ. Εἰς τὴν αὐτὴν Στοὰν τῆς Ἀγορᾶς ἴσως εἶχε στηθῆ καὶ τὸ σχετικὸν πρὸς τὰ γεγονότα ταῦτα "ψήφισμα τοῦ Θεμιστοκλέους". Πότε ἐστήθη καὶ εἰς ποίαν εὐκαιρίαν; Δὲν δυνάμεθα νὰ ἀπαντήσωμεν.

Τὴν ὕπαρξιν τοῦ ψηφίσματος τοῦ Θεμιστοκλέους ἀναφέρουν ρητῶς μεταγενέστεροι συγγραφεῖς, κυρίως ὁ Πλούταρχος (Θεμιστ. 9, 3) καὶ ὁ Αἴλιος Ἀριστείδης (XLVI, II, σελ. 256, Dindorf). Τὸ ψήφισμα ἦτο γνωστὸν πρὸ τοῦ 343 π.Χ., ὁπότε ὁ Δημοσθένης (περὶ Παραπρεσβείας XIX, 303) κατηγορεῖ τὸν Αἰσχίνην, ὅτι ἐλησμόνησεν ὅσα ἔλεγε κατὰ τὰς δημηγορίας του (τῷ 348 π.Χ.), ὅταν ἀπήγγελλε τὸ ψήφισμα τοῦ Μιλτιάδου, τοῦ Θεμιστοκλέους κλπ. Ἐπίσης παλαιότερον, τῷ 424 π.Χ., τὸ ψήφισμα ἦτο εὐρύτατα γνωστὸν εἰς τοὺς Ἀθηναίους, διότι εἰς τοὺς «Ἱππῆς» τοῦ Ἀριστοφάνους ὁ Παφλαγὼν Κλέων, ὁ ὁποῖος συγκρίνει τὸν ἑαυτόν του πρὸς τὸν Θεμιστοκλῆ (811 - 812), κάμνει ἔναρξιν τοῦ λόγου του ἐπικαλούμενος τὴν θεὰν Ἀθηνᾶν, ὡς *μεδέουσαν* (πολιοῦχον) τῶν Ἀθηνῶν (763 - 764), *τῇ μὲν δεσποίνῃ Ἀθηναίᾳ, τῇ τῆς πόλεως μεδεούσῃ, εὔχομαι*, δηλ. χρησιμοποιεῖ τὴν αὐτὴν χαρακτηριστικὴν ἔκφρασιν τοῦ ψηφίσματος τῆς Τροιζῆνος. Ἀλλ' οὔτε ὁ Θουκυδίδης οὔτε ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρουν ρητῶς τὸ ψήφισμα τοῦτο [1].

Τὴν πρώτην δημοσίευσιν τοῦ "Ψηφίσματος τοῦ Θεμιστοκλέους" ἠκολούθησε σειρὰ ἄρθρων εἰς τὸν τύπον καὶ εἰς ἐπιστημονικὰ περιοδικά, ἐνῷ τὰ συγγράμματα τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας ἐπλουτίζοντο μὲ τὸ ἀπαραίτητον σχόλιον. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι τὸ ψήφισμα ἀναφέρεται εἰς γεγονότα συγκλονιστικὰ καὶ καίρια τῶν Μηδικῶν πολέμων, τὰ ὁποῖα

1. Τὰς πηγάς, ὅπου ἀναφέρεται ρητῶς τὸ ψήφισμα, συνέλεξεν ὁ πρῶτος ἐκδόσας M. H. Jameson, ἔ.ἀ., σελ. 202, σημ. 6.

Εἰκ. 1. Τὸ «ψήφισμα τοῦ Θεμιστοκλέους» (Ε.Μ. 13330)

οὐδεὶς ἱστορικὸς ἢ ἐπιγραφολόγος εἶναι δυνατὸν νὰ παρίδῃ καὶ περὶ τῶν ὁποίων ὑπῆρχεν ἤδη κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον διαμορφωμένη γνώμη, βασιζομένη εἰς τὴν γραπτὴν παράδοσιν. Τοῦτο τὸ status quo ἤρχετο νὰ ταράξῃ ἡ ἀνεύρεσις τοῦ «ψηφίσματος τοῦ Θεμιστοκλέους», τὸ ὁποῖον αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως προέβαλλε πολλὰ ἐρωτηματικά. Ὑπάρχει δηλ. καταφανὴς καὶ μεγάλη χρονικὴ ἀπόστασις μεταξὺ τοῦ κειμένου τοῦ ψηφίσματος τοῦ 480 π.Χ. καὶ τῆς ἐπιγραφῆς, ἡ ὁποία ἐκ τοῦ σχήματος τῶν γραμμάτων καὶ τῶν γλωσσικῶν στοιχείων χρονολογεῖται ἄλλοτε μὲν εἰς τὸν 4ον αἰ. π.Χ., ἄλλοτε δὲ εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος. Εἶναι ἐπίσης γνωστόν, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι κατὰ τὴν μεταγραφὴν ἑνὸς δημοσίου ἐγγράφου ἐπὶ λίθου ἀπέδιδον τὸ περιεχόμενον τοῦ κειμένου καὶ δὲν ἐνδιεφέροντο διὰ τὴν κατὰ λέξιν ἀντιγραφὴν τούτου [2]. Φυσικὸν ἦτο λοιπὸν νὰ προκληθῇ εὐρυτάτη συζήτησις μεταξὺ τῶν ἐπιστημόνων καὶ νὰ ἀμφισβητηθῇ πλήρως ἡ γνησιότης τοῦ ψηφίσματος. Ἐκ τῆς συζητήσεως ταύτης, ἡ ὁποία παραμένει ἀνοικτὴ ἀκόμη, προέκυψε μεγάλη ὠφέλεια διὰ τὰς ἱστορικὰς καὶ ἐπιγραφικὰς σπουδάς, ὡς καὶ διὰ τὴν μεθοδολογίαν τῆς ἐπιγραφικῆς. Ἐξ ἄλλου ἐκ τῆς λεπτολόγου καὶ ἀκριβοῦς παρατηρήσεως τῆς δυσαναγνώστου στήλης συνεπληρώθησαν κενὰ καὶ ὡρισμένα ἀμφισβητούμενα σημεῖα, κατὰ τὴν ἀρχικὴν δημοσίευσιν τοῦ κειμένου, διηυκρινίσθησαν εἰς τὴν δευτέραν ἔκδοσιν αὐτοῦ, ὡς εἰς SEG 18 (1962), 153. Βάσει τῆς νεωτέρας ταύτης ἐκδόσεως παρέχομεν περίληψιν τῶν 48 σωζομένων στίχων τῆς ἐπιγραφῆς, ἡ ὁποία ἀρχίζει ὡς ἑξῆς:

[Θεοὶ]
Ἔδοξ[εν] τῆι βουλῆι καὶ τῶι δήμωι
Θεμισ[τοκλ]ῆς Νεοκλέους Φρεάρριος εἶπεν

Στίχ. 4 - 18: Ἐκκένωσις τῆς πόλεως

Τὰς τύχας τῆς πόλεως νὰ ἀναθέσουν εἰς τὴν θεὰν Ἀθηνᾶν, προστάτιδα τῶν Ἀθηνῶν (μεδέουσαν) καὶ τοὺς ἄλλους θεούς, ὅπως τὴν φυλάττουν καὶ ἀπομακρύνουν τοὺς βαρβάρους. Οἱ Ἀθηναῖοι πολῖται καὶ οἱ ξένοι κάτοικοι τῶν Ἀθηνῶν νὰ μεταφέρουν τὰ γυναικόπαιδα εἰς τὴν Τροιζῆνα ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Πιτθέως[3], τοῦ ἀρχηγέτου τῆς χώρας, ἐνῷ τοὺς γέροντας καὶ τὰ κινητὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα θὰ τὰ μεταφέρουν εἰς τὴν Σαλαμῖνα. Ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως θὰ παραμείνουν μόνον οἱ ταμίαι καὶ αἱ ἱέρειαι πρὸς φύλαξιν τοῦ θησαυροῦ τῶν θεῶν. Ὅλοι δὲ οἱ ἄλλοι Ἀθηναῖοι καὶ ξένοι στρατεύσιμοι θὰ ἐπιβιβασθοῦν εἰς τὰ ἕτοιμα ἤδη διακόσια πλοῖα καὶ θὰ ἀμυνθοῦν κατὰ τῶν βαρβάρων ὑπὲρ τῆς ἰδικῆς των ἐλευθερίας καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων μετὰ τῶν Λακεδαιμονίων καὶ τῶν Κορινθίων καὶ τῶν Αἰγινητῶν καὶ τῶν ἄλλων, οἱ ὁποῖοι θὰ ἤθελον νὰ συμμετάσχουν εἰς τὸν κίνδυνον.

Στίχ. 18 - 44: Κινητοποίησις τοῦ στόλου

Καθορίζονται τὰ προσόντα τῶν τριηράρχων: *οἱ στρατηγοὶ ἀπὸ τῆς ἐπομένης*

2. G. Klaffenbach, Bemerkungen zum griechischen Urkundenwesen, Sitz. Ak. Berlin (1960), σελ. 6. B. D. Meritt, Greek Historical Studies, Lectures in Memory of Louise Taft Semple (1962), σελ. 20 - 21.

3. Ἡ συμπλήρωσις *Πιτθέως* τοῦ στίχ. 9 εἶναι ὑπόδειξις τοῦ καθηγ. Σπ. Μαρινάτου, κατὰ M. H. Jameson, ἔ.ἀ., σελ. 212 καὶ Revised Text of the Decree of Themistokles from Troizen, Hesperia 31 (1962), σελ. 312. Πρβλ. καὶ B. D. Meritt, Greek Historical Studies, σελ. 22, σημ. 28.

ἡμέρας θὰ ἐκλέξουν διὰ κλήρου 200 τριηράρχους, ἡλικίας. κάτω τῶν 50 ἐτῶν ἀνὰ ἕνα δι' ἕκαστον πλοῖον, μεταξὺ ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἔχουν πατρικὴν γῆν εἰς Ἀθήνας καὶ νόμιμα τέκνα καὶ παρέχονται λεπτομέρειαι περὶ τῆς ἐπανδρώσως τῶν πλοίων: *εἰς ἕκαστον πλοῖον θὰ ἐπιβιβασθοῦν διὰ κλήρου δέκα*[4] *ἄνδρες ἀπὸ 20 - 30 ἐτῶν,* ὡς καὶ περὶ τῆς καταγραφῆς τοῦ πληρώματος εἰς *τὰ ληξιαρχικὰ γραμματεῖα* τῶν δήμων (προκειμένου περὶ Ἀθηναίων) ἢ εἰς τοὺς καταλόγους τῶν τριηράρχων (προκειμένου περὶ ξένων). *Μετὰ τὴν κατανομὴν τῶν ἀνδρῶν διὰ κλήρου εἰς τὰς 200 τριήρεις, ἡ βουλὴ καὶ οἱ στρατηγοὶ θὰ δώσουν εἰς τὰ πληρώματα ἐντολὴν ἐπιβιβάσεως, ἀφοῦ θυσιάσουν εἰς τὸν Παγκράτη Δία καὶ τὴν Ἀθηνᾶν καὶ τὴν Νίκην*[5] *καὶ τὸν Ἀσφάλειον Ποσειδῶνα. Μετὰ τὴν ἐπιβίβασιν ἐπὶ τῶν πλοίων, τὰ μὲν ἑκατὸν ἐξ αὐτῶν θὰ ἀντιμετωπίσουν τὸν ἐχθρὸν περὶ τὸ Ἀρτεμίσιον τῆς Εὐβοίας, τὰ δὲ ἄλλα ἑκατὸν θὰ περιπλέουν τὴν Σαλαμῖνα καὶ τὴν λοιπὴν Ἀττικήν, περιφρουροῦντα τὴν χώραν.*

Στίχ. 44 - 48: Ἀμνηστία

Διὰ νὰ ἀμύνωνται δὲ ἡνωμένοι κατὰ τῶν βαρβάρων ἅπαντες οἱ Ἀθηναῖοι πρέπει ὅσοι κατεδικάσθησαν εἰς δεκαετῆ ἐξορίαν νὰ μεταβοῦν καὶ παραμείνουν εἰς τὴν Σαλαμῖνα, μέχρις ὅτου ὁ δῆμος ἀποφασίσῃ περὶ αὐτῶν, ἐνῷ οἱ ἄτιμοι... (δηλ. οἱ στερηθέντες τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων...). Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο δὲν ἀναγινώσκονται ἄλλα γράμματα.

Κατ' ἀρχὴν ἐκπλήσσει τὸ πνεῦμα, τὸ ὁποῖον διέπει τὸ ὅλον ψήφισμα καὶ ὁ τρόπος ἐκφράσεώς του — στοιχεῖα ἀποδιδόμενα ὑπὸ τῶν ἀμφισβητούντων τὴν γνησιότητα τοῦ ψηφίσματος εἰς τὸν ρητορισμὸν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Δικαίως ὁ Αἴλιος Ἀριστείδης (Ὑπὲρ τῶν τεττάρων XLVI, II, σ. 256 - 7, Dindorf) θεωρεῖ κατὰ τὴν Πλατωνικὴν διαλεκτικὴν *τοῦτο τὸ ψήφισμα τῶν ὑφ' ἡλίῳ μαρτύριον κάλλιστον καὶ λαμπρότατον καὶ τελεώτατον εἰς ἀρετῆς λόγον,* διότι ἐκφράζει τὰς σπουδαιοτέρας ἀρετάς: 1) τὴν πίστιν εἰς τοὺς θεούς, *θαρρεῖν τοῖς θεοῖς,* 2) τὴν πρόνοιαν δι' ἑαυτούς, *φρονεῖν ἐφ' ἑαυτοῖς,* 3) τὴν θέλησιν ὅπως ὑπομείνουν ὁ,τιδήποτε παρὰ νὰ ἀτιμασθοῦν, *παθεῖν ὁτιοῦν ἐθέλειν πρίν τινος αἰσχροῦ πεῖραν λαβεῖν,* 4) τὴν ἐμμονὴν εἰς τὰς ἀρχικὰς ἀποφάσεις, *φυλάττειν τὰ δόξαντα ἐξ ἀρχῆς* καὶ 5) τὸ *μὴ μνησικακεῖν* κλπ. (ἐδῶ ἀναφέρεται προφανῶς εἰς τὴν ἀμνηστίαν ἀπὸ τοῦ στίχ. 44 καὶ ἑξῆς τῆς στήλης τῆς Τροιζῆνος). Καταλήγει δὲ ὁ Αἴλιος Ἀριστείδης, ὅτι τὸ ψήφισμα *θεῶν τις διὰ τῆς Θεμιστοκλέους γλώττης ἐφθέγξατο.*

Μεταξὺ τῶν νέων ἱστορικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα περιέχονται εἰς τὸ ψήφισμα τοῦτο, εἶναι ἡ μαρτυρία περὶ ἐκκενώσεως τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν. Εἶναι πλῆρες σχέδιον προσωρινῆς ἐκκενώσεως μιᾶς πόλεως ἀνοχυρώτου. Δὲν πρόκειται δηλαδὴ δι' ἀπόφασιν ληφθεῖσαν κατὰ τὴν ὑστάτην στιγμὴν καὶ ἐν ἀπελπισίᾳ, ὡς μᾶς παρέδωσαν οἱ συγγραφεῖς. Ὁ Ἡρόδοτος (VIII, 40 καὶ 41), ὁ ὁποῖος τοπο-

4. Ἀντὶ τοῦ *εἴκοσιν* εἰς 24 στίχ. τῆς πρώτης δημοσιεύσεως τῆς ἐπιγραφῆς. Διόρθωσις ὑπὸ C. Habicht, εἰς Hermes LXXXIX (1961), σελ. 1, σημ. 3.

5. *καὶ τῇ Ἀθηνᾷ καὶ τῇ Νίκῃ.* Ὁ στίχ. 39 ἀναγινώσκεται ὑπὸ B. D. Meritt, εἰς Greek Historical Studies, σελ. 23, σημ. 29 καὶ σελ. 26 - 27: *καὶ τῇ Ἀθηνᾷ τῇ Νίκῃ,* δηλ. ἔχομεν μίαν θεὰν Ἀθηνᾶν Νίκην.

θετεῖ τὴν ἐκκένωσιν τῆς πόλεως μετὰ τὸ Ἀρτεμίσιον καὶ πρὸ τῆς συγκεντρώσεως τῶν πλοίων εἰς τὴν Σαλαμῖνα, γράφει ὅτι τὸ τραγικὸν ἐκεῖνο πρόσταγμα (VIII, 41, 1) *τῇ τις δύναται σῴζειν τὰ τέκνα τε καὶ τοὺς οἰκέτας* εἶχεν ἐξαγγελθῆ εἰς τὸν λαὸν διὰ κηρύγματος (καὶ ὄχι διὰ ψηφίσματος). Καὶ εἰς τὸν Πλούταρχον (Θεμ. 10, 4), ὅπου ἔχομεν μνείαν τοῦ ψηφίσματος, ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, ἀνευρίσκομεν τὴν αὐτὴν ἔκκλησιν πρὸς τοὺς πολίτας διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἀτομικῆς πρωτοβουλίας *παῖδας δὲ καὶ γυναῖκας καὶ ἀνδράποδα σῴζειν ἕκαστον ὡς δυνατὸν* πρὸς ἀντιμετώπισιν τῆς κρισίμου καταστάσεως. Χαρακτηριστικὴν εἰκόνα τῆς ἐγκαταλείψεως τῆς πόλεως καὶ τοῦ ἀπόπλου τοῦ στόλου διὰ τὴν Σαλαμῖνα δίδει ὁ Πλούταρχος (Θεμ. 10), ὁ ὁποῖος μάλιστα καὶ τὸ τοπωνύμιον «Κυνὸς σῆμα» τῆς Σαλαμῖνος συνδέει μὲ τὰς τραγικὰς ἐκείνας στιγμὰς τῶν Ἀθηναίων. Κατὰ τὴν στήλην τῆς Τροιζῆνος ἡ ἐκκένωσις τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν ἀπετέλει προδιαγεγραμμένον σχέδιον ἀμύνης.

Πότε ἐξεδόθη τὸ ἀρχικὸν ψήφισμα τοῦ Θεμιστοκλέους, τὸ ὁποῖον ἀντεγράφη εἰς τὴν στήλην τῆς Τροιζῆνος; Εἶναι τὸ ψήφισμα γνήσιον ἢ προϊὸν τῆς ἱστοριογραφίας τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.;

Κατὰ τοὺς ἀρνητὰς τῆς γνησιότητος τοῦ ψηφίσματος ὑφίστατται ἀσυμβίβαστος διαφορὰ μεταξὺ τῶν σχετικῶν ἀφηγήσεων τῶν ἱστορικῶν (Ἡροδότου VII, 144. VIII, 40 - 41 καὶ Θουκυδίδου I, 18, 2. I, 74 καὶ I, 91, 5) καὶ τοῦ κειμένου τῆς ἐπιγραφῆς. Ἡ διαφορὰ αὕτη εἶναι κυρίως χρονική, διότι τὸ μὲν ψήφισμα ὁρίζει τὴν ἐκκένωσιν τῆς πόλεως πρὸ τῆς ναυμαχίας τοῦ Ἀρτεμισίου, ἐνῷ οἱ ἱστορικοὶ ἀφηγοῦνται, ὅτι τὰ γυναικόπαιδα μετεφέρθησαν εἰς τὴν Τροιζῆνα μετὰ τὸ Ἀρτεμίσιον καὶ πρὸ τῆς ναυμαχίας τῆς Σαλαμῖνος. Ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρει ἓν ψήφισμα ἀμέσως μετὰ τὸν χρησμὸν τῶν Δελφῶν καὶ τὴν δοθεῖσαν εἰς τοὺς Ἀθηναίους ἐξήγησιν ὑπὸ τοῦ Θεμιστοκλέους (VII, 144, 3), ἐνῷ τοποθετεῖ τὸ κήρυγμα περὶ ἐκκενώσεως τῆς πόλεως (VIII, 41) πρὸ τῆς ναυμαχίας τῆς Σαλαμῖνος, ὅταν πλέον οἱ Ἀθηναῖοι εἶχον ἐξακριβώσει τὴν ἐκ μέρους τῶν Σπαρτιατῶν ἐγκατάλειψιν τοῦ ἐδάφους τῆς Βοιωτίας (δηλ. μετὰ τὸ Ἀρτεμίσιον).

Πολλαὶ ἄλλαι ἀντιρρήσεις προέκυψαν, ὀφειλόμεναι εἰς τὰ μεταγενέστερα στοιχεῖα καὶ τοὺς νεολογισμοὺς τῆς ἐπιγραφῆς. Διὰ τοὺς ἀρνητὰς τῆς γνησιότητος τοῦ ψηφίσματος, τὸ ὁποῖον ἄλλοτε μὲν ἐξελήφθη ὡς γνήσιον ἐν μέρει (μέχρι τοῦ στίχου 18 τῆς ἐπιγραφῆς, δηλ. τὸ κεντρικὸν τμῆμα τοῦ κειμένου περὶ παρασκευῆς τοῦ στόλου ἦτο μεταγενέστερον κατασκεύασμα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.), ἄλλοτε δὲ ἐθεωρήθη ὡς ἔργον τῶν Ἀτθιδογράφων, τὰ νεωτεριστικὰ ταῦτα στοιχεῖα ἀποτελοῦν βασικὸν ἐπιχείρημα.

Κατὰ τοὺς ὑποστηρικτὰς ὅμως τῆς γνησιότητος τοῦ ψηφίσματος ἓν ἀντίγραφον τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἑνὸς τόσον σημαντικοῦ ψηφίσματος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. περιέχει ἀναποφεύκτως ὡρισμένα νεωτεριστικὰ στοιχεῖα. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν χρονικὴν ἀπόστασιν μεταξὺ τῶν γεγονότων τοῦ 480 π.Χ. καὶ τῶν περὶ αὐτὰ σχεδίων τοῦ Θεμιστοκλέους, ὡς ταῦτα διατυποῦνται εἰς τὴν στήλην τῆς Τροιζῆνος, ὑπεστηρίχθη εἰσέτι ἡ ἑξῆς θεωρία: ὅτι ἓν ψήφισμα οὐδόλως προεξοφλεῖ, ὅτι τὰ γεγονότα θὰ ἐπακολουθήσουν, ὡς προδιεγράφησαν εἰς αὐτό. Εἰς τὸ ψήφισμα ἔχομεν τὰ σχέδια καὶ τὰς

ἀπόψεις τῶν Ἀθηναίων πρὸ τῆς μάχης τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τοῦ Ἀρτεμισίου. Μίαν σύνθεσιν τοῦ ἐκπονηθέντος ψηφίσματος καὶ τῶν μετέπειτα γεγονότων παραδίδει ὁ Πλούταρχος (Θεμ. 7 - 11, 2), ὡς ὀρθῶς παρετηρήθη. Πιθανώτατα οἱ Ἀθηναῖοι, ἐκ τῶν ὁποίων πολλοὶ παρὰ τὰς κρισίμους στιγμὰς *χαλεπῶς ἤκουον* τὰ περὶ ἐγκαταλείψεως τῆς πόλεώς των (Πλουτ. Θεμ. 9, 5), ἐβράδυναν κατὰ τὸ δυνατὸν τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ σχεδίου τούτου. Ἄλλωστε εἰς τὸ ψήφισμα δὲν καθορίζεται προθεσμία ὡς πρὸς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἀποφάσεων τῶν Ἀθηναίων. Τὸ εἰς τὸν στίχον 20 γραφὲν *τ]ῆι αὔριον ἡμέραι* ἀναφέρεται μόνον εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν τριηράρχων ὑπὸ τῶν στρατηγῶν καὶ τὴν ἐν συνεχείᾳ ἐπάνδρωσιν τῶν πλοίων. Διὰ τὸν ἀπόπλουν ὅμως τοῦ στόλου (στίχ. 35 - 40) καὶ διὰ τὴν τύχην τῶν συγκεντρουμένων εἰς τὴν Σαλαμῖνα ἐξορίστων (στίχ. 46 - 47) ἤθελον ἐξαγγελθῆ νεώτεραι ἀποφάσεις (ὑπὸ τοῦ δήμου ἢ ὑπὸ τοῦ Θεμιστοκλέους καὶ μόνον ;).

Διὰ τὴν ἀνακοίνωσιν δὲ εἰς τὸν λαὸν τῶν ἀποφάσεων ἐκείνων ὀλίγον πρὸ τῆς ναυμαχίας τῆς Σαλαμῖνος ἐπήρκει ἀσφαλῶς τὸ ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου (VIII, 41) κήρυγμα.

Πολλὰ ἀκόμη προβλήματα ὑπάρχουν περὶ τὴν στήλην τῆς Τροιζῆνος, ἀλλὰ αἱ ἐπ' αὐτῶν κρίσεις καὶ διαφωνίαι τῶν ἐπιστημόνων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θιγοῦν εἰς τὸ σύντομον τοῦτο ἄρθρον. Ἐγένετο προσπάθεια νὰ δοθῆ εἰς τὸν ἀναγνώστην μία γενικὴ εἰκὼν τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἡ ἀντίληψις ὅτι τὸ « Ψήφισμα τοῦ Θεμιστοκλέους » — εἴτε ἐκληφθῆ ὡς γνήσιον κείμενον τοῦ 5ου αἰ., εἴτε ὡς δεῖγμα τῆς ἱστοριογραφίας τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. — ἀποτελεῖ ἀπόκτημα διὰ τὴν Ἱστορίαν καὶ τὴν Ἐπιγραφικήν. Ἡ περὶ αὐτὸ συζήτησις θὰ ἀναζωπυροῦται συνεχῶς καὶ ἰδιαιτέρως κατὰ τὴν μεθοδολογίαν τῆς ἐπιγραφικῆς μελέτης, ὁσάκις ἤθελεν ἀναφυῆ πρόβλημα σχέσεως μεταξὺ τοῦ ἀντιγράφου καὶ τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου μιᾶς ἐπιγραφῆς.

ΝΤ. ΠΕΠΠΑ - ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ :

Διὰ πλήρη βιβλιογραφίαν παραπέμπομεν εἰς S(upplementum) E(pigraphicum) G(raecum) 18, 153. 19, 319. 22, 274. 23, 191 καὶ εἰς (Revue des Etudes Grecques) J. et L. Robert, Bull. 74 (1961), 320. 75 (1962), 135-143. 76 (1963), 96-98. 77 (1964), 182-187. 78(1965), 166 - 170. 79 (1966) 191-193. 80 (1967), 268.

Διὰ τὴν μέχρι τοῦ Ἰανουαρίου 1962 βιβλιογραφίαν μετὰ σχολίων πρβλ. S. Dow, Bibliography of the Purported Themistokles Inscription from Troizen, εἰς The Classical World 55, ἀριθ. 4 (1962), σ. 105-108.

Βιβλιογραφία κατ' ἐκλογὴν μέχρι τοῦ 1968 : M. H. Jameson, A Decree of Themistokles from Troizen, Hesperia 29 (1960), σ. 198-223· τοῦ αὐτοῦ, A Revised Text of the Decree of Themistokles from Troizen, Hesperia 31 (1962), σ. 310 - 315 καὶ The Provisions for Mobilization in the Decree of Themistokles, Historia 12,4 (1963), σ. 385-404. L. Moretti, Nota al decreto di Temistocle trovato a Trezene, Rivista di Filologia, 38,4 (1960), σ. 309 - 402.

C. Habicht, Falsche Urkunden zur Geschichte Athens in Zeitalter der Perserkriege, Hermes 89,1 (1961), σ. 1-35.

M. Guarducci, Nuove Osservazioni sul decreto di Temistocle, Rivista di Filologia, 39, 1 (1961), 48-78.

H. Berve, Zur Themistokles Inschrift von Troizen, SitzB. München (1961) 3, σ. 1 - 50.

A. Daskalakis, La stèle de Trezène et le décret de Themistocle, ἀπόσπασμα σ. 1-16 ἐκ Problèmes historiques autour de la bataille des Thermopyles. Collections de l'École Française d'Athènes (1961).

D. M. Lewis, Notes on the Decree of Themi-

stocles, εἰς Classical Quarterly, XI 1 (1961), σελ. 61-66.

B. D. Meritt, Greek Historical Studies, Lectures in Memory of Louise Taft Semple (Cincinnati 1961), σ. 21 - 34.

S. Dow, The Purported Decree of Themistokles from Troizen: Stele and Inscription, American Journal of Archaeology, 66 (1962), σ. 3.

Max Treu, Zur neuen Themistokles Inschrift, Historia XII, 1 (1963), σ. 47 - 69.

A. E. Raubitschek, Die Inschrift als geschichtliches Denkmal, Gymnasium 72 (1965), σελ. 514-5· τοῦ αὐτοῦ, Ζητήματα Ἐπιγραφικῆς, εἰς Ἐπιστημονικὴν Ἐπετηρίδα τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 16 (1965/66), σ. 161-3.

G. A. Lehmann, Bermerkungen zur Themistokles Inschrift von Troizen, Historia 17 (1968), 276 - 288.

G. Huxley, On Fragments of three Historians. Kleidemos and the Themistocles Decree, Greek Roman and Byzantine Studies XI (1968), σ. 213-318.

CONCERNING THE "DECREE OF THEMISTOCLES" AND SUBSEQUENT LITERATURE

The most sensational inscription to have come to light till now is a decree of the Council and the People of Athens, known as the « Themistocles Decree » because it prescribes the emergency measures to be taken by the city of Athens as proposed by the great general, in order to withstand the Persians in 480 B.C. It is also called « the Troizen stele » because it was discovered in 1959 in the old school building of Troizen (Damalas) by the American professor M. H. Jameson, who published it first in Hesperia XXIX, 1960, pp. 198 - 223. Since 1960 the stele, numbered EM 13330, has been on display in the Epigraphical Collection at Athens (fig. 1).

As to the provenience of the stele nothing definite is known. Most probably it was found during the old excavation of the Haghia Soteira church, apparently built on the site of the ancient Agora, where, according to Pausanias (II, 31), the statues of the Athenian women and children who had sought refuge in Troizen in 480 B.C. were to be seen. The « decree of Themistocles » pertaining to those events could have been erected in the same stoa in the Agora. When was it erected and on what occasion? We cannot answer.

The « Themistocles decree » is clearly referred to by later authors, chiefly by Plutarch (*Themistocles* 9,3) and Aelius Aristeides (XLVI, II, p. 256. Dindorf). It was known before 343 B.C., when Demosthenes (περὶ παραπρεσβείας, XIX, 303) accused Aischines of having forgotten what he had said in his speeches (in 348 B.C.), quoting from the decrees of Miltiades, Themistocles, etc. Earlier still, in 424 B.C., the decree was familiar to the people of Athens as appears from Aristophanes' « Knights », where Cleon the Paphlagonian who compares himself to Themistocles (811 - 812), begins his speech by invoking Athena as the guardian goddess of Athens, μεδέουσα (763 - 764): « I pray to Mistress Athena, the guardian of the city » — i.e. he uses an expression peculiar to the Troizen decree. Neither Thucydides, however, nor Herodotus mention it explicitly [1].

The first publication of the « Themi-

1. The sources mentioning the decree have been collected by the first scholar to publish it, M. H. Jameson, op. cit., p. 202, note 6.

stocles decree » was followed by a series of articles in the newspapers and classical magazines while pertinent comments were added to books on ancient history. This was because the decree bears upon the momentous events of the Persian wars, which no historian or epigraphist could overlook, and which were thought to be more or less established as clearly as written tradition would allow. This version was challenged by the newly found « Themistocles decree », which raised, however, several misgivings on first sight. There is, for instance, a great and manifest difference in time between the original text of the decree of 480 B.C. and the inscription, dated, by the form of the letters and the style of its language, sometimes to the 4th, sometimes to the first half of the 3rd cent. B.C. Moreover, it is known that the ancient Greeks, while transcribing public documents on stone, were satisfied with rendering their contents without attempting to copy them word by word [2]. No wonder, therefore, that the decree excited an animated discussion among scholars and that its very authenticity was questioned. The debate, which is still going on, was of great benefit to the studies of History and Epigraphy as well as to the improvement of methods of reading inscriptions. On the other hand, the accurate and punctilious scrutiny of the hardly readable stele has led to the restoration of various lacunae. Moreover, a few points left obscure in the first publication of the text were elucidated in the second, as in S.E.G., 18 (1962), 153. The following precis of the 48 preserved lines of the inscription is based on this latter edition.

The preamble reads:

(The Gods)

Resolved by the Council and the People on the motion of Themistocles, son of Neocles, of the deme Phrearrhoi.

Lines 4 - 18 : Evacuation of the city

The city will be entrusted to the goddess Athena, guardian of Athens and to the other gods, to guard and defend her from the barbarians. The citizens of Athens and the foreigners living there will remove the women and children to Troizen under the protection of Pittheus,[3] the leader of the land, while the old men and the movable possessions will be removed to Salamis. The treasurers and the priestesses will remain on the Acropolis to guard the possessions of the gods. All the other Athenians and foreigners of military age will embark on the 200 ships lying ready, and will fight the barbarians for the sake of their own freedom and that of the other Greeks, along with the Lacedaemonians, the Corinthians, the Aeginetans and all others who would wish to share the danger.

Lines 18 - 44 : Mobilization of the fleet

2. G. Klaffenbach, Bemerkungen zum Griechischen Urkundenwesen, Sitz. Akad. Berlin, 1960, p. 6. B. D. Meritt, Greek Historical Studies, Lectures in Memory of Louise Taft Semple, 1962, pp. 20 - 21.

3. The restoration Πιτθέως in line 9 was suggested by Professor Sp. Marinatos, cf M. H. Jameson, op. cit., p. 212. See also « Revised Text of the Decree of Themistocles from Troizen », by the same author, Hesperia XXXI, 1962, p. 312; See also B. D. Meritt, Greek Historical Studies, p. 22, note 28.

The qualifications of the trierarchs are defined: *On the following day the generals will appoint 200 trierarchs not older than 50 years of age, one to a ship, from among those who have ancestral land in Athens and legitimate children.*

Details are given on the manning of the ships: *On each ship 10 men*[4] *between the ages of 20 and 30 will embark* - as well as entering the names of the crew in *lexiarchic registers* of the demes (in the case of Athenian citizens) or in the rosters of the trierarchs (in the case of foreigners). *After alloting the men to the 200 triremes the Council and the generals will order them aboard ship, after sacrificing to Zeus the Almighty, and Athena and Victory*[5] *and Poseidon the Securer. When the manning of the ships has been completed, one hundred of them will meet the enemy at Artemision in Euboea, while the other hundred are to lie off Salamis and the rest of Attica, keeping guard over the land.*

Lines 44 - 48: Amnesty

In order that the Athenians may be united in their fight against the barbarians, those who have been exiled for ten years will go to Salamis and stay there until the People come to a decision about them, while those who have been deprived of citizen rights . . .

At this point no more letters have been preserved.

4. Instead of εἴκοσιν in line 24 in the first publication of the inscription, emended by C. Habicht in Hermes LXXXIX (1961) p. 1, note 3.

5. «And to Athena and to Victory». B. D. Meritt, in Greek Historical Studies, p. 23, note 29, and pp. 26 - 27, reads in line 39: καὶ τῇ Ἀθηνᾷ τῇ Νίκῃ, i.e. a goddess Athena Nike (Victory).

To begin with, the spirit inherent in this decree and the way it is expressed are truly impressive. Both have been attributed by those questioning its authenticity to the grandiloquent style of the 4th century. Aelius Aristeides (Ὑπὲρ τῶν τεττάρων, XLVI, II, p. 256 - 7. Dindorf) is right in considering, according to platonic dialectics: « that this decree constitutes the most noble, brilliant and accomplished testimony of excellence put into words under the sun », for it gives expression to the most important virtues: 1) Belief in the gods. 2) Providing for oneself. 3) The will to endure anything except dishonour. 4) Steadfastness of purpose, and 5) Forebearance. This last refers, evidently, to the amnesty mentioned in lines 44 ff. of the Troizen stele. Upon which, Aelius Aristeides concludes that the decree « was uttered by some god by means of Themistocles's tongue ».

Among the new data given by this decree is the information about the evacuation of Athens. It is not a decision taken in desperation at the last moment, as related by the authors, but a complete plan for the temporary evacuation of an unfortified city. Herodotus (VIII, 40, 41), who places the evacuation of Athens after Artemision and before the fleet's mustering at Salamis, writes that the dismal « sauve qui peut » order (VIII, 41, 1) was given to the people by proclamation (not by decree). This appeal to the citizens to meet the critical situation by « everybody saving his children, women and slaves as well he can » is also to be found in Plutarch (*Themistocles*, 10, 4), where the decree is also mentioned. The same author (*Themistocles*, 10)

gives a vivid description of the city being evacuated and of the ships sailing for Salamis, associating the place-name Kynossema in Salamis with those moments so tragic for the Athenians. The discovery of the Troizen stele has taught us that the evacuation of Athens was part of a defensive plan made in advance.

When was the original decree of Themistocles, as copied on the stele from Troizen, promulgated? Is the text authentic, or is it a product of 4th cent. B.C. historiography?

According to those denying its authenticity there is an incompatible difference between the historians'accounts (Herodotus VII, 144, VIII, 40 - 41, Thucydides I, 18, 2. I, 74 and I, 91, 5) and the text of the decree. It is mainly a difference in timing, because, while the decree sets the evacuation of the city before the naval battle at Artemision, according to the historians, the women and children were removed to Troizen after Artemision and before the naval battle of Salamis. Herodotus mentions a decree issued immediately after the Delphic oracle was communicated to Athens and interpreted to the people by Themistocles (VII, 144, 3), while placing the proclamation for the evacuation of the city (VIII, 41) before the battle of Salamis, as soon as the Athenians heard that the Lacedaemonians had abandoned Boeotia, i.e. after Artemision.

Many other objections were raised, due to several late features of the text. These features provide one basic argument of those who reject the authenticity of the decree, which sometimes has been considered as partly genuine (till line 18, which means that the middle part of the text would be a 4th century concoction), and sometimes has been believed to be the work of Atthidographers.

The supporters of its authencity maintain that a 3rd century copy of a 5th century decree of such importance cannot help showing some late features (anachronisms). As for the time gap between the events of 480 B.C. and Themistocles' planning, as formulated on the Troizen stele, it has been alleged that a decree does not determine the course of events to come. The decree shows the plans and thoughts of the Athenians before the battles of Thermopylae and Artemision. Plutarch's narrative (*Themistocles,* 7 - 11, 2), as it has been pointed out, is a combination of the text of the decree and of subsequent events. It is very probable that the Athenians, many of whom felt badly about evacuating their city in spite of the crisis (Plutarch, *Themistocles,* 9, 5), delayed putting the plan into effect as long as possible.

However the decree does not set any time-limit for the Athenians to put their resolutions into practice. The expression « on the following day » appearing in line 20 refers only to the appointment of the trierarchs by the generals and the subsequent manning of the ships. But the sailing of the fleet (lines 35 - 40) and the future of the exiles assembling at Salamis were to be determined later (by the People, or by Themistocles alone?). The proclamation mentioned by Herodotus (VIII, 41) would suffice to notify the people of those resolutions shortly before the battle of Salamis.

The Troizen stele has created many problems as yet unsolved, but the views

held on them by scholars and their dissensions cannot even be broached in this brief review. We tried to give to the reader a general survey of the inscription and to point out that the « Themistocles decree », whether an original text of the 5th cent. B.C. or a specimen of 4th cent. historiography, is for History and Epigraphy an important aquisition. Controversy on it will be kept continuously alive, especially as regards the methods of reading and interpreting inscriptions, every time the question of relating an inscription to its copy will arise.

D. PEPPAS-DELMOUSOU

